प्रकरण पहिले

भारतीय समाजाचे बदलते स्वरूप

(Changing Nature of Indian Society)

१. आदिवासी समाजाचे बदलते स्वरूप (Changing nature of Tribal Society)

२. ग्रामीण समाजाचे बदलते स्वरूप (Changing nature of Rural Society)

३. नागरी समाजाचे बदलते स्वरूप (Changing nature of Urban Society)

भारतीय समाज हा नेहमीच विविधतापूर्ण राहिला आहे, ज्यात आदिवासी, ग्रामीण आणि नागरी अशा विविध समाज घटकांचा समावेश आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर गेल्या काही दशकांत भारताने आर्थिक, सामाजिक आणि तांत्रिक प्रगती साधली आहे. या प्रगतीमुळे समाजाच्या या तिन्ही स्तरांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले आहेत. २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार, भारतातील आदिवासी लोकसंख्या १०.४२ कोटी म्हणजे एकूण जनसंख्येचा ८.६.% होती. ग्रामीण लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ६८.८४%, तर नागरी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ३१.१६% झालेली आहे. या लोकसंख्येच्या वाढीबरोबरच जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण, वाढती शैक्षणिक उपलब्धता आणि तंत्रज्ञानाचा प्रसार यामुळे पारंपरिक सामाजिक रचना, जीवनशैली, व्यवसाय आणि विचारसरणी यामध्ये लक्षणीय परिवर्तन झाले आहे. एक काळ असा होता, जेव्हा प्रत्येक समाज घटक स्वतःच्या विशिष्ट चालीरिती, परंपरा आणि भौगोलिक सीमांमध्ये बद्ध होता. मात्र, आता हे चित्र बदलले आहे. आदिवासी समुदाय मुख्य प्रवाहाशी जोडले जात आहेत, ग्रामीण भागाचे शहरीकरण होत आहे आणि शहरी जीवनशैली अधिक गुंतागुंतीची व वेगवान बनत आहे. हे बदल केवळ बाह्य स्वरूपाचे नाहीत, तर ते सामाजिक संबंध, सांस्कृतिक ओळख आणि आर्थिक व्यवहार यांवरही परिणाम करत आहेत. प्रस्तुत घटकामध्ये भारतीय समाजाच्या या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करणार आहोत. विशेषतः, आदिवासी, ग्रामीण आणि नागरी या तीन प्रमुख समाज घटकांमध्ये काळानुसार कोणते बदल झाले आहेत, त्यांची सद्यस्थिती

कशी आहे आणि भविष्यात ते कोणत्या दिशेने वाटचाल करत आहेत, याचा विस्तृत आढावा प्रस्तुत घटकामध्ये घेतला जाणार आहे.

१. आदिवासी समाजाचे बदलते स्वरूप

(Changing nature of Tribal Society)

१.१ प्रस्तावना : (Introduction)

भारत हा विविध संस्कृती, भाषा आणि जीवनशैलींनी नटलेला देश आहे, ज्यात आदिवासी समुदाय हा एक अविभाज्य भाग आहे. अनेक शतकांपासून आदिवासी समाज निसर्गाच्या सान्निध्यात आपली विशिष्ट संस्कृती, परंपरा आणि जीवनशैली जपत आला आहे. त्यांचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक जीवन इतर समाजांपेक्षा वेगळे राहिले आहे. तथापि, गेल्या काही दशकांपासून, आधुनिकीकरण, शहरीकरण, जागतिकीकरण आणि विकासाच्या विविध प्रक्रियांमुळे या पारंपरिक समुदायांमध्ये मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन घडून येत आहे. हे परिवर्तन केवळ त्यांच्या भौतिक जीवनापुरते मर्यादित नसून, त्यांच्या सामाजिक संरचना, आर्थिक व्यवहार, राजकीय सहभाग, सांस्कृतिक ओळख आणि अगदी मानसिकतेमध्येही बदल घडवून आणत आहे. बाह्य समाजाशी वाढलेला संपर्क, शिक्षण, नवीन तंत्रज्ञान आणि सरकारी धोरणे यांमुळे आदिवासींच्या पारंपरिक जीवनपद्धतींना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. काही ठिकाणी हे बदल विकासाची आणि प्रगतीची दारे उघडत आहेत, तर काही ठिकाणी यामुळे त्यांची मूळ ओळख आणि संसाधनांवर गदा येत असल्याचेही दिसून येत आहे. या परिवर्तनांचा अभ्यास करणे भारतीय समाजशास्त्रासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण यातून आदिवासी समुदायांनी काळासोबत कसे जुळवून घेतले आहे, त्यांना कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे आणि त्यांच्या भविष्यासाठी कोणत्या उपाययोजना आवश्यक आहेत, हे समजून घेण्यास मदत मिळते.

व्हेरियर एल्विन हे भारतातील आदिवासींच्या जीवनपद्धतीचे अभ्यासक होते. त्यांनी आदिवासी संस्कृतीची स्वायत्तता जपावी, असा आग्रह धरला होता. ते 'Cultural Isolation' चे समर्थक होते. एल्विन यांच्या मते, आदिवासींवर

बळजबरीने आधुनिकता लादणे हा अन्याय आहे. त्यांनी A Philosophy for NEFA (1957) पुस्तकामध्ये आदिवासी समाजासाठी स्वतंत्र विकास धोरणाची शिफारस केली आहे. बस्तर, ओडिशा आणि नेफा (सध्याचे अरुणाचल प्रदेश) येथील आदिवासी समाजाचे संरक्षण करावे, असा त्यांचा आग्रह होता. डॉ. जी. एस. घुर्ये (G.S. Ghurye) हे भारतीय समाजशास्त्राचे जनक मानले जातात. त्यांनी आदिवासींना 'Backward Hindus' म्हटले. त्यांनी आदिवासींना हिंदू समाजात समाविष्ट करून मुख्य प्रवाहात आणण्याचे समर्थन केले. यांच्या मते आदिवासी आणि हिंदू समाज यांच्यात मोठ्या प्रमाणात संस्कृतीक समानता आहे. त्यांनी 'The Scheduled Tribes' (1943) या ग्रंथात आदिवासींच्या मुख्य प्रवाहात समावेशासाठी सांस्कृतिक आत्मसात (acculturation) ची भूमिका मांडली. आ.आ. फर्नांडिस (A. A. Fernandes) यांनी आदिवासी समाजातील परिवर्तनाचे मुख्य कारण म्हणजे औद्योगीकरण, वनीकरण धोरणे आणि विस्थापन यांना जबाबदार मानले आहे. त्यांनी आपल्या अभ्यासाद्वारे झारखंड आणि छत्तीसगडमधील खाण प्रकल्पांमुळे मोठ्या प्रमाणावर आदिवासींचे स्थलांतर झाले आणि त्यामुळे पारंपरिक जीवनपद्धती विस्कळीत झाल्याचे म्हटले आहे. या शिवाय त्यांनी विस्थापनामुळे आदिवासींच्या सामाजिक रचनेत झालेल्या बदलांवर प्रकाश टाकला आहे.

के. एस. सिंग (K.S. Singh) यांनी 'People of India' या महाप्रकल्पांतर्गत आदिवासी समुदायांचे दस्तावेजीकरण केले. त्यांच्या मते, आदिवासी समाजातील बदल जमीन सुधारणा, शिक्षण, धर्मांतर, आणि राजकीय सक्षमीकरण या विविध घटकांमुळे झाले आहेत. त्यांनी झारखंडातील 'हो' आणि 'संथाल' आदिवासी समाजातील सांस्कृतिक पुनर्रचनेचा अभ्यास केला. तसेच त्यांनी 'Tribal Movements in India' (1982) या ग्रंथात आदिवासी समाजातील राजकीय जागृतीचे चित्रण आहे. डॉ. सुरेंद्र कुमार (Dr. Surendra Kumar) यांनी 'Development and Discontent' या ग्रंथात विकास योजनांचा आदिवासी समाजावर होणारा प्रभाव स्पष्ट केला आहे. आदिवासींमधील शिक्षण, आरोग्य आणि नागरीकरणामुळे होणाऱ्या परिवर्तनाचा अभ्यास केला.

१.२ भारतातील आदिवासी समुदाय : (Tribal Communities in India)

भारतातील आदिवासी समाज हा देशाच्या सामाजिक रचनेतील एक महत्त्वाचा घटक आहे. ऐतिहासिक काळापासून आदिवासी समुदायाचे भारताच्या विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान असून आदिवासी समुदायाने आपली वेगळी सांस्कृतिक ओळख जोपासली आहे. परंतु आजच्या आधुनिकतेच्या युगात आदिवासी समाजाचे अनेक क्षेत्रात प्रतिनिधित्व दिसत असले तरी समाज मागासलेलाच आहे. त्यामुळे आदिवासी समुदायातील होणाऱ्या परिवर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि आरोग्यविषयक स्थितीचे विश्लेषण करण्यासाठी सांख्यिकीय माहिती अत्यंत महत्त्वाची आहे. भारतीय संविधानानुसार ७०५ जमातींना अनुसूचित जमातीचा दर्जा प्राप्त आहे.

राज्यनिहाय आदिवासी लोकसंख्या: (State-wise tribal population)

अ. क्र.	राज्य/ केंद्रशासित प्रदेश	आदिवासी लोकसंख्या (अंदाजित)	एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी(%)	प्रमुख आदिवासी जमाती (उदाहरणादाखल)
१	मध्य प्रदेश	१,५३,१६,७८४	२१.१०%	गोंड, भिल्ल, बैगा, सहरिया, कोरकू, कोल, भारिया
२	महाराष्ट्र	१,०५,१०,२१३	९.३५%	भिल्ल, गोंड (राजगोंड), वारली, महादेव कोळी, कातकरी, कोकणा, ठाकूर, आंध
३	ओडिशा	९५,९०,७५६	२२.८५%	कोंड, संथाळ, सवारा, जुआंग, भुईया, ओरान, मुंडा
४	राजस्थान	९२,३८,५३४	१३.४८%	भिल्ल, मीना, गरासिया, सहरिया, दामोर
५	गुजरात	८९,१७,१७४	१४.७५%	भिल्ल, दुबळा, धोंडिया, गामित, कोकणा, राठवा, वारली, नायकडा

६	झारखंड	८६,४५,०४२	२६.२१%	संथाळ, मुंडा, ओरान, हो, बिरहोर, खरिया, लोहरा
७	छत्तीसगड	७८,२२,९०२	३०.६२%	गोंड (मुरिया, मारिया), बैगा, भत्रा, हलबा, कोरवा, कंवर
८	आंध्र प्रदेश	५९,१८,०७३	७.००%	कोया, चेंचु, लंबाडा, येनाडी, कोंडारेड्डी
९	पश्चिम बंगाल	५२,९६,९५३	५.८०%	संथाळ, ओरान, मुंडा, लोधा, भुमीज, लेप्चा
१०	कर्नाटक	४२,४८,९८७	६.९५%	सोलिगा, येरवा, गोंड, कोरागा, सिद्दी, इरुळिगा, भिल्ल
११	आसाम	३८,८४,३७१	१२.४५%	बोडो, मिरी, कारबी, राभा, दिमासा, चकमा
१२	बिहार	१३,३६,५७३	१.२८%	संथाळ, ओरान, मुंडा, थारू, बिरहोर, खारवार
१३	मणिपूर	११,६७,४२२	४०.८८%	नागा (तांगखुल, माओ, पौमाई), कुकी (थेडो, पाईते), मीतेई (मैतेईंना अनेकदा एसटीचा दर्जा नसतो, पण स्थानिक महत्त्व जास्त आहे)
१४	त्रिपुरा	११,६६,८१३	३१.७६%	त्रिपुरी, रियांग, जमातिया, चकमा, हलाम, लुशाई

१५	मिझोराम	१०,३६,११५	९४.४३%	मिझो, लुशाई, चकमा, लखेर, पावी
१६	अरुणाचल प्रदेश	९,५१,८२१	६८.७९%	निशी, आदी, अपातनी, गालोंग, मोनपा, मिशमी, सिंफो
१७	केरळ	४,८४,८३९	१.४५%	कुरुंबन, इरुळा, कडार, पनियन, मुथुवान, अडियन
१८	हिमाचल प्रदेश	३,९२,१२६	५.७१%	गद्दी, गुज्जर, किन्नौरा, लाहौला, पंगवाला
१९	उत्तराखंड	२,९१९०३	२.९०%	थारू, भोटिया, जौनसारी, बुक्सा, राजी
२०	सिक्कीम	२,०६,३६०	३३.८०%	लेप्चा, भुतिया, लिम्बू, तमांग
२१	गोआ	१,४९,२७५	१०.२३%	धोंडिया, दुबळा, नायकडा, सिद्दी, वारली
२२	तामिळनाडू	७,९४,६९७	१.१०%	तोडा, कोटा, इरुळा, कडार, कुरुंबा
२३	मेघालय	२५,५५,८६१	८६.१५%	खासी, गारो, जयंतिया, हाजोंग, राभा
२४	नागालँड	१७,१०,९७३	८६.४८%	अंगामी, कोन्याक, आओ, सेमा, लोथा, चाखेसांग
२५	जम्मू आणि काश्मीर	१२,७५,१०६	१२.००%	गुज्जर, बकरवाल, गद्दी, चांग्पा
२६	लक्षद्वीप	६१,१२०	९४.८०%	स्थानिक आदिवासी (संपूर्ण लोकसंख्या आदिवासी म्हणून गणली जाते)

२७	अंदमान आणि निकोबार बेटे	२८,५३०	७.५०%	जारवा, ओन्गे, सेंटिनेलीज, निकोबारीज, शोम्पेन, ग्रेट अंदमानीज
२८	दादरा आणि नगर हवेली व दमण आणि दीव	१,९३,९२७	५२.०% (दा.न.ह.)	वरळी, कोकणा, धोडिया

संदर्भ : जनगणना २०११ – भारत सरकार

आदिवासी समाजातील साक्षरता दर केवळ ५९% असून तो राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे. पुरुष साक्षरता प्रमाण ६८.५% आहे तर महिला साक्षरता ४९.४% आहे. प्राथमिक शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असले तरी शिक्षण सोडण्याचे प्रमाण चिंताजनक आहे. आदिवासी समाजातील सुमारे ४५% जनता गरिबी रेषेखाली जीवन जगते. त्यांचा प्रमुख व्यवसाय शेती, जंगलावर आधारित उत्पादने आणि श्रम आधारित कामे आहेत. आदिवासी समुदायामध्ये बालमृत्यू दर आणि अपोषणाचे प्रमाण अधिक आहे. आरोग्य सेवांचा अभाव, आरोग्याबाबत जागरूकतेचा अभाव आणि प्राथमिक सुविधांचा अभाव ही मुख्य कारणे आहेत. दुर्गम वाड्या-वस्त्यांमुळे आरोग्यसेवा पोहोचण्यात अडथळे येतात. मनरेगा, वनहक्क कायदा यांसारख्या योजनांमुळे काही प्रमाणात परिस्थितीत सुधारणा झाली आहे, परंतु विकास अजूनही संथ आहे.

भारतात सध्या ७५ जमातींना PVTG (Particularly Vulnerable Tribal Groups - विशेष दुर्बल आदिवासी समूह) म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे. या जमातींची लोकसंख्या खूपच कमी असून, त्या अधिक दुर्बल स्थितीत आहेत. त्यांच्यासाठी विशेष सरकारी योजना राबवण्यात येतात. आदिवासींसाठी राबवण्यात येणाऱ्या योजनांमध्ये पारदर्शकता आणि प्रभावी अंमलबजावणी हवी. त्यांना केवळ विकासाच्या प्रवाहात सामावून घेणे नव्हे, तर त्यांची अस्मिता, भाषा, संस्कृती आणि हक्कांचे रक्षण करणे ही सामाजिक जबाबदारी आहे. यासाठी शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि समाजशास्त्रज्ञ यांचे एकत्रित प्रयत्न आवश्यक आहेत.

१.३ भारतातील आदिवासी समाजाचे बदलते स्वरूप
(Changing Nature of Tribal Society in India)

भारतातील आदिवासी समुदायासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये भारत सरकारच्या माध्यमातून अनेक योजना राबविल्या. विशेष आर्थिक सहाय्यता निधीची तरतूद आर्थिक नियोजनामध्ये राखीव ठेवण्यात आली. शिक्षण, आरोग्य, शेती, उद्योग या क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर योजना राबविण्यात आल्या. याचा परिणाम म्हणजे भारतातील आदिवासी समुदायामध्ये परिवर्तन होताना दिसते आहे. या बदलत्या परिवर्तनाचा आढावा पुढीलप्रमाणे अधिक समजून घेता येईल.

१.३.१ आर्थिक परिवर्तन : (Economic Changes)

भारतातील आदिवासी समुदाय हा प्रामुख्याने निसर्गावर आधारित, निर्वाह-प्रधान अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून होता. शिकार, अन्न गोळा करणे, मासेमारी, पशुपालन आणि स्थलांतरित शेती (shifting cultivation) हे त्यांचे पारंपरिक व्यवसाय होते. मात्र, आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि बाह्य जगाशी वाढलेल्या संपर्कामुळे त्यांच्या आर्थिक जीवनात लक्षणीय बदल झाले आहेत.

१. पारंपरिक व्यवसायाकडून आधुनिक व्यवसायांकडे संक्रमण: (Transition from traditional to modern businesses)

पूर्वी अनेक आदिवासी समुदाय जंगलातील उत्पादनांवर म्हणजेच फळे, कंदमुळे, मध, औषधी वनस्पती आणि शिकारीवर पूर्णपणे अवलंबून होते. त्यांची अर्थव्यवस्था प्राथमिक स्वरूपाची असून ती निसर्गातील उपलब्ध संसाधनांवर आधारित होती. ईशान्य भारतातील नागा, खासी, गारो यांसारख्या जमाती, तसेच ओडिशातील कोंड आणि आंध्रमधील सावर जमाती आजही 'झूम' किंवा 'पोडू' शेती (स्थलांतरित शेती) करतात. यात डोंगरावरील जंगलाचा एक भाग साफ करून, तो जाळून राख खतासारखी वापरून शेती केली जाते. काही वर्षांनी ती जागा सोडून दुसरीकडे शेती केली जाते. याशिवाय काही आदिवासी जमातीचे बांबू, वेतापासून टोपल्या, चटया बनवणे, लाकडी वस्तू, मातीची भांडी आणि कापडावर कलाकुसर करणे हे त्यांचे पारंपरिक कुटीर उद्योग होते, ज्यातून त्यांना मर्यादित स्वरूपाचे उत्पन्न मिळत असे.

नागरी समुदाय व सरकारी योजना यांच्यामुळे आदिवासी समुदायामध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक परिवर्तने होताना दिसतात. उदा. मुंडा, उरांव, संथाल, भिल्ल, हो, लेप्चा या आदिवासी जमातींनी आता स्थिर शेतीचा स्वीकार केला आहे, जिथे ते नांगरणी आणि सिंचनाचा वापर करतात. यामुळे त्यांच्या जीवनशैलीत स्थिरता आली आहे, परंतु अनेकदा अपुऱ्या तंत्रज्ञानामुळे आणि सिंचनाच्या सुविधांच्या अभावामुळे उत्पादन मर्यादित राहते. जंगलतोड, खाणकाम, धरणे आणि औद्योगिकीकरणामुळे आदिवासींना त्यांच्या जमिनीतून विस्थापित व्हावे लागले आहे. यामुळे त्यांच्या पारंपरिक उपजीविकेची साधने हिरावली गेली आणि त्यांना शहरांमध्ये किंवा शेजारील गावांमध्ये मजुरीसाठी स्थलांतरित व्हावे लागले. अनेक आदिवासी शहरी भागात मिळेल ते काम उदा. बांधकाम मजूर, घरगडी, कारखान्यातील कामगार म्हणून काम करत आहेत, जे त्यांच्या पारंपरिक कौशल्यांशी जुळणारे नाही.

२. बाजारपेठेशी वाढलेला संपर्क आणि मुद्रा अर्थव्यवस्थेचा शिरकाव: (Increased Market Access and the Introduction of a Monetary Economy)

आदिवासींच्या पारंपरिक अर्थव्यवस्थेत वस्तू विनिमय मोठ्या प्रमाणात प्रचलित होती. ते त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी वस्तूंची अदलाबदल करत होते. परंतु, आता त्यांना दैनंदिन गरजांसाठी पैशांची गरज भासू लागली आहे. यामुळे ते बाजारपेठेशी अधिक जोडले गेले आहेत. बाजारपेठेशी वाढलेल्या संपर्कामुळे अनेकदा आदिवासींचे आर्थिक शोषण होताना दिसते. त्यांना त्यांच्या उत्पादनांचा योग्य मोबदला मिळत नाही आणि सावकारांकडून घेतलेल्या कर्जामुळे ते अधिकच दारिद्र्याच्या सापळ्यात अडकले जात आहेत. अनेकदा, कर्जाची परतफेड न करू शकल्याने आदिवासींना त्यांच्या जमिनी सावकारांकडे गहाण ठेवाव्या लागतात किंवा कायमस्वरूपी गमावाव्या लागतात. यामुळे ते भूमिहीन होतात आणि त्यांच्या उपजीविकेचा आधार हिरावला जातो. संथाल जमातीमधील उठावाचे एक प्रमुख कारण हे सावकारांकडून होणारे शोषण होते, जिथे त्यांना जास्त व्याजदरामुळे आपली जमीन गमावावी लागली आणि त्यांना बंधुआ मजूर बनावे लागले.

३. नैसर्गिक संसाधनांवरील पारंपरिक अधिकारांचे हनन :

(Violation of Traditional Rights over Natural Resources)

ब्रिटिश काळापासून आणि स्वातंत्र्यानंतरही लागू झालेल्या जंगल कायद्यांमुळे आदिवासींचे जंगलावरील पारंपरिक अधिकार मर्यादित झाले. अनेकदा त्यांना त्यांच्या मूळ वनक्षेत्रातून विस्थापित करण्यात आले, ज्यामुळे त्यांच्या उपजीविकेच्या प्रमुख स्रोतावर गदा आली. खाणकाम, ऊर्जा प्रकल्प, धरणे आणि औद्योगिक वसाहतींच्या निर्मितीसाठी आदिवासींच्या जमिनी संपादित केल्या गेल्या, ज्यामुळे त्यांना केवळ उपजीविकाच नाही तर त्यांची सांस्कृतिक ओळखही गमवावी लागली. अनेकदा त्यांना पुरेसा मोबदला दिला जात नाही किंवा त्यांचे योग्य पुनर्वसन केले गेले नाही. ओडिशा, झारखंड, छत्तीसगड येथील खनिज समृद्ध प्रदेशांमध्ये मोठ्या खाण प्रकल्पांमुळे हजारो आदिवासी कुटुंबांना त्यांच्या जमिनीवरून विस्थापित व्हावे लागले आहे. आदिवासी, विशेषतः विस्थापित झालेले, अनेकदा बांधकाम, वीटभट्ट्या, शेती किंवा इतर असंघटित क्षेत्रांमध्ये अल्प मजुरीवर काम करण्यास भाग पडतात. त्यांना किमान मजुरी कायद्यानुसार वेतन मिळत नाही आणि कामाचे तास जास्त असतात. कर्जबाजारीपणामुळे किंवा इतर कारणांमुळे आदिवासींना सावकार, भूमालक किंवा ठेकेदार यांच्यासाठी बंधुआ मजूर म्हणून काम करावे लागते. त्यांना कोणताही पगार मिळत नाही किंवा तो खूप कमी असतो, आणि त्यांना त्या परिस्थितीतून बाहेर पडणे कठीण होते. एकंदरीत आदिवासींचे नैसर्गिक संसाधनावरील पारंपरिक अधिकारांचे हनन झाल्याने त्यांचे जीवन अधिकच कष्टमय बनले आहे.

४. सरकारी योजना आणि विकासाचे प्रयत्न:

(Government Schemes and Development Efforts)

भारत सरकारने आदिवासींच्या आर्थिक विकासासाठी अनेक योजना सुरू केल्या आहेत. यामध्ये 'प्रधानमंत्री जनजाती आदिवासी न्याय महाअभियान', 'प्रधानमंत्री आदिवासी उन्नत ग्राम अभियान', भारतीय जनजातीय सहकारी विपणन विकास महासंघ लिमिटेड याद्वारे वन उत्पादनांना बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे, तसेच शेळी-मेंढी वाटप, लघु उद्योग प्रशिक्षण, कौशल्य विकास कार्यक्रम यांचा

समावेश होतो. आदिवासी विकास विभागामार्फत फलोत्पादन लागवड, ठिबक सिंचन, ट्यूबवेल बसवणे, मत्स्य व्यवसाय, महिला बचत गटांना व्यवसायासाठी मदत आणि विविध व्यावसायिक प्रशिक्षण जसे संगणक, वाहन चालक, सुरक्षा रक्षक दिले जात आहे. याचा उद्देश त्यांना स्वयंरोजगारक्षम बनवणे आणि त्यांचे उत्पन्न वाढवणे हा आहे. आदिवासींच्या विकासासाठी अनेक सरकारी योजना असल्या तरी, अनेकदा त्यांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही. योजनांची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाही किंवा अंमलबजावणीतील भ्रष्टाचारामुळे त्यांना पूर्ण लाभ मिळत नाही. आदिवासी कल्याणासाठी आलेला निधी इतर ठिकाणी वळवला जातो किंवा त्याचा गैरवापर होतो, ज्यामुळे आदिवासींना मिळणारे फायदे मर्यादित होतात. आदिवासींच्या निरक्षरतेमुळे आणि कायद्याच्या अज्ञानामुळे सावकार, व्यापारी आणि ठेकेदार त्यांचे सहज आर्थिक शोषण करतात. त्यांना कराराच्या अटी, कायद्याचे नियम किंवा त्यांच्या हक्कांबाबत माहिती नसते. मालमत्तेच्या नोंदी, कर्जाचे व्यवहार किंवा कामाच्या करारांमध्ये त्यांची फसवणूक केली जाते.

थोडक्यात, आदिवासी समुदायातील आर्थिक परिवर्तन हे एका जटिल प्रक्रियेचा भाग आहे. त्यांची पारंपरिक, निर्वाह-आधारित अर्थव्यवस्था आता बाजारपेठेवर आधारित मुद्रा-प्रधान अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित होत आहे. यामुळे त्यांना नवीन संधी मिळत असल्या तरी, भूमीहीनता, शोषण आणि दारिद्र्य यांसारख्या गंभीर समस्यांनाही त्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. आदिवासींच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी त्यांच्या पारंपरिक ज्ञानाचा आदर करून, त्यांना आधुनिक बाजारपेठेशी जोडून, शोषणमुक्त वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे.

१.३.२. **सामाजिक परिवर्तन :** (Social Change)

भारतातील आदिवासी समुदायामध्ये अनेक दशकांपासून मोठे सामाजिक परिवर्तन घडून आले आहे. त्यांची पारंपरिक जीवनशैली, मूल्ये आणि सामाजिक रचना आता आधुनिकतेच्या, बाह्य संपर्काच्या आणि विकासाच्या प्रक्रियेमुळे बदलत आहेत. हे बदल अनेक पैलूंमध्ये दिसून येतात.

१. कुटुंब संस्थेतील बदल : (Changes in Family Structure)

आदिवासी समुदायांमध्ये पूर्वी संयुक्त कुटुंब पद्धती अत्यंत महत्त्वाची होती. कुटुंबातील सदस्य एकत्र राहत, सामूहिक शेती करत आणि एकमेकांना आधार देत होते. आधुनिक समाजाशी वाढलेला संपर्क, शिक्षण, शहरीकरण आणि कामासाठी होणारे स्थलांतर यामुळे संयुक्त कुटुंबांचे विघटन होऊन विभक्त कुटुंबांचे प्रमाण वाढत आहे. शहरांमध्ये किंवा औद्योगिक वसाहतींच्या जवळ स्थलांतरित झालेले आदिवासी कुटुंब लहान 'केंद्र कुटुंबां'मध्ये (nuclear families) राहायला पसंत करतात. काही आदिवासी जमातींमध्ये पूर्वी मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती (उदा. गारो आणि खासी जमातींमध्ये) अस्तित्वात होती, जिथे स्त्रियांना कुटुंबात आणि समाजात महत्त्वाचे स्थान होते. मात्र, हिंदू आणि इतर प्रबळ समाजाच्या संपर्कामुळे, तसेच आधुनिकीकरणामुळे पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीचा प्रभाव वाढत आहे. यामुळे स्त्रियांच्या पारंपरिक अधिकारांवर आणि निर्णयांतील सहभागावर मर्यादा येत असल्याचे काही अभ्यासक मानतात.

२. विवाह संस्थेतील बदल : (Changes in Marriage Institution)

आदिवासी समुदायांमध्ये विवाहाचे विविध आणि वैशिष्ट्यपूर्ण प्रकार होते, जे आता बदलत आहेत. पूर्वी 'पलायन विवाह' 'अपहरण विवाह' आणि 'विनिमय विवाह' यांसारख्या प्रथा अनेक जमातींमध्ये प्रचलित होत्या. तसेच, काही जमातींमध्ये 'बहुपत्नीकत्व' (polygyny) किंवा 'बहुपतित्व' (polyandry) सुद्धा दिसून येत होते. आता या प्रथांचे प्रमाण कमी होत आहे. 'वैणू विवाह' ही आदिवासी समाजातील पारंपरिक विवाह पद्धतींपैकी एक आहे. ही प्रथा मुख्यतः भील, गोंड, संथाळ, कमार, लैगा आणि इतर काही मध्य भारतातील आदिवासी जमातीत आढळते. 'वैणू' हा शब्द काही भागात 'पळवून नेणे' किंवा प्रेमविवाहाच्या संदर्भात वापरला जातो. या पद्धतीत युवक व युवती एकमेकांच्या संमतीने घरातून पळून जातात आणि एकत्र राहत. नंतर दोन्ही कुटुंबांच्या सहमतीने सामाजिक मान्यता दिली जात असे. बाह्य समाजाच्या, विशेषतः हिंदू धर्माच्या संपर्कामुळे आदिवासींमध्ये बालविवाह, प्रेमविवाह आणि विवाहामध्ये माता-पित्यांना महत्त्वाचे स्थान देण्याची प्रथा वाढत आहे. अनेक नवीन विधी जसे मुहूर्त पाहणे आणि

ज्योतिषशास्त्रानुसार विवाह निश्चित करणे यांसारख्या गोष्टींचा स्वीकार होताना दिसत आहे. समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, आधुनिक समाजाच्या संपर्कामुळे आणि आधुनिकीकरणाच्या प्रभावामुळे 'वैणू विवाह' यांसारख्या अनेक पारंपरिक विवाह पद्धती आता संपुष्टात आल्या आहेत किंवा त्यांचे स्वरूप बदलले आहे. आदिवासी समुदाय आता मोठ्या प्रमाणावर हिंदू विवाह पद्धतीतील काही विधींचा स्वीकार करताना दिसत आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या पारंपरिक विवाह पद्धती लुप्त होत आहेत.

३. स्त्रियांच्या स्थानात बदल : (Changes in the Position of Women)

आदिवासी समाजात स्त्रियांचे स्थान इतर पारंपरिक समाजांच्या तुलनेत अधिक स्वतंत्र आणि समानतेचे मानले जात होते, परंतु या स्थितीतही बदल घडून येत आहेत. अनेक आदिवासी जमातींमध्ये स्त्रिया कुटुंबाच्या आर्थिक कणा मानल्या जात होत्या. त्यांना शेतीत, वन उत्पादने गोळा करण्यात आणि कुटुंबाचे निर्णय घेण्यात महत्त्वाचे स्थान होते. त्यांना घटस्फोटाचा अधिकार आणि विधवा पुनर्विवाहाची मुभा होती. मात्र अलीकडे बाह्य समाजाच्या पितृसत्ताक प्रभावामुळे स्त्रियांच्या पारंपरिक अधिकारांवर गदा येत आहे. त्यांना निर्णय प्रक्रियेतून बाजूला सारले जात आहे. 'सती' किंवा 'बालविवाह' यांसारख्या प्रथा आदिवासी समाजात क्वचितच आढळत होत्या. काही आदिवासी जमातींमध्ये (उदा. गारो, खासी) मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती होती, जिथे स्त्रिया कुटुंबाच्या प्रमुख असत आणि वारसा हक्क मुलींना मिळत असे. अनेक आदिवासी स्त्रिया बांधकाम मजुरीसाठी किंवा घरगुती कामगार म्हणून शहरांमध्ये जातात, जिथे त्यांना कमी वेतन, कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ आणि असुरक्षिततेचा सामना करावा लागतो. त्यांच्या पारंपरिक सामाजिक संरचनेच्या बाहेर पडल्यामुळे त्यांना आधार मिळत नाही. झारखंडमधील संथाल आदिवासी भागातून अनेक स्त्रिया पश्चिम बंगाल किंवा दिल्लीसारख्या शहरांमध्ये स्थलांतरित होऊन वीटभट्ट्यांवर किंवा शेतात मजुरी करतात. त्यांना कमी मजुरी मिळते आणि त्यांच्या मुलांना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे काही आदिवासी स्त्रिया आता नोकऱ्यांमध्ये आणि राजकारणात सक्रिय होत आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थानात सकारात्मक बदल दिसून येत आहेत. मात्र, साक्षरतेचा अभाव, अंधश्रद्धा आणि पारंपरिक मूल्ये अजूनही त्यांच्या सक्षमीकरणात अडथळा ठरत आहेत.

४. शिक्षणाचा प्रभाव : (The impact of Education)

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासासाठी अनेक प्रयत्न केले, ज्यात आरक्षण आणि विशेष शाळांचा समावेश आहे. शिक्षणामुळे आदिवासींमध्ये जागृती येत आहे. त्यांना त्यांच्या हक्कांविषयी, शासकीय योजनांविषयी आणि जगातील बदलांविषयी माहिती मिळत आहे. शिक्षित आदिवासी वर्ग आता व्यावसायिक क्षेत्रातही योगदान देत आहे. काही आदिवासी युवक उच्च शिक्षण घेऊन सरकारी नोकऱ्यांमध्ये किंवा खाजगी क्षेत्रात काम करत आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीत सुधारणा होत आहे. काही शाळांमधील 'रोल मॉडेल' पद्धतीच्या शिक्षणामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांचे उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असून, अनेक जण स्वतःचे व्यवसाय सुरू करून इतरांना रोजगार देत आहेत. काही प्रमाणात, शिक्षणामुळे आदिवासी युवक पारंपरिक मूल्यांपासून दुरावले जात आहेत, ज्यामुळे त्यांच्यात आणि जुन्या पिढीमध्ये सांस्कृतिक संघर्ष दिसून येतो. अभ्यासक्रमात आदिवासी संस्कृतीचे प्रतिबिंब नसल्याने मुलांना शिक्षणात गोडी वाटत नाही, असेही काही अभ्यासक नमूद करतात.

शिक्षणाचा प्रसार हा आदिवासी समाजातील सामाजिक परिवर्तनाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षणामुळे आदिवासी समाजामध्ये जागृती येत आहे. हा समाज नोकऱ्यांमध्ये, विशेषतः सरकारी आणि खाजगी क्षेत्रात प्रवेश करत आहेत. काही स्त्रिया उच्च शिक्षण घेऊन व्यावसायिक बनल्या आहेत. यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारत आहे आणि समाजात त्यांचा आदर वाढत आहे. महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड आदिवासी समाजातील अनेक मुली शिक्षण घेऊन आता शिक्षिका, आरोग्यसेविका किंवा पोलीस दलात काम करत आहेत. यामुळे त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारली आहे आणि त्यांच्या मुलांनाही शिक्षणाची प्रेरणा मिळत आहे. शिक्षणाच्या अभावामुळे किंवा पारंपरिक मूल्यांच्या प्रभावामुळे अनेक स्त्रिया अजूनही शिक्षणापासून वंचित आहेत, ज्यामुळे त्यांना विकासाच्या संधी मिळत नाहीत. दुर्गम भागातील शाळांची कमतरता किंवा शाळेत जाण्यासाठी लांबचा प्रवास ही देखील एक समस्या आहे.

५. बाह्य संस्कृतीचा आणि आधुनिकीकरणाचा प्रभाव :
(Influence of external culture and modernization)

आदिवासी समुदायाची स्वतःची विशिष्ट संस्कृती, रूढी आणि परंपरा आहेत. परंतु, आधुनिक समाज, प्रसारमाध्यमे आणि शहरांशी वाढलेला संपर्क यामुळे त्यांच्या पारंपरिक सांस्कृतिक जीवनात बदल होत आहेत. 'युवागृहे' यांसारख्या पारंपरिक संस्था, ज्या सामाजिक शिक्षण आणि सांस्कृतिक आदान-प्रदानाचे केंद्र होत्या, आता कमी होत आहेत किंवा त्यांचे स्वरूप बदलले आहे. आदिवासी नृत्य, लोकगीते आणि पारंपरिक वाद्ये यांच्या मूळ स्वरूपात बदल होत आहेत आणि आधुनिक संगीत व करमणुकीची साधने लोकप्रिय होत आहेत. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या कार्यामुळे आणि हिंदू धर्माच्या प्रभावामुळे अनेक आदिवासींनी धर्मपरिवर्तन केले आहे. यामुळे त्यांच्या पारंपरिक धार्मिक श्रद्धा आणि विधींमध्ये बदल झाले आहेत. पंचायत राज व्यवस्था आणि लोकशाही प्रक्रियेच्या परिणामामुळे आदिवासी आता राजकीय प्रवाहात सामील होत आहेत. त्यांना आरक्षित जागांमधून प्रतिनिधित्व मिळत आहे आणि ते राजकीय पक्षांमध्ये सक्रिय होत आहेत.

थोडक्यात, भारतातील आदिवासी समुदायामध्ये होणारे सामाजिक परिवर्तन ही एक गुंतागुंतीची आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. यात पारंपरिक मूल्यांचे जतन आणि आधुनिक बदलांचा स्वीकार यांच्यातील संघर्ष दिसून येतो. या बदलांमुळे आदिवासींच्या जीवनात नवीन संधी निर्माण होत असल्या तरी, त्यांच्या मूळ संस्कृती आणि अस्तित्वावरही त्याचा परिणाम होत आहे.

१.३.३. सांस्कृतिक परिवर्तन : (Cultural Changes)

भारतातील आदिवासी समुदायामध्ये अनेक दशकांपासून मोठे सांस्कृतिक परिवर्तन घडून आले आहे. त्यांची पारंपरिक जीवनशैली, श्रद्धा, सण-उत्सव आणि कला आता आधुनिकतेच्या, बाह्य संपर्काच्या आणि विकासाच्या प्रक्रियेमुळे बदलत आहेत. हे बदल विविध पैलूंमध्ये दिसून येतात.

१. पारंपरिक सण आणि उत्सवांमध्ये बदल : (Changes in Traditional Festivals and Celebrations)

आदिवासी समुदायांचे सण आणि उत्सव हे त्यांच्या निसर्गाशी असलेल्या

अतूट नात्याचे आणि सामूहिक जीवनाचे प्रतिबिंब असतात. अनेक पारंपरिक सण-उत्सव अजूनही साजरे केले जातात, परंतु त्यांचे स्वरूप आणि कालावधी बदलत आहे. पूर्वी अनेक दिवस चालणारे उत्सव आता दोन-तीन दिवसांत आटोपले जातात. महाराष्ट्रातील आदिवासींचा 'बोहाडा उत्सव', जो पूर्वी अनेक दिवस चालत असे, तो आता बदलत्या काळानुसार दोन ते तीन दिवसांत आटोपला जातो. यात देवी-देवता, राक्षस, पक्षी आणि प्राणी यांचे मुखवटे घालून नृत्य केले जाते. पारंपरिक गाण्यांच्या आणि नृत्यांच्या जोडीला आता आधुनिक मनोरंजनाच्या साधनांचा उदा. डीजे संगीत, सिनेमा, टीव्ही यांचा प्रभाव वाढत आहे. दिवाळीसारख्या सणांमध्ये आदिवासी पाड्यांमध्ये आता डीजेच्या तालावर नाचण्याचे प्रमाण वाढले आहे, ज्यामुळे पारंपरिक लोकनृत्ये काही प्रमाणात मागे पडत आहेत.

२. नृत्य, संगीत आणि कला प्रकारात बदल : (Changes in Dance, Music and Art Forms)

आदिवासींची संस्कृती त्यांच्या नृत्ये, संगीत, लोकगीते आणि कलांमधून प्रकट होते. हे त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत. पारंपरिक आदिवासी लोकनृत्ये आणि लोकगीते अजूनही अस्तित्वात असली तरी, युवा पिढीवर आधुनिक संगीत बॉलीवूड, पॉप आणि नृत्याचा प्रभाव वाढत आहे. पूर्वी ढोल, टीमकी, तारपा यांसारख्या पारंपरिक वाद्यांच्या तालावर नाचले जाणारे आदिवासी नृत्य आता अनेकदा आधुनिक गाण्यांवर किंवा सिनेमातील नृत्याच्या चालींवर आधारित असते. उदा. वारली चित्रकला, बुनाई आणि धातूकाम यांसारख्या पारंपरिक कला प्रकार अजूनही महत्त्वाचे आहेत, परंतु त्यांचे व्यापारीकरण होत आहे. पारंपरिक कलांना आधुनिक डिझाइन किंवा व्यावसायिक रूप दिले जात आहे. वारली चित्रकला आता केवळ भिंतींवर किंवा घरातील वस्तूंवर नसून, कापड, भेटवस्तू आणि आधुनिक सजावटीच्या वस्तूंवरही मोठ्या प्रमाणात वापरली जात आहे. यामुळे कलाकारांना आर्थिक फायदा होत असला तरी, कलेचे पारंपरिक महत्त्व कमी होत असल्याची चिंता काही अभ्यासक व्यक्त करतात.

३. युवागृहांचे बदललेले स्वरूप: (Changing Nature of Yuvagruhe)

युवागृहे किंवा 'घुमकुडिया' (ओरांव जमातीत), 'घोटुल' (गोंड जमातीत)

यांसारख्या संस्था आदिवासी समाजात सामाजिक शिक्षण, सांस्कृतिक आदानप्रदान आणि सामुदायिक जीवनासाठी महत्त्वाच्या होत्या. आधुनिक शिक्षण, बाह्य जगाशी वाढलेला संपर्क आणि बदलती सामाजिक मूल्ये यामुळे युवागृहांची संकल्पना आणि त्यांचे महत्त्व कमी होत आहे. पूर्वी आदिवासी युवक आणि युवतींना त्यांच्या समाजाची मूल्ये, परंपरा, नृत्य आणि गीत यांसारख्या गोष्टी युवागृहांमध्ये शिकायला मिळत असत. मात्र, आता अनेक आदिवासी युवक या पारंपरिक संकल्पनांना स्वीकारत नाहीत किंवा त्यांचे अस्तित्व कमी होत आहे.

४. भाषा आणि बोलीमध्ये बदल : (Changes in Language and Dialect)

आदिवासींच्या अनेक बोलीभाषा आहेत, ज्या त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचा अविभाज्य भाग आहेत. शिक्षण आणि बाह्य समाजाशी वाढलेल्या संपर्कामुळे आदिवासी मुले आता प्रादेशिक मराठी, हिंदी, तेलुगू किंवा इंग्रजी भाषा शिकत आहेत. यामुळे त्यांच्या पारंपरिक बोलीभाषांचा वापर कमी होत आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासी मुले आता मराठी आणि हिंदी भाषांमध्ये अधिक संवाद साधतात, ज्यामुळे त्यांच्या मूळ बोलीभाषा (उदा. भिल्ली, गोंडी, वारली) बोलणाऱ्यांची संख्या कमी होत आहे. काही प्रमाणात ही भाषा हळूहळू लोप पावत असल्याची भीती व्यक्त केली जाते. भाषिक बदलामुळे सांस्कृतिक वारशाचा ऱ्हास होत आहे, कारण अनेक लोककथा, लोकगीते आणि पारंपरिक ज्ञान तोंडी स्वरूपात या बोलीभाषांमधूनच एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत असे ते आता लुप्त पावत चालले आहे.

५. पोशाख आणि राहणीमानातील बदल :

(Changes in Clothing and Living Conditions)

आदिवासींचा पोशाख आणि राहणीमान हे त्यांच्या विशिष्ट सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक होते. अनेक आदिवासींनी आता आधुनिक पोशाखांचा स्वीकार केला आहे. शहरी भागात स्थलांतरित झालेल्या आदिवासींमध्ये हे बदल अधिक स्पष्टपणे दिसतात. पूर्वी पुरुष धोतर किंवा लंगोट तर स्त्रिया साधी साडी किंवा पारंपरिक वेष परिधान करत असत. आता आधुनिक कपड्यांचा वापर वाढला आहे. त्यांच्या आहारातही काही प्रमाणात बदल झाले आहेत, पारंपरिक

अन्नपदार्थांच्या जोडीला बाजारात उपलब्ध असलेले पदार्थ वापरले जात आहेत. तसेच, तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे जीवनशैली अधिक सोयीस्कर झाली आहे.

६. धार्मिक श्रद्धा आणि विश्वासांमध्ये बदल :

(Changes in Religious Beliefs and Convictions)

आदिवासी समाज निसर्गपूजक आणि आत्मवादी असतो, परंतु बाह्य प्रभावामुळे त्यांच्या धार्मिक श्रद्धांमध्येही बदल झाले आहेत. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या संपर्कामुळे किंवा हिंदू धर्माच्या प्रभावामुळे अनेक आदिवासींनी धर्मपरिवर्तन केले आहे. काही ठिकाणी पारंपरिक आणि नवीन धार्मिक विधींचा समन्वय दिसून येतो. काही जुन्या अंधश्रद्धा अजूनही कायम असल्या तरी, शिक्षणामुळे आणि जागृतीमुळे काही प्रमाणात त्यात घट होत आहे. मात्र, नवीन धार्मिक चळवळींचा किंवा बाह्य पंथांचा प्रभाव वाढत आहे. एकंदरीत, आदिवासी समुदायातील सांस्कृतिक परिवर्तन हे विविध कारणांमुळे घडत आहे. यात आधुनिकीकरणामुळे मिळणाऱ्या संधी आणि पारंपरिक ओळखीच्या ऱ्हासाची भीती या दोन्ही गोष्टींचा समावेश आहे. आदिवासी संस्कृतीचे जतन करत त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

१.३.४ राजकीय परिवर्तन : (Political Changes)

भारतातील आदिवासी समुदायामध्ये पारंपरिक राजकीय व्यवस्था अस्तित्वात होती, जी त्यांच्या स्वतःच्या रुढी, परंपरा आणि स्थानिक नियमांवर आधारित होती. मात्र, ब्रिटिश राजवटीपासून आणि विशेषतः स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राज्यघटना आणि प्रशासकीय व्यवस्थेच्या प्रभावामुळे त्यांच्या राजकीय जीवनात मोठे बदल झाले आहेत.

१. पारंपरिक राजकीय व्यवस्थेत झालेले बदल: (Changes in the Traditional Political System)

अनेक आदिवासी जमातींमध्ये पूर्वी त्यांची स्वतःची 'जात पंचायत' किंवा 'ग्राम पंचायत' प्रणाली होती. या पंचायती गावातील सामाजिक आणि कायदेशीर वाद सोडवत असत आणि गावाचे व्यवस्थापन पाहत असत. 'हातु

पंचायत' (गाव पातळीवरील) आणि 'परहा पंचायत' (अनेक गावे मिळून बनलेली उच्च संघटना) ही याची काही उदाहरणे आहेत. परहा पंचायतचे निर्णय अंतिम मानले जात असत. पारंपरिक आदिवासी समाजात, प्रमुख यांच्याकडे सत्ता असे. त्यांची निवड साधारणपणे वंशपरंपरागत किंवा ज्येष्ठतेनुसार होत असे. आता लोकशाही प्रक्रियेमुळे हे नेतृत्व बदलले आहे. ओडिशातील कोंध जमातीत 'दिशारी' (धार्मिक प्रमुख) आणि 'माझी' (गावाचा प्रमुख) महत्त्वाचे होते, तर मध्य प्रदेशातील गोंड जमातीत 'पाटेल' किंवा 'ठाकूर' हे प्रमुख असत. आता या पारंपरिक पदांचे महत्त्व कमी होऊन लोकशाही पद्धतीने निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना महत्त्व आले आहे.

२. लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग आणि प्रतिनिधित्व: (Participation and Representation in the Democratic Process)

भारतीय संविधानाने आदिवासी समाजाच्या संरक्षणासाठी आणि त्यांना राजकीय प्रवाहात आणण्यासाठी विशेष तरतुदी केल्या आहेत. अनुच्छेद ३३०, ३३२, ३३४ नुसार लोकसभा आणि राज्य विधानसभांमध्ये आदिवासींसाठी जागा आरक्षित आहेत. अनुच्छेद ३३८(अ) नुसार अनुसूचित जनजातींसाठी राष्ट्रीय आयोग स्थापन करण्यात आला आहे. आदिवासी आता सक्रियपणे निवडणुकांमध्ये भाग घेतात, मतदान करतात आणि स्वतः प्रतिनिधी म्हणून उभे राहतात. यामुळे त्यांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते. द्रौपदी मुर्मू या आदिवासी महिला भारताच्या राष्ट्रपती बनल्या आहेत, हे आदिवासींच्या राजकीय सक्षमीकरणाचे एक मोठे उदाहरण आहे. तसेच, अर्जुन मुंडा, शिबू सोरेन, हेमंत सोरेन यांसारखे आदिवासी नेते मुख्यमंत्री आणि केंद्रीय मंत्रीपदापर्यंत पोहोचले आहेत.

३. पंचायत (अनुसूचित क्षेत्राचा विस्तार) अधिनियम (PESA) **१९९६ चा प्रभाव:** (Impact of Panchayat Act (PESA) 1996)

'पेसा' कायद्यामुळे आदिवासीबहुल अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये ग्रामसभांना विशेष अधिकार आणि स्वायत्तता मिळाली आहे. या कायद्यानुसार, ग्रामसभेला परंपरा, चालीरीती, सांस्कृतिक ओळख आणि सामुदायिक संसाधनांचे रक्षण करण्याचे अधिकार आहेत. पेसा कायद्यामुळे गावातील वन उत्पादनांवर ग्रामसभेचा

अधिकार स्थापित झाला आहे. स्थानिक विकास प्रकल्पांसाठी ग्रामसभेची परवानगी घेणे बंधनकारक झाले आहे. यामुळे आदिवासींना त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनांवर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार मिळाला आहे, जो पूर्वी सरकार किंवा बाह्य घटकांकडे होता. जरी पेसा कायद्याने आदिवासींना सशक्त केले असले तरी, त्याच्या अंमलबजावणीत अनेक अडचणी येतात. प्रशासकीय उदासीनता, माहितीचा अभाव आणि इतर कायदेशीर गुंतागुंत यामुळे पेसाचे पूर्ण लाभ अजूनही आदिवासींपर्यंत पोहोचले नाहीत.

४. वन हक्क कायदा २००६ चा परिणाम: (Effect of Forest Rights Act (FRA) 2006)

या कायद्याने आदिवासी आणि इतर पारंपरिक वननिवासींना त्यांच्या वनजमिनीवरील आणि वन उत्पादनांवरील पारंपरिक हक्कांना कायदेशीर मान्यता दिली आहे. यामुळे त्यांना त्यांच्या उपजीविकेच्या साधनांवर अधिक सुरक्षितता मिळाली आहे. या कायद्यामुळे हजारो आदिवासी कुटुंबांना त्यांच्या पिढ्यानपिढ्या कसलेल्या जमिनीचे पट्टे मिळाले आहेत, ज्यामुळे त्यांना भूमीहीन होण्यापासून संरक्षण मिळाले आहे. सामुदायिक वन हक्कांमुळे गावांना वन व्यवस्थापन आणि संरक्षणाचे अधिकार मिळाले आहेत, ज्यामुळे ते त्यांच्या पर्यावरणाचे स्वतःच रक्षण करत आहेत. वन हक्क कायद्यामुळे आदिवासी समुदायांमध्ये आपल्या हक्कांविषयी आणि कायद्याविषयी मोठी राजकीय जागृती निर्माण झाली आहे. ते आता आपल्या हक्कांसाठी संघटितपणे संघर्ष करत आहेत.

थोडक्यात, भारतातील आदिवासी समुदायाचे राजकीय परिवर्तन हे त्यांच्या पारंपरिक स्वशासनाकडून आधुनिक लोकशाही आणि कायदेशीर चौकटीत सहभागी होण्याकडे झालेले संक्रमण आहे. संविधानिक तरतुदी आणि पेसा, वन हक्क कायदा यांसारख्या कायद्यांमुळे त्यांना अधिक अधिकार मिळाले असले तरी, या अधिकारांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आणि त्यांच्या मूळ ओळखीचे जतन करणे हे अजूनही एक मोठे आव्हान आहे.

१.३.५. आदिवासी चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन : (Tribal Movements and Social Change)

स्वातंत्र्यानंतरही आदिवासींचे शोषण आणि विस्थापन सुरूच राहिले, ज्यामुळे अनेक आदिवासी संघटना आणि सामाजिक चळवळी (उदा. आदिवासी एकता परिषद, अखिल भारतीय आदिवासी विकास परिषद) उदयास आल्या. या संघटना आदिवासींच्या जमिनीचे हक्क, जल, जंगल, जमीन आणि त्यांच्या संस्कृतीचे संरक्षण यासाठी राजकीय संघर्ष करतात. या संघटनांनी सरकारवर आदिवासींच्या प्रश्नांकडे लक्ष देण्याकरिता एक महत्त्वाचा राजकीय दबाव गट म्हणून काम केले आहे. भारतातील आदिवासी समुदायातील सामाजिक चळवळी आणि त्यांच्यामुळे झालेले परिवर्तन यांचा जवळचा संबंध आहे. या चळवळींनी आदिवासींच्या जीवनात आणि समाजात मोठे बदल घडवून आणले आहेत.

१. शोषणाविरुद्ध संघर्षातून सामाजिक जागृती: (Social Awareness through the Struggle Against Exploitation)

ब्रिटिश राजवटीपासून सावकार, जमीनदार आणि वन अधिकाऱ्यांकडून आदिवासींचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण झाले. त्यांच्या जमिनी बळकावल्या गेल्या, त्यांना वन उत्पादनांपासून वंचित ठेवले गेले आणि त्यांच्यावर विविध प्रकारचे अन्याय झाले. या अन्यायाविरुद्ध आदिवासींनी अनेक लहान-मोठे उठाव केले, जसे की बिरसा मुंडा यांचा 'उलगुलान' किंवा संथाळांचा उठाव. या उठावांमुळे आणि चळवळींमुळे आदिवासींमध्ये 'आपल्यावरील अन्याय' याची जाणीव निर्माण झाली. त्यांना एकत्र येण्याची आणि संघटित होण्याची प्रेरणा मिळाली. यातून त्यांच्यात सामाजिक जागृती वाढली आणि ते स्वतःच्या हक्कांसाठी लढण्यास प्रवृत्त झाले.

२. जमीन आणि वन हक्कांसाठीच्या चळवळीतून आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तन: (Economic and Social Changes through the Movement for Land and Forest Rights)

स्वातंत्र्यानंतर विकासाच्या नावाखाली (उदा. धरणे, खाणकाम) आदिवासींच्या जमिनी मोठ्या प्रमाणावर संपादित केल्या गेल्या, ज्यामुळे त्यांचे

विस्थापन झाले. याविरोधात अनेक चळवळी उभ्या राहिल्या, जसे की नर्मदा बचाव आंदोलन. तसेच, वन हक्क कायदा, २००६ (Forest Rights Act - FRA) लागू झाल्यानंतर आदिवासींनी आपल्या पारंपरिक वनजमिनींवर आणि वन उत्पादनांवर हक्क मिळवण्यासाठी जोरदार संघर्ष केला. या चळवळींमुळे आदिवासींना त्यांच्या जमिनीचे पट्टे मिळाले आणि वन उत्पादनांवर त्यांचे अधिकार प्रस्थापित झाले. यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली आणि त्यांना उपजीविकेचे एक स्थिर साधन मिळाले. सामाजिक स्तरावर, त्यांना आपल्या नैसर्गिक संसाधनांवर नियंत्रण मिळाल्याने त्यांच्या आत्मविश्वासात वाढ झाली आणि त्यांच्या पारंपरिक जीवनशैलीचे जतन करण्यास मदत झाली.

३. पेसा (PESA) **कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठीच्या चळवळीतून स्वशासनाचे बळकटीकरण:** (Strengthening self-governance through the movement for the implementation of the PESA Act)

'पंचायत (अनुसूचित क्षेत्राचा विस्तार) अधिनियम (PESA) १९९६' हा आदिवासींना स्वशासनाचे अधिकार देणारा महत्त्वाचा कायदा आहे. मात्र, त्याची प्रभावी अंमलबजावणी अनेक ठिकाणी झाली नाही. त्यामुळे 'आमच्या गावात, आमचे राज्य' यांसारख्या घोषणा देत अनेक आदिवासी संघटनांनी पेसा कायद्याची अंमलबजावणी करण्याची मागणी करत चळवळी केल्या. या चळवळींमुळे ग्रामसभांना अधिक अधिकार मिळाले. गावातील नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन, स्थानिक विकासाचे निर्णय आणि सामाजिक वाद सोडवण्याचे अधिकार ग्रामसभांकडे आले. यामुळे आदिवासींना स्वतःच्या गावाचे आणि समाजाचे निर्णय घेण्याची संधी मिळाली, ज्यामुळे त्यांच्यात राजकीय आणि सामाजिक सक्षमीकरण झाले.

४. आदिवासी समुदायातील विद्यार्थी चळवळी किंवा आंदोलने : (Student Movements or Agitations in the Tribal Community)

भारतातील आदिवासी समुदायातील विद्यार्थ्यांनी विविध सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक मुद्द्यांवर अनेक चळवळी आणि आंदोलने उभारली आहेत. या चळवळी केवळ त्यांच्या हक्कांसाठीच नव्हे तर व्यापक सामाजिक न्यायाच्या लढ्यासाठीही महत्त्वाच्या ठरल्या आहेत. झारखंडसाठी

स्वतंत्र राज्याची मागणी करत झारखंड आंदोलन व AJSU (All Jharkhand Students Union) या संघटनेची स्थापना १९८६ साली झाली. AJSU ही एक विद्यार्थी संघटना होती, जिला आदिवासी आणि स्थानिक विद्यार्थ्यांनी पुढे नेलं. यांचं नेतृत्व शिबू सोरेन व इतर आदिवासी नेत्यांनी केले होते. यांच्या आंदोलनामुळे झारखंड राज्याची निर्मिती २००० साली झाली. विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाचं हे एक मोठं यश मानलं जातं. नागालँड आणि पूर्वोत्तर भारतातील विद्यार्थी चळवळीनी देखील आदिवासीमध्ये जागरूकता निर्माण करण्याचे कार्य केले आहे. Naga Students' Federation (NSF), All Assam Tribal Students Union (ATSU), All Arunachal Pradesh Students Union (APSU) या प्रमुख संघटना आहेत. आदिवासी संस्कृती आणि अधिकारांचं संरक्षण करणे, जमिनी, रोजगार आणि शिक्षणावर स्थानिकांचे हक्क असावा या प्रमुख मागण्या या संघटनांच्या आजही आहेत. या संघटनांनी सरकारवर दबाव आणून अनेक धोरणे स्थानिकांच्या बाजूने बदलवली आहेत. TISS (Tata Institute of Social Sciences) मधील आदिवासी विद्यार्थ्यांनी चळवळी उभारून SC/ST/OBC विद्यार्थ्यांसाठी हॉस्टेल आणि आर्थिक सवलती मिळवून दिल्या. यासोबतच शिक्षणात समावेशात्मकता आणि भेदभावाविरोधात लढा दिला. २०१८ साली TISS मध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांनी फेलोशिप बंद करण्याच्या निर्णयाविरोधात आंदोलन केलं. भारतातील आदिवासी विद्यार्थी चळवळी केवळ त्यांच्या हक्कांसाठी लढणाऱ्या संघटना नसून त्या सामाजिक समता, शैक्षणिक हक्क, सांस्कृतिक ओळख आणि राजकीय प्रतिनिधित्वासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. या चळवळींनी केवळ शासनाला जागं केलं नाही, तर संपूर्ण देशाला आदिवासी समाजाच्या वास्तवाशी जोडण्याचं काम केलं आहे.

५. सांस्कृतिक ओळख जपण्याच्या चळवळीतून सामाजिक सक्षमीकरण: (Social Empowerment through the Movement to Preserve Cultural Identity)

आधुनिकीकरण आणि बाह्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे आदिवासींच्या पारंपरिक भाषा, कला, धर्म आणि चालीरीती धोक्यात येत आहेत. याविरोधात अनेक आदिवासी संघटनांनी आपल्या सांस्कृतिक वारशाचे जतन करण्यासाठी

चळवळी सुरू केल्या. या चळवळींमुळे आदिवासींना आपल्या संस्कृतीचा अभिमान वाटू लागला. त्यांनी आपली भाषा, सण-उत्सव आणि पारंपरिक ज्ञान जपण्यास सुरुवात केली. यामुळे त्यांची सामाजिक ओळख अधिक मजबूत झाली आणि त्यांना आपल्या सांस्कृतिक अस्मितेचे संरक्षण करण्याची प्रेरणा मिळाली.

थोडक्यात, आदिवासी समुदायातील सामाजिक चळवळींनी त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला, त्यांच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला आणि त्यांना संघटित केले. या चळवळींमुळे आदिवासींच्या जीवनात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक स्तरावर मोठे परिवर्तन घडून आले. या चळवळींनी आदिवासींना केवळ त्यांचे हक्क मिळवून दिले नाहीत, तर त्यांना स्वतःच्या विकासाचे आणि सक्षमीकरणाचे मार्गही दाखवले.

१.३.६ नक्षलवादी चळवळ आणि परिवर्तन : (Naxalite Movement and Change)

नक्षलवादी चळवळ ही भारतातील एक जटिल सामाजिक-राजकीय समस्या आहे, जिचा उगम १९६७ मध्ये पश्चिम बंगालमधील नक्षलबाडी गावात झाला. या चळवळीचा संबंध परिवर्तनाशी अनेक स्तरांवर जोडलेला आहे. सुरुवातीला ती सामाजिक-आर्थिक विषमतेविरुद्ध आणि शोषणाविरुद्धच्या परिवर्तनासाठी उभी राहिली, परंतु काळाच्या ओघात तिचे स्वरूप बदलले आणि तिच्यामुळे होणारे नकारात्मक परिणामही दिसून आले. नक्षलवादी चळवळ माओवादी विचारसरणीने प्रेरित आहे, ज्यानुसार सशस्त्र क्रांतीद्वारेच समाजात मूलभूत परिवर्तन शक्य आहे असा त्यांचा दृढ विश्वास होता. या चळवळीचा मूळ उद्देश हा गरीब शेतमजूर, आदिवासी आणि उपेक्षित जनतेला न्याय मिळवून देणे यासोबतच जमीनदारी पद्धत नष्ट करणे आणि 'कसेल त्याची जमीन' हे तत्त्व प्रस्थापित करणे हा होता. भारतातील ग्रामीण भागातील भूमीहीनता आणि जमिनीच्या विषम वाटपाविरुद्ध हा एक मोठा सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनाचा प्रयत्न होता. नक्षलबाडीमध्ये भूमिहीन शेतमजुरांनी जमीनदारांच्या जमिनी बळकावून त्या स्वतःच्या ताब्यात घेतल्या. हा एक प्रतीकात्मक उठाव होता, ज्याने देशभरातील अशाच शोषित समूहांना प्रेरणा दिली. आदिवासी आणि गरीब जनतेचे सावकार, जमीनदार आणि प्रशासकीय यंत्रणेकडून होणारे शोषण थांबवणे, त्यांना किमान मजुरी मिळवून

देणे आणि त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे हे या चळवळीचे सुरुवातीचे ध्येय होते. छत्तीसगड, झारखंड आणि ओरिसासारख्या राज्यांमधील आदिवासीबहुल भागांमध्ये, नक्षलवाद्यांनी सावकारांना आदिवासींकडून जास्त व्याज घेण्यापासून रोखले आणि काही ठिकाणी कर्जमाफीची सक्ती केली. यामुळे तात्पुरता दिलासा मिळाला, परंतु दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला खीळ बसली. अत्याचारग्रस्त जनतेच्या प्रश्नांना वाचा फोडणे, त्यांना त्यांचे हक्क मिळवून देणे आणि त्यांना सन्मानाचे जीवन जगता यावे यासाठी ही चळवळ सुरू झाली. नक्षलवादी चळवळीने काही प्रमाणात बदल घडवून आणले असले तरी, तिच्या हिंसक स्वरूपामुळे अनेक नकारात्मक परिणामही दिसून आले आहेत.

थोडक्यात, भारतातील आदिवासी समाजाचे स्वरूप अनेक कारणांमुळे बदलत आहे, ज्यामुळे त्यांच्या पारंपरिक जीवनशैलीत आणि सामाजिक रचनेत मोठे बदल दिसून येत आहेत. हे बदल आदिवासी समाजाला आधुनिकतेकडे घेऊन जात असले तरी, यामुळे अनेक आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. विस्थापन, जमिनींचे हक्क हिरावून घेणे आणि त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीला असलेला धोका ही प्रमुख आव्हाने आहेत. थोडक्यात, आदिवासी समाज आता एका संक्रमणाच्या टप्प्यातून जात आहे, जिथे ते त्यांच्या पारंपरिक मूल्यांना आणि आधुनिक जगाच्या गरजांना संतुलित करण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

२. ग्रामीण समाजाचे बदलते स्वरूप

(Changing Nature of Rural Society)

२.१ प्रस्तावना : (Introduction)

आजच्या वेगवान जगात ग्रामीण समाज अनेक स्थित्यंतरांमधून जात आहे. एकेकाळी केवळ शेतीवर अवलंबून असलेला आणि परंपरेने बांधलेला समाज आता आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे झपाट्याने बदलत आहे. हा बदल केवळ आर्थिक स्तरावर नसून, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय जीवनावरही परिणाम करत आहे. पूर्वी ग्रामीण जीवन म्हणजे साधेपणा, सामूहिक भावना आणि निसर्गाशी जवळीक मानली जात असे. मात्र, आता शिक्षण, रोजगाराच्या संधी, दळणवळणाची वाढती साधने आणि

शहरीकरणाचा वाढता प्रभाव यामुळे ग्रामीण जीवनशैलीत मोठे बदल घडून येत आहेत. पारंपरिक व्यवसायांव्यतिरिक्त नवीन उद्योग, सेवा क्षेत्र आणि माहिती तंत्रज्ञान ग्रामीण भागात पोहोचत आहे, ज्यामुळे रोजगाराचे स्वरूप बदलत आहे. या बदलांमुळे ग्रामीण समाजाची रचना, कुटुंबातील संबंध, रूढी-परंपरा आणि अगदी विचारसरणीमध्येही बदल दिसून येत आहेत. जुन्या मूल्यांचा आणि नवीन विचारांचा संगम ग्रामीण समाजात एक वेगळेच चित्र निर्माण करत आहे. या प्रक्रियेत काही आव्हाने आहेत, तर अनेक नवीन संधीही निर्माण होत आहेत. ग्रामीण समाजाचे हे बदलते स्वरूप समजून घेणे, त्यांच्या गरजा ओळखणे आणि विकासाला योग्य दिशा देणे आजच्या काळात अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

२.२ भारतातील ग्रामीण समाज : ठळक नोंदी (Rural Society in India: Some Highlights)

भारतातील ग्रामीण समाज हा देशाच्या एकूण लोकसंख्येचा एक मोठा भाग आहे. भारतीय जनगणना २०११ चा अहवाल, राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालय (National Sample Survey Office - NSSO), आणि NITI Aayog, तसेच राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनदर्शन अहवाल २०२४ यांच्या आधारे आपल्याला ग्रामीण जीवनाच्या विविध पैलूंची कल्पना देईल.

१. लोकसंख्या: (Population)

२०११ च्या जनगणनेनुसार, भारताची ग्रामीण लोकसंख्या सुमारे ८३.३ कोटी होती. आजच्या घडीला जरी नवीन जनगणना झालेली नसली तरी, भारताची एकूण लोकसंख्या १४२.८६ कोटींच्या घरात गेली आहे यातील सुमारे ६८-७०% लोक ग्रामीण भागात राहतात, म्हणजेच जवळपास ९५-१०० कोटी लोक ग्रामीण भागात राहतात असा अंदाज आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, एकूण लोकसंख्येपैकी ६८.८४% लोक ग्रामीण भागात तर ३१.१६% लोक शहरी भागात राहत होते. २०३० पर्यंत ४०% हून अधिक लोकसंख्या शहरी भागात राहील असा अंदाज नीती आयोगाने व्यक्त केला आहे, याचा अर्थ ग्रामीण लोकसंख्येचा वाटा कमी होत जाईल. २०११ च्या जनगणनेनुसार, ६ लाखहून अधिक गावे भारतात आहेत. आली होती.

२. दारिद्र्य रेषा आकडेवारी : (Poverty line statistics)

निती आयोगाच्या अहवालानुसार (जानेवारी २०२४), गेल्या ९ वर्षांत (२०१३-१४ ते २०२२-२३) २४.८२ कोटी भारतीयांची बहुआयामी दारिद्र्यातून मुक्तता झाली आहे. २०१३-१४ मधील २९.१७% वरून २०२२-२३मध्ये ते ११.२८% इतके घटले आहे.

जून २०२५ मध्ये प्रकाशित जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार २०२२-२३ च्या आकडेवारीवर आधारित), ग्रामीण भागातील अति दारिद्र्य दर १८.४% वरून २.८% इतका कमी झाला आहे.

३. शिक्षण दर : (Educational Growth)

२०११ च्या जनगणनेनुसार, शहरी भागातील सरासरी साक्षरतेचे प्रमाण ८८.३% होते, तर ग्रामीण भागातील ७८.४% होते. २०२३-२४ च्या आकडेवारीनुसार एकूण २४.८ कोटी विद्यार्थ्यांना १४.७२ लाख शाळांमध्ये ९८ लाख शिक्षक शिक्षण देतात. सरकारी शाळांमध्ये एकूण ६९% विद्यार्थी आहेत. शिक्षण टिकवून ठेवण्याचा दर (Retention Rate) प्राथमिक स्तरावर (इयत्ता १ ते ५) ८५.४% तर माध्यमिक स्तरावर (इयत्ता १ ते १०) ६३.८% आहे. उच्च माध्यमिक स्तरावर (इयत्ता १ ते १२) तो ४५.६% आहे, जे दर्शवते की उच्च शिक्षणात गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.

४. आरोग्य सेवा उपलब्धता : (Healthcare Availability)

आर्थिक सर्वेक्षण २०२२-२३ नुसार, सरकारने आरोग्य सेवांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी अनेक पावले उचलली आहेत, जसे की लसीकरण मोहिमांचे सार्वत्रिकीकरण, ज्यामुळे ग्रामीण भागातील आरोग्याच्या स्थितीत सुधारणा अपेक्षित आहे.

५. कृषी क्षेत्रातील रोजगार आकडेवारी: (Employment statistics in the agricultural sector)

७५% हून अधिक ग्रामीण महिला कामगार कृषी क्षेत्रात कार्यरत आहेत. २०२२-२३ च्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार) कृषी क्षेत्राचा सरासरी वार्षिक विकास

दर ४.६% राहिला आहे. २०२१-२२ मध्ये हा दर ३% होता. २०२३-२४ मध्ये सरासरी वार्षिक वाढीचा दर ४.१८% नोंदवला गेला आहे. हवामान बदल, शेतीचा वाढता खर्च, लहान जमीनधारक, शेतीच्या यांत्रिकीकरणाकडे कमी प्रगती, कमी उत्पादकता आणि छुपी बेरोजगारी ही कृषी क्षेत्रातील प्रमुख आव्हाने आहेत.

६. ग्रामीण भारतातील पायाभूत सुविधा: (Infrastructure in Rural India)

ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांच्या विकासावर सरकारचा भर आहे. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY), जल जीवन मिशन (JJM), ग्रामीण विद्युतीकरण योजना यांसारख्या योजनांमुळे रस्ते, पाणी आणि वीज यांसारख्या मूलभूत सुविधांची उपलब्धता वाढत आहे. आर्थिक सर्वेक्षण २०२४-२५ नुसार, सेवा क्षेत्रात वाढ झाली असून, पायाभूत सुविधांच्या विकासामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला अप्रत्यक्षपणे फायदा होतो.

तथापि, ग्रामीण पायाभूत सुविधांबाबत अजूनही मोठ्या प्रमाणात काम होणे बाकी आहे, विशेषतः महाराष्ट्रासारख्या राज्यांमध्येही ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत सुधारणा करण्याची गरज असल्याचे काही अहवाल दर्शवतात.

७. सामाजिक रचना : (Social Structure)

ग्रामीण भागात जात, धर्म व पंथ आधारित सामाजिक संघटना प्रभावी आहेत. अनुसुचित जाती (SC) आणि अनुसुचित जमाती (ST) लोकसंख्या ग्रामीण भागात अधिक प्रमाणात आहे, ग्रामीण SC लोकसंख्येचा प्रमाण ८०% आहे. ९०% आदिवासी लोक ग्रामीण भागात राहतात.

ही आकडेवारी भारतीय ग्रामीण समाजाचे एक विस्तृत चित्र दर्शवते, जेथे विकास आणि आव्हाने दोन्ही सोबत आहेत. नवीन जनगणनेची आकडेवारी उपलब्ध झाल्यावर अधिक स्पष्ट आणि सविस्तर माहिती मिळू शकेल. भारताचा ग्रामीण समाज हा अद्यापही कृषी प्रधान, सामाजिकदृष्ट्या रूढीवादी व मूलभूत सुविधांपासून वंचित आहे. परंतु विविध शासकीय योजनांच्या माध्यमातून हळूहळू सुधारणा होत आहेत. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, डिजिटल सेवा यांमध्ये मोठा बदल घडतो आहे.

२.३ ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाची कारणे : (Reasons for Change in Rural Society)

ग्रामीण समाज हा स्थिर वाटत असला तरी तो नेहमीच बदलत असतो. अनेक घटक या बदलांना कारणीभूत ठरतात. ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाची काही प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

२.३.१. औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण : (Industrialization and Urbanization)

औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण हे दोन घटक ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाचे सर्वात महत्त्वाचे आणि एकमेकांशी जोडलेले चालक आहेत. औद्योगिकीकरण म्हणजे मोठ्या प्रमाणावर वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी कारखाने आणि उद्योगांची स्थापना करणे होय. जेव्हा ग्रामीण भागाजवळ किंवा शहरांमध्ये नवीन उद्योग सुरू होतात, तेव्हा ग्रामीण भागातील लोकांना शेती सोडून उद्योगांमध्ये काम करण्याची संधी मिळते. यामुळे पारंपरिक शेतीवरील अवलंबित्व कमी होते. उद्योगांमध्ये काम करण्यासाठी नवीन कौशल्यांची (उदा. मशीन चालवणे, तांत्रिक कामे) आवश्यकता असते, ज्यामुळे ग्रामीण तरुणांना नवीन कौशल्ये शिकण्याची प्रेरणा मिळते. पूर्वी ग्रामीण अर्थव्यवस्था वस्तू विनिमयावर आधारित होती, परंतु औद्योगिकीकरणामुळे पैशावर आधारित अर्थव्यवस्थेचा विकास होतो. कारखान्यात काम करणाऱ्या मजुरांना नियमित पगार मिळतो, ज्यामुळे ते अधिक वस्तू आणि सेवा खरेदी करू शकतात. यामुळे गावात दुकाने, बँका आणि इतर सेवांचा विकास होतो.

शहरीकरण म्हणजे ग्रामीण भागातील लोक शहरांमध्ये स्थलांतरित होणे आणि ग्रामीण भागाचे शहरी भागात रूपांतर होणे होय. रोजगाराच्या संधी, चांगल्या शिक्षण सुविधा, आरोग्य सेवा आणि आधुनिक जीवनशैलीच्या आकर्षणापोटी ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या संख्येने शहरांकडे स्थलांतरित होतात. यामुळे गावांमध्ये तरुण आणि कार्यक्षम लोकसंख्येची घट होते. ज्यामुळे त्यांच्या मूळ गावांमध्ये वृद्धांची संख्या वाढते. शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील लोकांनाही शहरांसारख्या सुविधांची जसे चांगले रस्ते, सार्वजनिक वाहतूक, वीज, पाणी,

आरोग्य केंद्रे यांची मागणी वाढते. औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण हे दोन्ही घटक ग्रामीण समाजाला पारंपरिकतेकडून आधुनिकतेकडे घेऊन जातात. ते ग्रामीण जीवनात आर्थिक समृद्धी, नवीन संधी आणि आधुनिक सुविधा आणतात, परंतु त्याचबरोबर स्थलांतर, पारंपरिक मूल्यांचा ऱ्हास आणि सामाजिक संबंधांमध्ये बदल यांसारखी आव्हानेही निर्माण करतात. त्यामुळे ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाला हे दोन्ही घटक मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित करतात.

२.३.२. **शिक्षण आणि साक्षरता :** (Education and Literacy)

शिक्षण आणि साक्षरता या घटकाचा ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाशी खूप जवळचा संबंध आहे. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास, शिक्षण हा ग्रामीण परिवर्तनाचा एक महत्त्वाचा उत्प्रेरक आहे. पूर्वी ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचा मोठा भाग निरक्षर होता आणि पारंपरिक व्यवसायांवर अवलंबून होता. मात्र, शिक्षणामुळे आणि साक्षरतेच्या वाढीमुळे ग्रामीण लोकांच्या जीवनात अनेक सकारात्मक बदल झाले आहेत: शिक्षणामुळे लोकांना आपले हक्क, कर्तव्ये आणि सामाजिक समस्यांविषयी माहिती मिळते. यामुळे ते अंधश्रद्धा, जुन्या रूढी आणि भेदभावावर प्रश्न विचारू लागतात. उदाहरणार्थ, शिक्षणाने स्त्रियांना त्यांच्या हक्कांबद्दल अधिक जागरूक केले आहे, ज्यामुळे समाजात त्यांच्या भूमिकेत सकारात्मक बदल होत आहेत. सुशिक्षित व्यक्तींना रोजगाराच्या अधिक संधी मिळतात, मग ती सरकारी नोकरी असो, खाजगी क्षेत्रातील असो किंवा स्वतःचा व्यवसाय असो. ते शेतीत नवीन तंत्रज्ञान वापरून उत्पादन वाढवू शकतात किंवा शेतीसोबत पूरक व्यवसाय सुरू करू शकतात. यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढते आणि जीवनमान सुधारते. शिक्षणामुळे लोकांना आरोग्य, स्वच्छता, कुटुंब नियोजन आणि पौष्टिक आहाराचे महत्त्व समजते. यामुळे त्यांची जीवनशैली अधिक आधुनिक आणि आरोग्यदायी बनते. ते नवीन गोष्टी शिकण्यासाठी आणि स्वीकारण्यासाठी अधिक खुले होतात. शिक्षणाने सामाजिक जातिव्यवस्थेचा आणि पारंपरिक बंधनांचा प्रभाव कमी होतो. सुशिक्षित ग्रामीण तरुण शहरांमध्ये स्थलांतरित होतात किंवा गावातच नवीन विचार घेऊन येतात, ज्यामुळे सामाजिक स्तरीकरण कमी होते आणि अधिक समानता येते. शिक्षित लोक राजकीय प्रक्रियेत अधिक सक्रियपणे

भाग घेतात. त्यांना लोकशाही हक्क आणि चांगल्या शासनाचे महत्त्व समजते, ज्यामुळे ते योग्य नेत्यांची निवड करतात आणि सरकारच्या धोरणांवर प्रभाव पाडतात. थोडक्यात, शिक्षण आणि साक्षरता ग्रामीण समाजाला अज्ञानातून ज्ञानाकडे, दारिद्र्यातून समृद्धीकडे आणि परंपरेतून आधुनिकतेकडे नेणारे एक महत्त्वाचे साधन आहे.

२.३.३. तंत्रज्ञान आणि दळणवळण : (Technology and Communication)

तंत्रज्ञान आणि दळणवळण यांच्यामुळे ग्रामीण जीवनशैलीत मोठे बदल झाले आहेत आणि हे बदल अनेक अर्थांनी ग्रामीण विकासाला गती देत आहेत. पूर्वी ग्रामीण भागातील लोकांना माहितीसाठी शहरांवर किंवा मर्यादित स्थानिक साधनांवर अवलंबून राहावे लागत असे. आता मोबाईल फोन आणि इंटरनेटमुळे ग्रामीण भागातील लोकांना शेतीविषयक नवीन तंत्रज्ञान, बाजारपेठेतील पिकांचे भाव, सरकारी योजनांची माहिती, हवामान अंदाज आणि आरोग्याशी संबंधित माहिती सहज मिळते. यामुळे ते अधिक माहितीपूर्ण आणि योग्य निर्णय घेऊ शकतात. उदा. शेतकरी आता स्मार्टफोन ॲप्लिकेशन्स वापरून आपल्या पिकांना योग्य दर कुठे मिळतो, कोणत्या खतांचा वापर करावा किंवा कोणत्या नवीन बियाण्यांपासून अधिक उत्पादन मिळेल हे लगेच जाणून घेऊ शकतात.

ई-कॉमर्स आणि डिजिटल व्यवहाराच्या तंत्रज्ञानामुळे ग्रामीण भागातील लघुउद्योजक, कारागीर आणि महिला बचत गट त्यांची उत्पादने थेट ऑनलाइन विकू शकतात. यामुळे त्यांना मोठ्या शहरी आणि अगदी जागतिक बाजारपेठांमध्ये प्रवेश मिळतो. UPI सारख्या डिजिटल पेमेंट प्रणालींमुळे ग्रामीण भागातील आर्थिक व्यवहार अधिक जलद, सुरक्षित आणि पारदर्शक झाले आहेत. पैशांचे व्यवहार बँकेत न जाताही सहज करता येतात. ग्रामीण भागातील महिला बचत गट त्यांच्या हस्तकलेच्या वस्तू किंवा स्थानिक उत्पादने ई-कॉमर्स वेबसाइट्सवर विकून त्यांचे उत्पन्न अनेक पटींनी वाढवू शकतात, ज्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारते. इंटरनेटमुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण, वेबिनार आणि विविध अभ्यासक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे त्यांना नवीन कौशल्ये शिकता येतात. डॉक्टर आणि आरोग्य तज्ज्ञांशी व्हिडिओ कॉलद्वारे सल्ला घेणे

शक्य झाल्यामुळे दुर्गम ग्रामीण भागातील लोकांनाही तातडीची आरोग्यसेवा उपलब्ध होते. सोशल मीडिया आणि इतर ऑनलाइन प्लॅटफॉर्ममुळे ग्रामीण लोक शहरी आणि जागतिक संस्कृती, विचार आणि ट्रेंडशी जोडले जातात. यामुळे त्यांची विचारसरणी अधिक व्यापक होते. दळणवळणाची साधने वाढल्याने ग्रामीण आणि शहरी भागांमधील दरी कमी होते, ज्यामुळे सामाजिक एकीकरण वाढते. ग्रामीण तरुण सोशल मीडियावर जगभरातील घडामोडींवर चर्चा करतात, नवीन फॅशन ट्रेंड्स फॉलो करतात, ज्यामुळे त्यांची जीवनशैली अधिक आधुनिक बनते. थोडक्यात, तंत्रज्ञान आणि दळणवळणाने ग्रामीण समाजाला ज्ञान, माहिती, आर्थिक संधी आणि सामाजिक प्रगतीचे दुवे पुरवले आहेत, ज्यामुळे पारंपरिक ग्रामीण जीवनात मोठे आणि वेगाने बदल घडून येत आहेत.

२.३.४. सरकारी धोरणे आणि योजना : (Government Policies and Schemes)

सरकारी धोरणे आणि योजना ग्रामीण समाजाच्या परिवर्तनात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. थेट हस्तक्षेपाद्वारे सरकार ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा, आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक कल्याणात सुधारणा घडवून आणते, ज्यामुळे ग्रामीण जीवनशैलीत मोठे बदल होतात. पूर्वी अनेक ग्रामीण भागांत रस्ते, वीज, पाणी आणि शौचालये यांसारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव होता. आता प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY), जल जीवन मिशन (JJM), आणि ग्रामीण विद्युतीकरण योजनांसारख्या कार्यक्रमांमुळे गावांमध्ये पक्के रस्ते, प्रत्येक घरात नळाने पाणी आणि २४ तास वीज उपलब्ध होत आहे. तसेच ग्रामीण भागातील लोक प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून होते आणि रोजगाराच्या संधी मर्यादित होत्या. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) ग्रामीण भागातील कुटुंबांना १०० दिवसांचा रोजगार मिळवून देते. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) सारख्या योजना थेट शेतकऱ्यांच्या खात्यात आर्थिक मदत देतात.

पूर्वी आरोग्य सेवांचा अभाव, कमी साक्षरता आणि सामाजिक सुरक्षिततेचा अभाव यांसारख्या समस्या ग्रामीण भागात होत्या. आता आयुष्मान भारत योजना

आणि प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (PMJAY) गरीब कुटुंबांना आरोग्य विमा प्रदान करतात. स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण भागात शौचालये बांधून स्वच्छतेला प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य सुधारते. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना ग्रामीण महिलांना एलपीजी गॅस कनेक्शन देऊन त्यांची लाकूडफाटा गोळा करण्याच्या कष्टापासून सुटका करते आणि आरोग्याचे प्रश्न कमी करते. सर्व शिक्षा अभियान आणि राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान यांसारख्या योजनांमुळे ग्रामीण भागातील शाळांची संख्या आणि गुणवत्ता वाढली आहे. प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना (PMKVY) ग्रामीण तरुणांना विविध कौशल्यांचे प्रशिक्षण देऊन त्यांना रोजगारासाठी तयार करते.

थोडक्यात, वरील सर्व सरकारी योजना प्रत्यक्षात १०० टक्के यशस्वी झाल्या नसल्या तरी या योजनांचा ग्रामीण भागातील काही प्रमाणात बदलाला सहाय्यभूत ठरल्या आहेत. सरकारी धोरणे आणि योजना ग्रामीण समाजासाठी एक संरक्षक कवच आणि विकासाचे इंजिन म्हणून काम करतात. त्या पायाभूत सुविधा, आर्थिक स्थिरता, सामाजिक कल्याण आणि शिक्षणामध्ये सुधारणा घडवून आणतात, ज्यामुळे ग्रामीण लोकांचे जीवनमान उंचावते आणि ते अधिक सक्षम बनतात.

२.३.५. आर्थिक बदल आणि बाजारपेठेचे एकत्रीकरण : (Economic Changes and Market Integration)

आर्थिक बदल आणि बाजारपेठेचे एकत्रीकरण हे ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. यामुळे ग्रामीण भागाची पारंपरिक स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्था बदलून ती मोठ्या, आधुनिक बाजारपेठेशी जोडली गेली आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने स्वयंपूर्ण होती. गावातील लोक आपल्या गरजेनुसार उत्पादन करत असत आणि वस्तूंची देवाणघेवाण करत असत. बाजारपेठेशी त्यांचा संबंध कमी होता. आता आर्थिक उदारीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भाग राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेशी जोडले गेले आहेत. यामुळे ग्रामीण उत्पादने उदा. शेतीमाल, हस्तकला शहरांमध्ये आणि परदेशातही विकली जातात. बाजारपेठेशी जोडले गेल्याने ग्रामीण उत्पादकांना त्यांच्या मालाला चांगला भाव मिळतो. यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढते आणि आर्थिक स्थैर्य येते. बाजारपेठेच्या

गरजा पूर्ण करण्यासाठी ग्रामीण भागात नवीन व्यवसाय (उदा. अन्न प्रक्रिया उद्योग, वाहतूक सेवा, पॅकेजिंग युनिट्स) सुरू होतात, ज्यामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात. बाजारपेठेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि अधिक कमाईसाठी ग्रामीण भागातून कुशल व अकुशल कामगार शहरांकडे स्थलांतर करतात. नवीन बाजारपेठांमध्ये टिकून राहण्यासाठी ग्रामीण लोकांना नवीन कौशल्ये शिकण्याची गरज निर्माण होते. आर्थिक व्यवहार अधिक व्यावसायिक झाल्यामुळे पारंपरिक सामुदायिक संबंधांचे महत्त्व कमी होऊन व्यक्तिवादाला महत्त्व येते. थोडक्यात, आर्थिक बदल आणि बाजारपेठेचे एकत्रीकरण यामुळे ग्रामीण समाज केवळ आर्थिकदृष्ट्या अधिक मजबूत होत नाही, तर त्याच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक रचनेतही मोठे बदल घडून येतात. यामुळे ग्रामीण जीवन अधिक आधुनिक आणि गुंतागुंतीचे बनते.

२.३.६. सामाजिक चळवळी आणि जागरूकता : (Social Movements and Awareness)

सामाजिक चळवळी आणि जागरूकता यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या विचारांमध्ये, वर्तणुकीमध्ये आणि सामाजिक संरचनेत मोठे बदल घडून येतात. पूर्वी ग्रामीण भागातील लोक अनेकदा आपले हक्क आणि सामाजिक न्यायाबद्दल अनभिज्ञ असत. पारंपरिक रूढी-परंपरा आणि उच्चवर्गीयांचे वर्चस्व यामुळे ते शोषित राहत असत. अलिकडे विविध सामाजिक चळवळी जसे दलित चळवळ, महिला सक्षमीकरण चळवळ, शेतकरी संघटना आणि वाढत्या जागरूकतेमुळे लोकांना त्यांचे संविधानिक हक्क, समानतेचे महत्त्व आणि अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याचे बळ मिळते. उदा. भूमीहीन मजुरांच्या चळवळींमुळे त्यांना त्यांच्या जमिनीच्या हक्कांबद्दल माहिती मिळाली आणि त्यांनी सरकारकडे आपल्या हक्कांसाठी मागणी केली. जातीय भेदभाव आणि अस्पृश्यता ग्रामीण समाजातील एक गंभीर समस्या होती, ज्यामुळे विशिष्ट समूहांना सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बळ केले जात असे. सामाजिक कार्यकर्त्यांनी आणि दलित चळवळींनी केलेल्या प्रयत्नांमुळे ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये जातीय भेदभावाविरुद्ध जागरूकता वाढली आहे. कायद्याची अंमलबजावणी आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे अस्पृश्यतेचे प्रमाण

घटले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन अनेक सामाजिक कार्यकर्त्यांनी ग्रामीण भागात जातीय भेदभावाविरुद्ध प्रचार केला, ज्यामुळे दलित समाजाला आपले स्थान आणि हक्क मिळवण्यासाठी मदत झाली. महिला सक्षमीकरण चळवळी, बचत गट आणि सरकारी योजनांमुळे ग्रामीण महिलांमध्ये त्यांच्या हक्कांविषयी जागरूकता वाढली आहे. त्या शिक्षण घेऊ लागल्या आहेत, आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होऊ लागल्या आहेत आणि गाव पातळीवरील निर्णयातही सहभागी होत आहेत. पर्यावरण संरक्षण चळवळी आणि जनजागृती कार्यक्रमांमुळे ग्रामीण लोकांना जल, जंगल आणि जमीन यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांचे महत्त्व समजले आहे. ते पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि शाश्वत विकासासाठी एकत्र येत आहेत. चिपको आंदोलन किंवा जल संवर्धन चळवळींमुळे ग्रामीण लोकांनी आपल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे महत्त्व ओळखले आणि ते त्यांच्या संरक्षणासाठी सक्रिय झाले. सामाजिक चळवळींमुळे नवीन विचार, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि समतावादी मूल्ये ग्रामीण समाजात रुजू लागली आहेत. बालविवाहासारख्या कुप्रथांविरुद्ध चालवलेल्या जनजागृती अभियानांमुळे अनेक गावांमध्ये आता बालविवाह थांबले आहेत आणि मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जात आहे. थोडक्यात, सामाजिक चळवळी आणि जागरूकता यांनी ग्रामीण समाजाला शोषणातून मुक्ती, समानतेकडे वाटचाल आणि आत्मविश्वासाने जगण्याचे बळ दिले आहे. यामुळे ग्रामीण लोकांच्या विचारसरणीत क्रांती घडली असून, ते अधिक न्यायपूर्ण आणि प्रगतीशील समाजाच्या निर्मितीसाठी सक्रिय झाले आहेत.

२.३.७. नैसर्गिक आपत्ती आणि हवामान बदल : (Natural Disasters and Climate Change)

नैसर्गिक आपत्त्या आणि हवामान बदल हे ग्रामीण समाजाच्या परिवर्तनावर मोठा आणि अनेकदा गंभीर परिणाम करतात. हे घटक केवळ तात्पुरते नुकसान करत नाहीत, तर ग्रामीण लोकांच्या जीवनशैलीत, आर्थिक स्थितीवर आणि सामाजिक व्यवस्थेवर दीर्घकाळ परिणाम करतात. अनियमित पाऊस (कधी अतिवृष्टी, कधी दुष्काळ), वाढणारे तापमान आणि अनपेक्षित नैसर्गिक आपत्त्या

(पूर, वादळे) यामुळे शेतीचे मोठे नुकसान होते. यामुळे पिकांचे उत्पादन घटते किंवा पूर्णपणे नष्ट होते, परिणामी शेतकऱ्यांचे मोठे आर्थिक नुकसान होते. विदर्भ किंवा मराठवाड्यातील अनेक गावांमध्ये सततच्या दुष्काळामुळे शेतीत काहीच पिकत नाही. यामुळे शेतकऱ्यांना कर्जबाजारी व्हावे लागते, ज्यामुळे काहीवेळा आत्महत्येसारखे टोकाचे पाऊल उचलले जाते. या परिस्थितीमुळे ग्रामीण कुटुंबांना उपजीविकेसाठी पर्याय शोधावे लागतात. नैसर्गिक आपत्त्यांमुळे शेतीत उत्पन्न मिळत नसल्याने किंवा घरे उद्ध्वस्त झाल्याने मोठ्या संख्येने ग्रामीण लोक शहरांकडे स्थलांतरित होतात. यामुळे गावांमध्ये तरुण आणि कार्यक्षम लोकसंख्येची घट होते, तर वृद्धांची संख्या वाढते. गावातील सामाजिक रचना बदलते. नैसर्गिक आपत्त्यांमुळे झालेल्या नुकसानीमुळे ग्रामीण कुटुंबांचे उत्पन्न घटते, कर्ज वाढते आणि दारिद्र्य वाढते. अनेकदा त्यांना कर्जाच्या खाईत ढकलले जाते. यामुळे त्यांची क्रयशक्ती कमी होते आणि जीवनमान खालावते. उदा. अवकाळी पावसामुळे किंवा गारपिटीमुळे कांद्याचे किंवा द्राक्षांचे पीक नष्ट झाल्यास शेतकऱ्याला मोठे नुकसान होते, ज्यामुळे तो आर्थिक संकटात सापडतो. पूर किंवा वादळे यांसारख्या आपत्त्यांमुळे रस्ते, पूल, घरे, पाणीपुरवठा व्यवस्था आणि वीजवाहिन्यांचे मोठे नुकसान होते. यामुळे ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा पुन्हा उभ्या करण्यासाठी मोठा खर्च येतो आणि विकासाची गती मंदावते. वारंवार येणाऱ्या आपत्त्यांमुळे लोकांना मानसिक ताण आणि निराशा येते. सामाजिक ताण वाढतो आणि काहीवेळा गुन्हेगारीतही वाढ होऊ शकते. सामाजिक एकजूटही काही प्रमाणात प्रभावित होते. शेतीत झालेल्या नुकसानीमुळे शेतकऱ्यांमध्ये नैराश्य येते, ज्यामुळे त्यांच्या कुटुंबावरही नकारात्मक परिणाम होतो. यामुळे ग्रामीण समुदायातील सामाजिक शांतता बिघडू शकते. थोडक्यात, नैसर्गिक आपत्त्या आणि हवामान बदल हे ग्रामीण समाजासाठी एक मोठे आव्हान आहेत. ते ग्रामीण लोकांच्या उपजीविकेवर, स्थलांतरावर, आर्थिक स्थिरतेवर आणि एकूणच जीवनशैलीवर नकारात्मक परिणाम करतात, ज्यामुळे ग्रामीण समाजाला मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तनांना सामोरे जावे लागते.

या कारणांमुळे ग्रामीण समाज सतत बदलत असतो. हे बदल सकारात्मक

आणि नकारात्मक दोन्ही प्रकारचे असू शकतात, परंतु ते ग्रामीण जीवनाच्या प्रत्येक पैलूवर परिणाम करतात.

२.४ भारतातील ग्रामीण समाजाचे बदलते स्वरूप : (Changing Nature of Rural Society in India)

भारतातील ग्रामीण समाज अनेक शतकांपासून पारंपरिक, स्थिर व कृषीप्रधान स्वरूपाचा राहिला आहे. मात्र, २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धानंतर विशेषतः स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात ग्रामीण समाजात मोठे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय परिवर्तन झाले आहे. या बदलांचे स्वरूप खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते:

२.४.१ कृषी व्यवस्थेतील बदल : (Changes in the agricultural Sector)

कृषी व्यवस्थेतील बदल हा ग्रामीण समाजाच्या बदलत्या स्वरूपाचा एक कणा आहे. पारंपरिक शेती पद्धती, पिकांचे प्रकार, तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेशी असलेले संबंध यांमध्ये झालेल्या बदलांमुळे ग्रामीण समाजाचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणात बदलले आहे. ग्रामीण भागात प्रामुख्याने उदरनिर्वाहासाठी शेती केली जात असे. स्थानिक गरजा पूर्ण करणे आणि कुटुंबासाठी अन्नधान्य पिकवणे हे मुख्य उद्दिष्ट होते. शेतीचे स्वरूप पारंपरिक होते, ज्यात स्थानिक बियाणे आणि जुन्या पद्धतींचा वापर केला जात असे. आता वाढत्या शहरीकरणामुळे आणि बाजारपेठेच्या मागणीमुळे शेतीचे स्वरूप व्यावसायिक बनले आहे. शेतकरी आता केवळ अन्नधान्य न पिकवता, नगदी पिके उदा. ऊस, कापूस, सोयाबीन, फळे, भाजीपाला मोठ्या प्रमाणावर घेऊ लागले आहेत. चांगले उत्पन्न मिळवण्यासाठी ते बाजारपेठेतील मागणीचा विचार करतात. मराठवाड्यात किंवा विदर्भात आता अनेक शेतकरी कापूस आणि सोयाबीनसारखी नगदी पिके घेतात, तर पश्चिम महाराष्ट्रात ऊस आणि भाजीपाला मोठ्या प्रमाणात पिकवला जातो. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले असले तरी, त्यांना बाजारपेठेतील चढ-उतारांनाही सामोरे जावे लागते. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि यांत्रिकीकरणामुळे शेतीमध्ये मोठे बदल झाले आहेत. ट्रॅक्टर, हार्वेस्टर, ठिबक सिंचन, स्प्रिंकलर्स, ड्रोन आणि आधुनिक बियाणे, खते व कीटकनाशके यांचा वापर वाढला आहे. यामुळे शेती

अधिक कार्यक्षम आणि कमी श्रमाची झाली आहे. नगदी पिके आणि आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले आहे. अनेक शेतकरी शेतीसोबतच दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन किंवा अन्नप्रक्रिया उद्योगांसारखे पूरक व्यवसाय करून आपले उत्पन्न वाढवत आहेत. यामुळे आर्थिक स्थैर्य काही प्रमाणात वाढले आहे.

लोकसंख्येच्या वाढीमुळे आणि वारसा हक्कामुळे जमिनीचे छोटे-छोटे तुकडे होत आहेत. यामुळे मोठ्या प्रमाणावर शेती करणे कठीण होत आहे आणि अनेक शेतकरी अल्पभूधारक बनत आहेत. शेतीत यांत्रिकीकरणामुळे मानवी श्रमाची गरज कमी झाली आहे. यामुळे अनेक शेतमजूर आणि अल्पभूधारक शेतकरी रोजगाराच्या शोधात शहरांकडे स्थलांतर करत आहेत, ज्यामुळे ग्रामीण भागातील शेतीत काम करणाऱ्या मजुरांची संख्या कमी होत आहे. कापणी आणि पेरणीसाठी आता मशीनचा वापर मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने, पूर्वी या कामांसाठी लागणारे हजारो मजूर आता इतर कामांसाठी शहरांकडे जात आहेत. हवामान बदल, बाजारपेठेतील अनिश्चितता, कर्जाचा वाढता बोजा आणि योग्य भावाची हमी नसणे यांमुळे शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले आहे. हे कृषी व्यवस्थेतील बदलांचे एक गंभीर आणि नकारात्मक स्वरूप आहे. थोडक्यात, कृषी व्यवस्थेतील बदलांनी ग्रामीण समाजाला केवळ आर्थिकदृष्ट्याच नव्हे, तर सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्याही प्रभावित केले आहे. यामुळे ग्रामीण जीवन अधिक व्यावसायिक, तंत्रज्ञान-आधारित आणि गुंतागुंतीचे बनले आहे, ज्यामुळे जुन्या परंपरा आणि नवीन आव्हानांचा एक अनोखा संगम ग्रामीण भारतात दिसून येतो.

२.४.२ शिक्षण आणि साक्षरतेत वाढ : (Increase in Education and Literacy)

शिक्षण आणि साक्षरतेतील वाढ हा ग्रामीण समाजाच्या बदलत्या स्वरूपाचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. या घटकामुळे ग्रामीण लोकांच्या विचारसरणीत, जीवनशैलीत आणि सामाजिक-आर्थिक स्थितीत मोठे सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. ग्रामीण भागातील बहुसंख्य लोक निरक्षर असल्यामुळे त्यांना आपले हक्क, सरकारी योजना किंवा आरोग्यविषयक माहिती फारशी नसायची. त्यामुळे ते अनेकदा शोषणाचे बळी ठरत किंवा पारंपरिक अंधश्रद्धांवर विश्वास ठेवत. शिक्षणामुळे

ग्रामीण लोक अधिक जागरूक झाले आहेत. त्यांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीची चांगली समज येते. यामुळे ते आरोग्य, स्वच्छता, कुटुंब नियोजन आणि आपल्या मुलांच्या भविष्याबद्दल अधिक गंभीरपणे विचार करतात. उदा. सुशिक्षित ग्रामीण महिलांना त्यांच्या कायदेशीर हक्कांबद्दल उदा. मालमत्तेचा हक्क, समान वेतन माहिती मिळते, ज्यामुळे त्या कुटुंबात आणि समाजात अधिक सक्रिय भूमिका बजावतात. शिक्षणामुळे ग्रामीण तरुणांना नवीन कौशल्ये आत्मसात करण्याची संधी मिळते. ते शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञान वापरू शकतात किंवा बिगरशेती व्यवसायात रोजगार मिळवू शकतात. यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढते आणि जीवनमान सुधारते. उच्च शिक्षण घेतलेले ग्रामीण तरुण शहरांमध्ये नोकरी करतात किंवा गावातच छोटे व्यवसाय सुरू करतात, ज्यामुळे कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारते. शिक्षणामुळे लोकांमध्ये समानता आणि न्याय या मूल्यांबद्दल जागरूकता वाढली आहे. जातीय भेदभावाचे प्रमाण घटले आहे आणि आंतरजातीय विवाहांचे प्रमाणही वाढले आहे. मुलींना शिक्षणाचे समान हक्क मिळत असल्याने त्यांच्या सामाजिक भूमिकेत मोठा बदल झाला आहे. शिक्षणामुळे लोकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि तार्किक विचारसरणी विकसित झाली आहे. ते कोणत्याही गोष्टीवर लगेच विश्वास न ठेवता, त्यामागील कारणे शोधू लागतात. यामुळे अनेक जुन्या, कालबाह्य जशा बालविवाह, हुंडाबळी आणि जादूटोणा यांसारख्या हळूहळू मागे पडत आहेत. शिक्षित लोक लोकशाही प्रक्रियेत अधिक सक्रियपणे भाग घेतात. ते योग्य उमेदवाराची निवड करतात आणि सरकारच्या धोरणांवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे ग्रामपंचायतीसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्था अधिक बळकट होत आहेत. थोडक्यात, शिक्षण आणि साक्षरतेतील वाढ हा ग्रामीण समाजासाठी ज्ञानाचा दिवा आहे, ज्याने अज्ञान, दारिद्र्य आणि सामाजिक भेदभावाची अंधारलेली जागा प्रकाशाने भरली आहे. यामुळे ग्रामीण लोक अधिक सक्षम, प्रगतीशील आणि आधुनिक बनत आहेत.

२.४.३. वाहतूक आणि संवाद साधनांची सुधारणा : (Improvement of transportation and communication facilities)

वाहतूक आणि संवाद साधने ही ग्रामीण समाजाच्या बदलत्या स्वरूपाची दोन महत्त्वाची इंजिने आहेत. या दोन गोष्टींनी ग्रामीण जीवनातील अंतर, एकाकीपणा

आणि माहितीचा अभाव दूर करून त्याला आधुनिक जगाशी जोडले आहे. पूर्वी ग्रामीण भागांना पक्क्या रस्त्यांचा आणि सार्वजनिक वाहतुकीचा अभाव होता. त्यामुळे गावे मुख्य शहरांपासून किंवा इतर गावांपेक्षा भौगोलिकदृष्ट्या वेगळी पडत असत. शेतीमाल बाजारात पोहोचवणे किंवा आरोग्यसेवेसाठी शहरात जाणे कठीण होते. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेसारख्या (PMGSY) योजनांमुळे ग्रामीण भागात पक्के रस्ते बांधले गेले आहेत. बस सेवा आणि इतर सार्वजनिक वाहतुकीची साधने वाढल्याने ग्रामीण लोकांचा शहरांशी संपर्क वाढला आहे. वाहतूक आणि दळणवळणाशी संबंधित नवीन व्यवसाय, उदा. कुरिअर सेवा, मालवाहतूक कंपन्या, दळणवळण केंद्रे, ग्रामीण भागात सुरू झाली आहेत, ज्यामुळे रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. वाहतुकीच्या सोयींमुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी शहरांमधील महाविद्यालयांमध्ये सहज जाऊ शकतात किंवा गावातील शाळांमध्ये शिक्षक जाऊ शकतात. मोबाईल फोन आणि इंटरनेटच्या व्यापक प्रसारामुळे ग्रामीण लोक जगाशी त्वरित जोडले गेले आहेत. त्यांना हवामान, पिकांचे दर, सरकारी योजना, आरोग्यविषयक माहिती, आणि शिक्षण सामग्री एका क्लिकवर उपलब्ध होते. शेतकरी आता मोबाईल ॲप्सद्वारे हवामानाचा अचूक अंदाज मिळवून त्यानुसार आपल्या पिकांची नियोजन करू शकतात. सोशल मीडिया आणि मेसेजिंग ॲप्समुळे ग्रामीण लोक आपल्या नातेवाईकांशी, मित्रपरिवाराशी आणि बाहेरील लोकांशी सहज संपर्क साधू शकतात, ज्यामुळे सामाजिक संबंध अधिक दृढ होतात आणि एकाकीपणा कमी होतो. संवाद साधनांमुळे नवीन कल्पना, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक विचार ग्रामीण भागात वेगाने पसरतात, ज्यामुळे परिवर्तनाची प्रक्रिया अधिक जलद होते. थोडक्यात, वाहतूक आणि संवाद साधनांच्या सुधारणांमुळे ग्रामीण भाग आता भौगोलिकदृष्ट्या एकाकी राहिलेला नाही. तो मोठ्या जगाशी जोडला गेला आहे, ज्यामुळे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक स्तरावर मोठे बदल घडून येत आहेत.

२.४.४. आर्थिक विविधता व रोजगाराचे नवीन पर्याय : (Economic Diversification and New Employment Options)

आर्थिक विविधता आणि रोजगाराचे नवीन पर्याय या घटकांनी ग्रामीण समाजाचे पारंपरिक स्वरूप बदलून त्याला अधिक गतिमान आणि बहुआयामी

बनवले आहे. एकेकाळी केवळ शेतीवर अवलंबून असलेला ग्रामीण समाज आता विविध आर्थिक स्रोतांकडे वळत आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून होती. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि सेवा क्षेत्राच्या वाढीमुळे ग्रामीण भागातही बिगरशेती रोजगाराचे नवीन पर्याय उपलब्ध झाले आहेत. यामुळे कुटुंबाचे उत्पन्न केवळ शेतीवर अवलंबून राहत नाही. शेतीसोबतच पूरक व्यवसाय उदा. दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन, रेशीम उद्योग आणि लघुउद्योगांमध्ये उदा. अन्न प्रक्रिया, हस्तकला, वेल्डिंग, दुरुस्तीची दुकाने ग्रामीण लोक मोठ्या संख्येने सहभागी होत आहेत. यामुळे कुटुंबाचे एकूण उत्पन्न वाढते आणि आर्थिक सुरक्षितता येते. नवीन रोजगाराच्या संधींमुळे ग्रामीण तरुणांना नवीन कौशल्ये शिकण्याची गरज भासू लागली आहे. सरकारने राबवलेल्या कौशल्य विकास योजनांमुळे ग्रामीण तरुणांना तांत्रिक शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळत आहे, ज्यामुळे ते उद्योजक बनत आहेत. ग्रामीण भागातच रोजगाराचे नवीन पर्याय उपलब्ध झाल्यामुळे स्थलांतराचे प्रमाण काही प्रमाणात कमी होत आहे. विविध स्रोतांकडून मिळणाऱ्या वाढलेल्या उत्पन्नामुळे ग्रामीण लोकांची क्रयशक्ती वाढली आहे. ते आता केवळ मूलभूत गरजाच नाही तर आधुनिक उपकरणे, उत्तम शिक्षण आणि आरोग्य सेवांवरही खर्च करू शकतात, ज्यामुळे त्यांच्या जीवनशैलीचा दर्जा उंचावला आहे. आर्थिक स्थिती सुधारल्यामुळे ग्रामीण कुटुंबे आता त्यांच्या मुलांना चांगल्या शाळांमध्ये पाठवतात, आरोग्य विमा घेतात आणि घरात टीव्ही, फ्रीज यांसारखी उपकरणे खरेदी करतात. थोडक्यात, आर्थिक विविधता आणि रोजगाराचे नवीन पर्याय यांनी ग्रामीण समाजाला केवळ आर्थिक स्थैर्यच दिले नाही, तर त्यांना अधिक स्वावलंबी, सक्षम आणि आधुनिक बनवले आहे. यामुळे ग्रामीण भागाचे स्वरूप वेगाने बदलत आहे.

२.४.५. सामाजिक रचना व मूल्यांतील परिवर्तन : (Changes in Social Structure and Values)

सामाजिक रचना व मूल्यांतील परिवर्तन हा ग्रामीण समाजाच्या बदलत्या स्वरूपाचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. पूर्वी रूढी, परंपरा आणि विशिष्ट सामाजिक उतरंड यांनी बांधलेला ग्रामीण समाज आता शिक्षण, शहरीकरण आणि

आधुनिकीकरणाच्या प्रभावामुळे अधिक लवचिक आणि समतावादी बनत आहे. ग्रामीण समाजात जातिव्यवस्था ही सामाजिक उतरंडीचा आधार होती. शिक्षण, शहरीकरणामुळे वाढलेले आंतरजातीय संपर्क आणि कायदेशीर तरतुदींमुळे जातिव्यवस्थेचा प्रभाव हळूहळू कमी होत आहे. आंद्रे बेताई यांनी तामिळनाडूतील श्रीपुरम या खेड्याचा अभ्यास करून 'जात', 'वर्ग' आणि 'सत्ता' यांच्यातील संबंध स्पष्ट केले आहे. शहरांमध्ये स्थलांतरित झालेले ग्रामीण लोक जातीपेक्षा आर्थिक स्थितीला आणि कौशल्याला अधिक महत्त्व देतात. आंतरजातीय विवाह स्वीकारले जात आहेत आणि सार्वजनिक ठिकाणी जातीय भेदभावाला विरोध केला जात आहे. संयुक्त कुटुंब पद्धती ग्रामीण समाजाची ओळख होती, जिथे अनेक पिढ्या एकत्र राहत असत आणि कुटुंबातील वडीलधारी व्यक्ती सर्व निर्णय घेत असत. आता शिक्षण, रोजगारासाठी होणारे स्थलांतर आणि व्यक्तिवादाला मिळणारे महत्त्व यामुळे विभक्त कुटुंबांचे प्रमाण वाढत आहे. तरुण पिढी नोकरी किंवा शिक्षणासाठी शहरांकडे जात असल्याने, गावात फक्त लहान कुटुंबे किंवा वृद्ध पालक राहण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

पूर्वी ग्रामीण समाजात महिलांना दुय्यम स्थान होते. त्यांचे कार्य मुख्यतः घरगुती कामांपुरते मर्यादित होते आणि त्यांना निर्णय प्रक्रियेत फारसे महत्त्व दिले जात नव्हते. बालविवाह आणि हुंडा यांसारख्या प्रथा रूढ होत्या. आता शिक्षण, कायदेशीर हक्क आणि महिला सक्षमीकरण चळवळींमुळे महिलांची भूमिका बदलली आहे. त्या शिक्षण घेत आहेत, घराबाहेर पडून आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होत आहेत, बचत गटांमध्ये सहभागी होत आहेत आणि ग्रामपंचायतीसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये नेतृत्व करत आहेत. उदा. अनेक ग्रामीण महिला आता स्वतःचे छोटे व्यवसाय (उदा. शिवणकाम, शेतीपूरक व्यवसाय) चालवतात किंवा ग्रामपंचायतीमध्ये सदस्य म्हणून गावाच्या विकासात सक्रिय भूमिका बजावतात. शहरीकरण, माध्यमे आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे आधुनिक विचार, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि उपभोगवादी संस्कृती ग्रामीण भागात पोहोचली आहे. यामुळे जुन्या परंपरा आणि नवीन मूल्यांमध्ये एक प्रकारचा संघर्ष दिसून येतो, पण अनेकदा त्यांचा समन्वय साधला जातो. गावातील लोक अजूनही पारंपरिक सण उत्साहात साजरे करतात,

पण त्याचबरोबर ते आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून एकमेकांना शुभेच्छा देतात किंवा ऑनलाइन खरेदी करतात. बालविवाहासारख्या कुप्रथा कमी होत आहेत, तर शिक्षण आणि करिअरला महत्त्व दिले जात आहे. थोडक्यात, सामाजिक रचना आणि मूल्यांमधील बदल ग्रामीण समाजाला अधिक खुल्या, समतावादी आणि प्रगतीशील बनवत आहेत. हे बदल पारंपरिक ग्रामीण ओळखीला आधुनिकतेच्या दिशेने नेत आहेत, ज्यामुळे एक नवीन सामाजिक व्यवस्था ग्रामीण भारतात आकार घेत आहे.

२.४.६. राजकीय जागरूकता : (Political Awareness)

राजकीय जागरूकतेने ग्रामीण समाजाच्या पारंपरिक संरचनेत आणि लोकशाहीतील त्यांच्या सहभागात मोठे बदल घडवून आणले आहेत. एकेकाळी मर्यादित राजकीय सहभाग असलेला ग्रामीण समाज आता अधिक सक्रिय आणि आपल्या हक्कांविषयी जागरूक बनला आहे. ग्रामीण भागातील लोक अनेकदा राजकारणापासून दूर राहत असत. गावातील निर्णय प्रामुख्याने स्थानिक पुढारी, जमीनदार किंवा प्रतिष्ठित व्यक्ती घेत असत. मताधिकार असूनही, मतदानाचे प्रमाण कमी होते आणि लोकांना मतदानाचे महत्त्व फारसे माहीत नव्हते. शिक्षण, साक्षरता, प्रसारमाध्यमे आणि सरकारी योजनांमुळे ग्रामीण लोकांमध्ये राजकीय जागरूकता वाढली आहे. ते आता केवळ मतदार नाहीत, तर आपल्या गावाच्या आणि समाजाच्या विकासासाठी सक्रियपणे राजकारणात सहभागी होत आहेत. मतदानाचे प्रमाण वाढले आहे आणि ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकांमध्ये मोठा उत्साह दिसून येतो. ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे (१९९२) पंचायती राज संस्थांना अधिक अधिकार आणि निधी मिळाला आहे. यामुळे ग्रामपंचायती अधिक सक्षम झाल्या आहेत आणि स्थानिक पातळीवर निर्णय घेण्यास त्यांना स्वातंत्र्य मिळाले आहे. महिला आणि अनुसूचित जाती-जमातींसाठी आरक्षित जागांमुळे समाजातल्या दुर्बळ घटकांनाही राजकीय सहभागाची संधी मिळाली आहे. आरक्षणाचे फायदे घेऊन अनेक ग्रामीण महिला सरपंच किंवा ग्रामपंचायत सदस्य बनल्या आहेत, ज्यामुळे गावाच्या विकासाच्या निर्णयात त्यांचा सक्रिय सहभाग असतो आणि महिलांचे प्रश्न मांडले जातात. राजकीय जागरूकतेमुळे ग्रामीण लोकांना त्यांचे हक्क, सरकारी योजना आणि त्यांच्यासाठी उपलब्ध असलेल्या सुविधांविषयी

माहिती मिळाली आहे. ते आता केवळ लाभार्थी नसून, आपले हक्क मागण्यासाठी आणि अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी पुढे येत आहेत. माहितीच्या अधिकारामुळे (RTI) ग्रामीण लोक आता सरकारी योजनांच्या अंमलबजावणीबद्दल माहिती मागवतात आणि अनियमितता आढळल्यास प्रश्न विचारतात. शिक्षणामुळे आणि वाढत्या जागरूकतेमुळे नवीन, सुशिक्षित आणि कार्यक्षम नेतृत्व उदयास येत आहे. जातीय समीकरणांपेक्षा विकासाचे मुद्दे आणि उमेदवाराची कार्यक्षमता याला महत्त्व दिले जात आहे. तरुण मतदारांचा प्रभाव वाढत आहे. अनेक गावांमध्ये तरुण, सुशिक्षित आणि तंत्रज्ञान जाणणारे लोक ग्रामपंचायतीमध्ये निवडून येत आहेत, जे विकासाच्या नवीन कल्पना घेऊन येतात. पूर्णपणे संपुष्टात आले नसले तरी, शिक्षण आणि जागरूकतेमुळे जातीय भेदभावाचे महत्त्व कमी होत आहे. स्थानिक प्रश्न, विकास आणि उमेदवाराची वैयक्तिक कार्यक्षमता हे घटक आता निवडणुकीत अधिक महत्त्वाचे ठरत आहेत.

थोडक्यात, राजकीय जागरूकतेमुळे ग्रामीण समाज आता अधिक सक्षम, सक्रिय आणि लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होत आहे. यामुळे केवळ मतदानाचे प्रमाण वाढले नाही, तर ग्रामीण नेतृत्व अधिक जबाबदार बनले असून ते आपल्या हक्कांसाठी आणि विकासासाठी आवाज उठवत आहे.

२.४.७. ग्रामीण जीवनशैलीत बदल : (Changes in rural lifestyle)

ग्रामीण जीवनशैलीतील बदल हा ग्रामीण समाजाच्या बदलत्या स्वरूपाचा एक दृश्यमान आणि महत्त्वाचा पैलू आहे. आधुनिकीकरण, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे ग्रामीण लोकांच्या दैनंदिन सवयी, गरजा, राहणीमान आणि उपभोग पद्धतींमध्ये मोठे बदल घडून आले आहेत. ग्रामीण भागातील लोकांचा आहार मुख्यतः स्थानिकरित्या पिकवलेल्या धान्यांवर (उदा. ज्वारी, बाजरी, मका) आधारित होता. पोशाख साधे, पारंपरिक (उदा. पुरुषांसाठी धोतर, स्त्रियांसाठी साडी) आणि स्थानिक हवामानाला अनुकूल असे. आता शहरी भागातून येणाऱ्या विविध खाद्यपदार्थांमुळे (उदा. फास्ट फूड, पॅकबंद वस्तू) आहारात विविधता आली आहे. चहा-कॉफीचा वापर वाढला आहे. पोशाखातही आधुनिकतेचा प्रभाव दिसून येतो; जीन्स, टी-शर्ट, शर्ट-पँट यांसारखे शहरी कपडे

ग्रामीण भागातही सर्रास वापरले जातात. ग्रामीण घरे मातीची, कौलारू किंवा झोपड्यांची असत. मूलभूत सुविधा (वीज, नळाचे पाणी, शौचालय) कमी होत्या. आता पक्की घरे बांधण्याचे प्रमाण वाढले आहे. प्रत्येक घरात वीज, नळाने पाणी आणि शौचालय यांसारख्या सुविधा उपलब्ध होत आहेत. फ्रीज, टीव्ही, वॉशिंग मशीन, कूलर यांसारख्या आधुनिक उपकरणांचा वापरही ग्रामीण घरांमध्ये वाढला आहे. ग्रामीण भागात मनोरंजनाची साधने मर्यादित होती, ज्यात स्थानिक लोककला (उदा. भजन, कीर्तन, पोवाडे, नाटक), जत्रा, कुस्तीचे सामने आणि गावातील गप्पांचा समावेश होता. सामाजिक समारंभ (लग्न, सण) खूप पारंपरिक पद्धतीने आणि सामुदायिक सहभागातून साजरे होत असत. मोबाईल फोन, इंटरनेट आणि केबल टीव्हीमुळे मनोरंजनाचे स्वरूप बदलले आहे. चित्रपट, मालिका, ओटीटी प्लॅटफॉर्म आणि सोशल मीडिया यांचा वापर वाढला आहे. सामाजिक समारंभ अधिक खर्चिक आणि आधुनिक झाले आहेत, जिथे डीजे, बँड आणि भव्य सजावट दिसून येते. शिक्षण, प्रसारमाध्यमे आणि स्वच्छ भारत अभियानासारख्या योजनांमुळे ग्रामीण लोकांमध्ये आरोग्य आणि स्वच्छतेबद्दलची जागरूकता वाढली आहे. शौचालयांचा वापर वाढला आहे आणि सार्वजनिक स्वच्छतेवर भर दिला जात आहे. शहरी बाजारपेठेच्या जवळ आल्याने आणि वाढलेल्या उत्पन्नामुळे ग्रामीण लोकांच्या गरजा वाढल्या आहेत. ते आता केवळ मूलभूत गरजाच नव्हे, तर सुविधा आणि चैनीच्या वस्तूंवरही खर्च करतात. ऑनलाइन खरेदीचा कलही वाढत आहे. शेतीतील वाढलेल्या उत्पन्नामुळे शेतकरी आता दुचाकी किंवा चारचाकी वाहने खरेदी करत आहेत, जे पूर्वी फक्त शहरांतील लोकांकडे असत. थोडक्यात, ग्रामीण जीवनशैलीतील बदलांनी ग्रामीण समाजाला अधिक आधुनिक, सुखसोयींनी युक्त आणि शहरी जीवनाशी जुळवून घेणारे बनवले आहे. हे बदल भौतिक सुविधांच्या पलीकडे जाऊन लोकांच्या विचारसरणी, अपेक्षा आणि जगण्याच्या पद्धतींवरही परिणाम करत आहेत.

२.४.८. आरोग्य व स्वच्छतेसंबंधी सुधारणा : (Health and Hygiene Improvements)

आरोग्य व स्वच्छतेसंबंधी सुधारणा हा ग्रामीण समाजाच्या बदलत्या

स्वरूपाचा एक महत्त्वाचा आणि सकारात्मक पैलू आहे. पूर्वी दुर्लक्षित राहिलेला हा घटक आता ग्रामीण विकासाच्या केंद्रस्थानी आला आहे, ज्यामुळे ग्रामीण लोकांचे जीवनमान आणि आरोग्य यात लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. ग्रामीण भागात आरोग्य सेवांची मोठी कमतरता होती. दवाखाने दूर असत, डॉक्टरांची संख्या कमी होती आणि औषधोपचारासाठी शहरांवर अवलंबून राहावे लागत असे. यामुळे रोगराईचे प्रमाण अधिक होते आणि बालमृत्यू व मातामृत्यू दर जास्त होता. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHC), उपकेंद्रे आणि ग्रामीण रुग्णालये यांचा विस्तार झाला आहे. आशा वर्कर्स आणि अंगणवाडी सेविकांसारख्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांमुळे आरोग्य सेवा घराघरात पोहोचल्या आहेत. लसीकरण कार्यक्रम, कुटुंब नियोजन आणि माता-बाल आरोग्य सेवांवर अधिक भर दिला जात आहे. ग्रामीण भागात स्वच्छतेबद्दल फारशी जागरूकता नव्हती. उघड्यावर शौचास जाणे, कचरा अस्ताव्यस्त टाकणे आणि पिण्याच्या पाण्याची अस्वच्छता या सामान्य बाबी होत्या, ज्यामुळे अनेक साथीचे रोग पसरत असत. स्वच्छ भारत अभियानासारख्या (SBM) योजनांमुळे ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये स्वच्छतेबद्दल मोठी जागरूकता निर्माण झाली आहे. प्रत्येक घरात शौचालय बांधण्यावर भर दिला जात आहे आणि त्याचा वापर वाढला आहे. कचरा व्यवस्थापन आणि पिण्याच्या शुद्ध पाण्याची उपलब्धता यावरही लक्ष केंद्रित केले जात आहे. आरोग्य शिक्षण आणि सरकारी योजनांमुळे पोषण आणि संतुलित आहाराबद्दल जागरूकता वाढली आहे. लोकांना कोणत्या पदार्थांमध्ये कोणते पोषणमूल्य आहे याची माहिती मिळत आहे. उदा. अंगणवाड्यांमध्ये मुलांना आणि गर्भवती महिलांना पौष्टिक आहार दिला जातो, ज्यामुळे कुपोषणाचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली आहे. आरोग्य विभागाकडून विविध जनजागृती मोहिमा राबवल्या जातात. साथीच्या रोगांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी लसीकरण, आरोग्य तपासणी आणि स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून दिले जाते. यामुळे रोगांना प्रतिबंध घालण्यावर अधिक भर दिला जात आहे. डेंग्यू, मलेरियासारख्या रोगांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी डासांची उत्पत्ती रोखण्याबद्दल आणि परिसर स्वच्छ ठेवण्याबद्दल लोकांना शिक्षित केले जाते. आरोग्य सेवांच्या सुधारणा आणि स्वच्छतेच्या वाढत्या जागरूकतेमुळे ग्रामीण

लोकांचे एकूण आरोग्य सुधारले आहे. यामुळे रोगांचे प्रमाण कमी झाले असून, ग्रामीण भागातील लोकांचे आयुर्मान वाढले आहे. थोडक्यात, आरोग्य आणि स्वच्छतेसंबंधी सुधारणांनी ग्रामीण समाजाला अधिक निरोगी, स्वच्छ आणि सुरक्षित बनवले आहे. यामुळे ग्रामीण लोकांचे जीवनमान उंचावले असून, ते अधिक कार्यक्षम आणि आनंदी जीवन जगत आहेत.

२.४.९. वाढती नैराश्यता : (Increasing Depression)

ग्रामीण समाजातील वाढती नैराश्यता ही एक जटिल आणि गंभीर समस्या आहे, जी अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांशी जोडलेली आहे. शेतकरी आत्महत्या, व्यसनाधीनता आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्यांमधून ही नैराश्यता मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. राष्ट्रीय गुन्हे नोंद ब्युरो (National Crime Records Bureau - NCRB) च्या आकडेवारीनुसार, भारतात होणाऱ्या आत्महत्यांमध्ये ग्रामीण भागातील व्यक्तींचे प्रमाण विशेषतः शेतीशी संबंधित व्यक्तींचे अधिक आहे, ग्रामीण भागातील नैराश्यामागे अनेक प्रमुख कारणे आहेत. हवामानातील बदल, अपुरे सिंचन, कृषीमालाला मिळणारा कमी भाव आणि कर्जाचा वाढता बोजा यामुळे शेतकरी मोठ्या आर्थिक संकटात सापडतात. यामुळे आलेली निराशा अनेकदा आत्महत्येचे कारण बनते. शेतीमधील उत्पन्न कमी झाल्याने अनेक ग्रामीण तरुण शहरांकडे रोजगारासाठी स्थलांतर करतात. परंतु, शहरी भागातही पुरेशा संधी न मिळाल्याने त्यांना बेरोजगारी आणि निराशेला सामोरे जावे लागते. पूर्वी ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटुंब पद्धतीमुळे लोकांना भावनिक आधार मिळत असे. आता विभक्त कुटुंबांमुळे व्यक्ती एकटी पडते आणि आपल्या समस्या व्यक्त करण्यासाठी जवळचे कोणी नसते. दारू आणि इतर व्यसनांचे वाढते प्रमाण हे ग्रामीण नैराश्याचे एक मोठे लक्षण आहे. आर्थिक ताण, सामाजिक एकाकीपणा आणि भविष्याची चिंता यामुळे अनेक तरुण व्यसनांच्या आहारी जातात. ग्रामीण समाजात मानसिक आरोग्याच्या समस्यांबद्दल पुरेशी जागरूकता नाही. नैराश्य आणि मानसिक आजारांना कमकुवतपणाचे लक्षण मानले जाते. त्यामुळे लोक मदत घेण्यासाठी पुढे येत नाहीत. ग्रामीण भागात मानसिक आरोग्य तज्ञ आणि समुपदेशकांची संख्या कमी आहे. सरकारी आरोग्य

सेवांमध्येही या समस्येकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. यामुळे उपचार मिळवणे कठीण होते.

सारांश : (Summary)

भारतीय ग्रामीण समाज हे एक सजीव, गतिमान आणि परिवर्तनशील वास्तव आहे. आधुनिकता, औद्योगीकरण, तंत्रज्ञान व सरकारच्या विविध धोरणांमुळे ग्रामीण समाज पारंपरिकतेकडून आधुनिकतेकडे वाटचाल करीत आहे. मात्र, अजूनही अनेक ठिकाणी विषमता, शिक्षणाची कमतरता, बेरोजगारी यांसारख्या समस्या कायम आहेत. त्यामुळे ग्रामीण विकास ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे.

३. नागरी समुदायाचे बदलते स्वरूप
(Changing Nature of Urban society)

३.१ प्रस्तावना : (Introduction)

नागरीकरण ही एक जागतिक प्रक्रिया आहे जी मानवी वस्ती, समाज आणि संस्कृतीमध्ये मूलभूत बदल घडवते. यात ग्रामीण भागातून शहरी केंद्रांकडे लोकसंख्येचे स्थलांतर, शहरांचा विस्तार आणि वाढ, तसेच शहरी जीवनशैली, मूल्ये आणि संस्थांचा उदय यांचा समावेश होतो. ही केवळ लोकसंख्येची हालचाल नसून, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय बदलांची एक गुंतागुंतीची आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या, नागरीकरण मानवी सभ्यतेच्या विकासाशी जवळून संबंधित आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर या प्रक्रियेला गती मिळाली, कारण कारखान्यांमध्ये रोजगाराच्या संधींमुळे मोठ्या संख्येने लोक शहरांकडे आकर्षित झाले. विसाव्या आणि एकविसाव्या शतकात, विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये नागरीकरणाचा वेग प्रचंड वाढला आहे, ज्यामुळे अनेक नवीन आव्हाने आणि संधी निर्माण झाल्या आहेत. नागरीकरणामुळे जीवनमानात सुधारणा, शिक्षण आणि आरोग्य सेवांमध्ये वाढ, आर्थिक विकासाला चालना आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांसारखे फायदे मिळतात. दुसरीकडे, यामुळे झोपडपट्ट्यांची वाढ, प्रदूषणाची समस्या, संसाधनांवर ताण, गुन्हेगारीत वाढ आणि सामाजिक विषमतेसारख्या समस्याही निर्माण होतात.

३.२. नगर किंवा शहर : (Urhan Or City)

भारतामध्ये 'शहर' किंवा 'नगर' म्हणून एखाद्या वस्तीला अधिकृत मान्यता मिळण्यासाठी काही विशिष्ट निकष आणि कायद्यांचे पालन करावे लागते. हे निकष प्रामुख्याने लोकसंख्या, लोकसंख्येची घनता, व्यवसायाचे स्वरूप आणि प्रशासकीय रचना यावर आधारित असतात. भारतात शहर/नगर म्हणून मान्यता मिळण्यासाठीचे प्रमुख निकष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. लोकसंख्या (Population): किमान ५,००० किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असणे आवश्यक आहे. (काही ठिकाणी २५०० किंवा २००० लोकसंख्येची मर्यादाही विचारात घेतली जाते, परंतु ५००० हा अधिकृत निकष मानला जातो.)

२. लोकसंख्येची घनता (Population Density): प्रति चौरस मैल (किंवा प्रति चौरस किलोमीटर) किमान ४०० व्यक्तींपेक्षा जास्त लोकसंख्येची घनता असणे आवश्यक आहे.

३. व्यवसायाचे स्वरूप (Occupational Structure): पुरुष कामगारांपैकी किमान ७५% लोकसंख्या गैर-कृषी व्यवसायात गुंतलेली असावी. म्हणजे, बहुसंख्य लोक शेतीऐवजी उद्योग, व्यापार, सेवा, नोकरी इत्यादींमध्ये कार्यरत असावेत. हे शहरीकरणाचे एक महत्त्वाचे लक्षण आहे.

४. प्रशासकीय रचना (Administrative Structure): त्या वस्तीमध्ये नगरपालिका (Municipality), महानगरपालिका (Municipal Corporation), नगर परिषद (Nagar Parishad) किंवा कँटोनमेंट बोर्ड (Cantonment Board) यांसारखी स्थानिक स्वराज्य संस्था (Local Self-Government Body) कार्यरत असावी. ही प्रशासकीय रचना शहराचे नियोजन, विकास आणि नागरिकांना सुविधा पुरवण्यासाठी आवश्यक असते.

इतर काही महत्त्वाचे मुद्दे:

आधुनिक सोयी-सुविधा (Modern Amenities): शहरांमध्ये पाणीपुरवठा, वीज, सांडपाणी व्यवस्थापन, वाहतूक व्यवस्था, आरोग्य सेवा, शिक्षण संस्था, बँका,

बाजारपेठा इत्यादी मूलभूत नागरी सुविधा उपलब्ध असणे अपेक्षित आहे. जरी हे थेट निकष नसले तरी, शहराच्या अस्तित्वासाठी आणि कार्यक्षमतेसाठी ते आवश्यक आहेत.

विकास योजना (Development Plan)**:** महाराष्ट्रात 'महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगररचना अधिनियम, १९६६' (Maharashtra Regional and Town Planning Act, 1966) सारखे कायदे आहेत जे शहरांच्या नियोजनासाठी आणि विकासासाठी तरतुदी करतात. या कायद्यांनुसार, शहरासाठी विकास योजना (Development Plan) तयार केली जाते, जी भविष्यातील वाढ आणि वापरासाठी मार्गदर्शक ठरते.

नागरीकरणाची प्रक्रिया (Urbanization Process)**:** एखाद्या वस्तीचे शहरात रूपांतर होण्याची प्रक्रिया ही केवळ लोकसंख्या वाढण्यापुरती मर्यादित नसते. त्यात सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक बदल देखील समाविष्ट असतात, ज्यामुळे जीवनशैली, सामाजिक मूल्ये आणि दृष्टिकोन बदलतात.

थोडक्यात, केवळ लोकसंख्या जास्त असणे म्हणजे शहर नव्हे, तर त्यासोबत लोकसंख्येची विशिष्ट घनता, गैर-कृषी व्यवसायातील लोकांचे प्रमाण आणि एक विशिष्ट प्रशासकीय रचना असणे हे शहर किंवा नगर म्हणून मान्यता मिळण्यासाठी आवश्यक आहे.

३.३. भारतातील शहरांचे वर्गीकरण : (Classification of Cities in India)

भारतामध्ये शहरांचे वर्गीकरण अनेक प्रकारे केले जाते. हे वर्गीकरण मुख्यतः लोकसंख्या, प्रशासकीय दर्जा, आर्थिक कार्य आणि विकासाच्या पातळीवर आधारित असते.

३.३.१ लोकसंख्येनुसार वर्गीकरण : (Classification by Population)

भारतात लोकसंख्येच्या आधारे शहरांचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण केले जाते:

वर्ग I **शहरे** (Class I Cities)**:** एक लाख किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेली शहरे. यानांच महानगरे (Metropolitan Cities) असेही म्हणतात.

यामध्ये १० लाखांहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या शहरांचा समावेश

होतो. भारताची प्रमुख शहरे (उदा. मुंबई, दिल्ली, कोलकाता, चेन्नई, बंगळूरू, हैदराबाद, पुणे, अहमदाबाद) या श्रेणीत येतात.

वर्ग II **शहरे** (Class II Cities)**:** ५०,००० ते ९९,९९९ लोकसंख्या असलेली शहरे.

वर्ग III **शहरे** (Class III Cities)**:** २०,००० ते ४९,९९९ लोकसंख्या असलेली शहरे.

वर्ग IV **शहरे** (Class IV Cities)**:** १०,००० ते १९,९९९ लोकसंख्या असलेली शहरे.

वर्ग V **शहरे** (Class V Cities)**:** ५,००० ते ९,९९९ लोकसंख्या असलेली शहरे.

वर्ग VI **शहरे** (Class VI Cities)**:** ५,००० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेली शहरे. (ही सामान्यतः 'ग्राम' किंवा 'लहान वस्त्या' म्हणून गणली जातात, परंतु काही विशिष्ट निकषांवर ती 'शहरे' मानली जाऊ शकतात.)

३.३.२ प्रशासकीय दर्जानुसार वर्गीकरण:
(Classification by Administrative Status)

संवैधानिक शहरे (Statutory Towns)**:** या शहरांचे प्रशासन अधिकृत स्थानिक स्वराज्य संस्था (जसे की, महानगरपालिका, नगरपालिका, नगर परिषद, कँटोनमेंट बोर्ड) द्वारे केले जाते. ही शहरे कायद्याने शहरे म्हणून घोषित केलेली असतात.

जनगणना शहरे (Census Towns - CT)**:** या वस्त्यांमध्ये प्रशासकीय शहरी संस्था नसते, परंतु जनगणनेच्या निकषांनुसार (किमान ५००० लोकसंख्या, ४०० व्यक्ती प्रति चौ. किमी लोकसंख्या घनता, ७५% पुरुष कामगार गैर-कृषी व्यवसायात) त्यांना शहरी मानले जाते. अलीकडच्या काळात 'जनगणना शहरां'च्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे, जे भारताच्या शहरीकरणाची प्रक्रिया दर्शवते.

३.३.३ कार्यावर आधारित वर्गीकरण : (Classification based on Function)

शहरांची त्यांच्या प्रमुख आर्थिक किंवा सामाजिक कार्यावर आधारित देखील विभागणी केली जाते:

प्रशासकीय शहरे (Administrative Cities)**:** उदा. चंदीगड, गांधीनगर, भोपाळ, दिल्ली (राजधानी शहरे).

औद्योगिक शहरे (Industrial Cities)**:** उदा. जमशेदपूर, भिलाई, दुर्गापूर, लुधियाना, सुरत (मोठ्या उद्योगांची केंद्रे).

परिवहन शहरे (Transport Cities)**:** उदा. मुंबई, कोलकाता, कांडला, विशाखापट्टणम (मोठी बंदरे किंवा रेल्वे जंक्शन).

व्यावसायिक शहरे (Commercial Cities)**:** उदा. मुंबई, कोलकाता, अहमदाबाद (व्यापाराची आणि बाजारपेठांची केंद्रे).

खाण शहरे (Mining Cities)**:** उदा. धनबाद, रानीगंज, कोर्बा (खाणकाम क्षेत्रातील शहरे).

कँटोनमेंट शहरे (Cantonment Towns)**:** उदा. महू, अहमदनगर, सिकंदराबाद (लष्करी छावण्या असलेली शहरे).

शैक्षणिक शहरे (Educational Cities)**:** उदा. पुणे, कोटा, अलीगढ, पिलानी (प्रमुख शिक्षण संस्थांची केंद्रे).

धार्मिक आणि सांस्कृतिक शहरे (Religious and Cultural Cities)**:** उदा. वाराणसी, हरिद्वार, तिरुपती, उज्जैन, अमृतसर (धार्मिक स्थळे किंवा ऐतिहासिक महत्त्व असलेली शहरे).

पर्यटन शहरे (Tourist Cities)**:** उदा. सिमला, नैनिताल, जयपूर, उदगमंडळम (उटी), गोवा (प्रमुख पर्यटन स्थळे).

हे वर्गीकरण भारताच्या शहरी विकासाचे आणि प्रशासनाचे विविध पैलू दर्शवते. एकाच शहर वेगवेगळ्या वर्गीकरण प्रणालींमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारात येऊ शकते.

३.४. नागरीकरणाची कारणे : (Causes of Urbanization)

नागरीकरण (Urbanization) म्हणजे ग्रामीण भागातून लोक शहरांमध्ये स्थलांतरित होऊन शहरांची लोकसंख्या वाढण्याची प्रक्रिया होय. ही एक जागतिक आणि सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. नागरीकरणाची मुख्य कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

३.४.१ औद्योगिकीकरण : (Industrialization)

औद्योगिकीकरण हे नागरीकरणाचे एक प्रमुख कारण आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर शहरे वेगाने विकसित झाली. औद्योगिकीकरणामुळे कारखाने आणि

उद्योग मोठ्या प्रमाणात सुरू होतात. या उद्योगांमध्ये काम करण्यासाठी मोठ्या संख्येने कामगारांची गरज असते. ग्रामीण भागातील लोक चांगल्या पगाराच्या आणि स्थिर नोकरीच्या शोधात शहरांकडे स्थलांतर करतात. उद्योगांमुळे शहरांमध्ये आर्थिक उलाढाल वाढते. यामुळे वाहतूक, बँकिंग, शिक्षण, आरोग्य यांसारख्या सेवा क्षेत्रांचाही विकास होतो आणि नवीन रोजगार निर्माण होतात. वाढत्या उद्योगांच्या आणि लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पाणी, वीज, रस्ते आणि गृहनिर्माण यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा विकास आवश्यक असतो. औद्योगिकीकरणामुळे शहरी जीवनशैली अधिक आधुनिक बनते. ही जीवनशैली ग्रामीण लोकांना आकर्षित करते. शहरांमध्ये लोकांना सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीची अधिक संधी मिळते.

थोडक्यात, औद्योगिकीकरणामुळे रोजगाराच्या संधी वाढतात, आर्थिक विकास होतो आणि पायाभूत सुविधांचा विकास होतो. यामुळे ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या संख्येने शहरांकडे स्थलांतर करतात, ज्यामुळे नागरीकरणाची प्रक्रिया अधिक वेगवान होते.

३.४.२ रोजगाराच्या संधी : (Employment Opportunities)

रोजगाराच्या संधी हे नागरीकरणाचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणाऱ्या स्थलांतरामागे रोजगाराचा शोध हे एक मोठे कारण आहे. ग्रामीण भागात उपजीविकेचे मुख्य साधन शेती असून त्यात अनेक मर्यादा आहेत. काम वर्षभर उपलब्ध नसते, नैसर्गिक आपत्त्यांमुळे उत्पन्न अनिश्चित असते आणि जमिनीचे प्रमाण कमी असल्याने उत्पन्न पुरेसे नसते. या समस्यांमुळे लोकांना ग्रामीण भागातून बाहेर पडावे लागते. शहरांमध्ये अनेक प्रकारचे व्यवसाय आणि उद्योग आहेत. कारखाने, उत्पादन युनिट्स, शिक्षण, आरोग्य, खढ, वाहतूक आणि बांधकाम यांसारख्या सेवा क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध आहेत. शहरी नोकऱ्यांमध्ये ग्रामीण भागापेक्षा जास्त आणि स्थिर उत्पन्न मिळते. यामुळे लोकांचे जीवनमान सुधारते. अनेक नोकऱ्यांमध्ये सामाजिक सुरक्षा योजना (उदा. विमा, पेन्शन) मिळतात. शहरांमध्ये व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे आणि शिक्षण संस्था उपलब्ध असतात. यामुळे लोकांना नवीन कौशल्ये शिकता

येतात, ज्यामुळे त्यांना चांगल्या नोकऱ्या मिळतात. तसेच, शहरांमध्ये रोजगाराच्या संधींबद्दलची माहिती सहज उपलब्ध होते. थोडक्यात, ग्रामीण भागातील मर्यादित रोजगाराच्या संधींमुळे लोक शहरांकडे आकर्षित होतात. शहरांमधील विविध, मुबलक आणि चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्यांची उपलब्धता हे नागरीकरणाचे एक महत्त्वाचे कारण आहे.

३.४.३ सोयी-सुविधा आणि जीवनमानाचा दर्जा : (Facilities and Quality of Life)

सोयी-सुविधा आणि जीवनमानाचा उंचावलेला दर्जा हे नागरीकरणाचे एक प्रमुख कारण आहे, जे लोकांना ग्रामीण भागातून शहरांकडे आकर्षित करते. खेड्यांमध्ये शिक्षणाच्या मर्यादित सोयी असतात, तर शहरांमध्ये उच्च शिक्षण घेण्यासाठी नामांकित शाळा, महाविद्यालये आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्था उपलब्ध असतात. त्याचप्रमाणे, गंभीर आजारांवरील उपचारांसाठी आवश्यक असलेली आधुनिक आणि २४ तास आरोग्य सेवा केवळ शहरांमध्येच मिळते. ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरांमध्ये वाहतूक, दळणवळण (इंटरनेट, मोबाइल), वीज आणि स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची उत्तम सोय असते. यामुळे दैनंदिन जीवन सुलभ होते. शहरांमधील रोजगाराच्या चांगल्या संधींमुळे लोकांचे उत्पन्न वाढते, ज्यामुळे त्यांचे जीवनमान सुधारते. शॉपिंग मॉल्स, चित्रपटगृहे, रेस्टॉरंट्स आणि इतर अनेक मनोरंजनाच्या साधनांमुळे शहरी जीवन अधिक आकर्षक आणि सक्रिय बनते. चांगल्या सोयी-सुविधा आणि जीवनमानाची अपेक्षा घेऊन लोक शहरांमध्ये स्थलांतर करतात, ज्यामुळे शहरांची लोकसंख्या वाढते. ही वाढती लोकसंख्या अधिक सोयी-सुविधा निर्माण करण्याची मागणी करते, आणि हे चक्र सुरूच राहते, ज्यामुळे नागरीकरणाची प्रक्रिया अधिक गतिमान होते. थोडक्यात, जीवनमानातील आणि सोयी-सुविधांमधील तफावत हे ग्रामीण भागातील लोकांना शहरांकडे खेचून आणणारे एक महत्त्वाचे प्रेरणास्थान आहे.

३.४.४ स्थलांतर : (Migration)

स्थलांतर (Migration) हा नागरीकरणाचा एक महत्त्वाचा आणि थेट घटक आहे. नागरीकरणाची प्रक्रिया प्रामुख्याने ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे

होणाऱ्या लोकांच्या हालचालींमुळे वेगवान होते. 'पुश' (Push) घटक हे असे घटक आहेत जे लोकांना ग्रामीण भागातून बाहेर पडण्यास भाग पाडतात. यामध्ये शेतीतील मर्यादित आणि अनिश्चित उत्पन्न, अपुऱ्या सोयी-सुविधा (शिक्षण, आरोग्य), नैसर्गिक आपत्त्या (उदा. दुष्काळ) आणि गरिबी यांचा समावेश होतो. मपुलफ (Pull) घटक हे असे घटक आहेत जे लोकांना शहरांकडे आकर्षित करतात. यामध्ये शहरी भागात उपलब्ध असलेल्या विविध रोजगाराच्या संधी, अधिक वेतन, उत्तम शिक्षण, आरोग्य सेवा, पायाभूत सुविधा आणि चांगल्या जीवनमानाची अपेक्षा यांचा समावेश होतो. मोठ्या संख्येने लोक शहरांमध्ये स्थलांतरित झाल्यामुळे शहरी लोकसंख्या वेगाने वाढते. वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेण्यासाठी शहरांचा भौगोलिक विस्तार होतो आणि नवीन उपनगरे व वस्त्या विकसित होतात. वाढलेल्या लोकसंख्येमुळे गृहनिर्माण, पाणीपुरवठा, वाहतूक आणि आरोग्य सेवा यांसारख्या पायाभूत सुविधांवर प्रचंड ताण येतो. स्थलांतरित कामगरांमुळे शहरांतील उद्योगांना मनुष्यबळ मिळते, ज्यामुळे अर्थव्यवस्था मजबूत होते. तसेच, विविध संस्कृती आणि पार्श्वभूमीचे लोक एकत्र आल्यामुळे शहरी संस्कृती अधिक वैविध्यपूर्ण होते. थोडक्यात, स्थलांतर हे नागरीकरणाचे प्रमुख इंजिन आहे. चांगल्या संधी आणि सोयी-सुविधांच्या शोधात ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणाऱ्या लोकांच्या स्थलांतरामुळे शहरांची लोकसंख्या वाढते आणि नागरीकरणाची प्रक्रिया गतिमान होते.

३.४.५ नैसर्गिक वाढ : (Natural Growth)

नैसर्गिक वाढ हा नागरीकरणाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे, ज्यामुळे शहरांची लोकसंख्या वाढते. जेव्हा शहरी भागातील जन्मदर मृत्यूदरापेक्षा जास्त असतो, तेव्हा नैसर्गिक वाढ होते. रोजगाराच्या संधींमुळे तरुण लोक शहरांमध्ये स्थलांतर करतात, ज्यामुळे प्रजननक्षम वयातील लोकसंख्या जास्त असते आणि जन्मदर वाढतो. शहरांमध्ये उपलब्ध असलेल्या चांगल्या आरोग्य सेवा (आधुनिक रुग्णालये, विशेषज्ञांचे उपचार) आणि आरोग्यविषयक जागृतीमुळे मृत्यूदर कमी होतो. नैसर्गिक वाढ थेट शहरी लोकसंख्या वाढवते, ज्यामुळे नागरीकरणाला गती मिळते. वाढलेल्या लोकसंख्येमुळे पाणी, वीज, वाहतूक, शिक्षण आणि आरोग्य यांसारख्या पायाभूत सुविधांवर ताण येतो. वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेण्यासाठी

शहरांचा विस्तार होतो, नवीन वस्त्या आणि उपनगरे तयार होतात. नैसर्गिक वाढ स्थलांतराला पूरक ठरते. स्थलांतरित झालेले लोक शहरात स्थायिक झाल्यानंतर त्यांची कुटुंबे वाढतात, ज्यामुळे नैसर्गिक वाढीचा वेग आणखी वाढतो. थोडक्यात, नैसर्गिक वाढ ही शहरांतील जन्म आणि मृत्यूच्या दरातील फरकामुळे होणारी लोकसंख्या वाढ आहे. ही वाढ शहरांवरील ताण वाढवते, ज्यामुळे शहरांचा विस्तार आणि विकास अधिक वेगाने होतो, परिणामी नागरीकरण गतिमान होते.

३.४.६ प्रशासकीय कारणे : (Administrative Reasons)

प्रशासकीय कारणे म्हणजे सरकार आणि प्रशासकीय संस्थांनी घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयामुळे शहरांचा विकास होणे. हे घटक नागरीकरणाला गती देतात. जेव्हा एखाद्या ठिकाणी जिल्ह्याचे मुख्यालय, विभागीय कार्यालय किंवा राज्याची राजधानी (उदा. चंदीगढ) स्थापन केली जाते, तेव्हा सरकारी कर्मचारी आणि त्यांच्याशी संबंधित लोक तिथे स्थलांतर करतात. यामुळे हळूहळू ते क्षेत्र शहरासारखे विकसित होते. सरकार नियोजित शहरे किंवा विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) स्थापन करते. अशा ठिकाणी उद्योग आणि व्यवसायांना प्रोत्साहन मिळते, ज्यामुळे रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. यामुळे कामगार आणि व्यावसायिक तिथे स्थायिक होतात. नवीन विमानतळ, मोठे बंदर किंवा महामार्ग यांसारखे प्रकल्प शहरांची कनेक्टिव्हिटी वाढवतात आणि अधिक उद्योग व लोक आकर्षित करतात, ज्यामुळे शहराची वाढ होते. एखाद्या मोठ्या गावाला नगरपालिका किंवा महानगरपालिका म्हणून घोषित केल्याने शहरी विकासासाठी अधिक निधी मिळतो, ज्यामुळे त्या क्षेत्रातील सोयी-सुविधांचा विस्तार होतो आणि लोकसंख्या वाढते.

थोडक्यात, प्रशासकीय निर्णय हे नागरीकरणाचे एक महत्त्वाचे प्रेरक बळ आहे. सरकारी धोरणे आणि कार्यालयांची स्थापना थेटपणे लोकसंख्येला विशिष्ट शहरी केंद्रांकडे आकर्षित करतात, ज्यामुळे त्या क्षेत्रांमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास होतो आणि नागरीकरणाची प्रक्रिया वेगवान होते.

३.५ नागरी समुदायाचे बदलते स्वरूप : (Changing Nature of Civil Society)

भारतातील नागरी समुदाय म्हणजे शहरांमध्ये राहणारा समाज, जो औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियांमुळे

सतत गतिशील आणि बदलत्या स्वरूपाचा झाला आहे. पारंपरिकतेपासून आधुनिकतेकडे वाटचाल करत असताना, भारतीय नागरी समाज अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तन अनुभवत आहे.

३.५.१ लोकसंख्येतील वाढ आणि नागरीकरण : (Population Growth and Urbanization)

भारतातील नागरी समुदायाच्या बदलाचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे लोकसंख्येतील वाढ आणि नागरीकरण (Urbanization) होय. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात या प्रक्रियेला अधिक गती मिळाली आहे. १९५१ साली भारताची केवळ १७% लोकसंख्या शहरी भागात राहत होती. या आकडेवारीवरून त्यावेळी भारत हा प्रामुख्याने ग्रामीण समाज होता, हे दिसून येते. परंतु, गेल्या काही दशकांत या परिस्थितीत मोठा बदल झाला. २०११ च्या जनगणनेनुसार, शहरी लोकसंख्या ३१.१६% होती आणि २०२३ पर्यंत ती ३६% पेक्षा अधिक झाली आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या (UN) आणि इतर संस्थांच्या अंदाजानुसार, २०३० पर्यंत भारताची सुमारे ४०% लोकसंख्या शहरी भागांमध्ये राहील. याचा अर्थ, येणाऱ्या काळात शहरीकरण आणखी वेगाने वाढणार आहे. या वाढत्या शहरीकरणामुळे भारताची सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय रचना बदलत आहे.

सुरुवातीला, शहरे मर्यादित होती. परंतु, आता दिल्ली, मुंबई, कोलकाता, पुणे आणि बंगळूरु यांसारख्या महानगरांचा (Metropolises) प्रचंड विस्तार झाला आहे. या महानगरांच्या वाढीमुळे त्यांच्या आजूबाजूला लहान शहरे आणि वस्त्या विकसित झाल्या आहेत, ज्यांना उपमहानगरे (Sub-metropolises) म्हणतात. ही उपमहानगरे महानगरांना पायाभूत सुविधा आणि मनुष्यबळ पुरवण्याचे काम करतात. शहरी लोकसंख्या वाढल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर तोडगा काढण्यासाठी 'स्मार्ट सिटी' (Smart City) ची संकल्पना उदयास आली आहे. या संकल्पनेत आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून वाहतूक, पाणीपुरवठा, वीज व्यवस्थापन आणि सुरक्षा यांसारख्या पायाभूत सुविधा अधिक कार्यक्षम बनवण्यावर भर दिला जातो. केंद्र सरकारच्या 'स्मार्ट सिटी मिशन' अंतर्गत अनेक शहरांमध्ये

अशा प्रकल्पांची अंमलबजावणी सुरू आहे. शहरी लोकसंख्या वाढीमागे प्रवासी स्थलांतर हे एक मोठे कारण आहे. ग्रामीण भागातून किंवा छोट्या शहरांमधून लोक मोठ्या शहरांकडे स्थलांतर करतात. या स्थलांतराची काही प्रमुख कारणे आहेत. शहरांमध्ये उद्योग, व्यवसाय, आणि सेवा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध आहेत, जे ग्रामीण भागात मिळत नाहीत. शहरांमध्ये चांगल्या दर्जाच्या शिक्षण संस्था आणि आधुनिक वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध आहेत. शहरांमध्ये वीज, पाणी, वाहतूक आणि मनोरंजनाच्या सुविधा चांगल्या असल्यामुळे जीवनमान अधिक सुलभ होते. हे सर्व घटक 'पुल फॅक्टर' (Pull Factor) म्हणून काम करतात, जे लोकांना शहरांकडे आकर्षित करतात. यामुळे शहरांची लोकसंख्या वेगाने वाढते, ज्यामुळे नागरीकरण अधिक गतिमान होते.

३.५.२ आर्थिक रचना आणि जीवनशैलीतील बदल : (Changes in economic structure and lifestyle)

भारतीय नागरी समाजाची आर्थिक रचना आणि जीवनशैलीमध्ये गेल्या काही वर्षांत मोठे बदल झाले आहेत. पारंपरिक शेती आणि परंपरागत व्यवसायांवर आधारित अर्थव्यवस्था आता आधुनिक सेवा, तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेच्या प्रभावाखाली आली आहे. पूर्वी ग्रामीण आणि अर्ध-शहरी भागात शेती हा मुख्य व्यवसाय होता. मात्र, नागरीकरणामुळे आर्थिक रचनेत मोठा बदल झाला आहे. आता शहरी भागात सेवा क्षेत्र (Services Sector), माहिती तंत्रज्ञान (IT), वित्त (Finance), व्यापार (Commerce) आणि उद्योजकता (Entrepreneurship) यांसारख्या क्षेत्रांचे वर्चस्व वाढत आहे. शिक्षण, आरोग्य, पर्यटन आणि मनोरंजन यांसारख्या सेवा क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण झाला आहे. बंगळूर, पुणे आणि हैदराबादसारख्या शहरांमध्ये माहिती तंत्रज्ञान उद्योगाची वाढ झाली आहे. त्यामुळे लाखो तरुणांना पारंपरिक व्यवसायाऐवजी आयटी क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळाली आहे. शहरी भागात नवीन उद्योगांना आणि स्टार्टअप्सना प्रोत्साहन मिळत आहे. यामुळे तरुणांना स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्याची प्रेरणा मिळाली आहे. हे बदल डी. एल. शेठ (D.L. Sheth) यांनी त्यांच्या 'Changing Socio-Economic Profile of Urban India' या पुस्तकात सविस्तरपणे नमूद केले आहेत.

आधुनिक आर्थिक व्यवस्थेमुळे लोकांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे, ज्यामुळे त्यांची जीवनशैली बदलली आहे. बाजारपेठ आणि भांडवलशाहीचा प्रभाव वाढल्याने उपभोगवादी संस्कृती (Consumerist Culture) उदयास आली आहे. लोकांना आता गरज 'पूर्ण करण्याऐवजी 'इच्छा' पूर्ण करण्यावर अधिक भर दिला जातो. चांगले घर, ब्रँडेड कपडे, महागड्या वस्तू आणि आधुनिक गॅजेट्स खरेदी करणे हे सामाजिक प्रतिष्ठेचे प्रतीक बनले आहे. पारंपरिक खाद्यपदार्थांऐवजी फास्ट फूड आणि रेडी-टू-ईट फूडचे प्रमाण वाढले आहे. तसेच, खरेदीसाठी पारंपरिक बाजारपेठांऐवजी वातानुकूलित मॉल्सना पसंती दिली जात आहे, जिथे एकाच छताखाली अनेक गोष्टी मिळतात. लोकांना आता स्थानिक वस्तूंपेक्षा आंतरराष्ट्रीय ब्रँड्सच्या वस्तू वापरणे अधिक पसंत आहे. ब्रँडेड कपडे, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि इतर वस्तूंचा वापर वाढला आहे. या बदलांमुळे शहरी जीवन अधिक वेगवान, स्पर्धात्मक आणि वैयक्तिक झाले आहे. योगेंद्र सिंह यांनी त्यांच्या 'Modernization of Indian Tradition' या पुस्तकात भारतीय समाजात आधुनिकतेमुळे होणारे बदल आणि त्यांचे पारंपरिक मूल्यांवरील परिणाम यावर प्रकाश टाकला आहे. थोडक्यात, नागरीकरणामुळे भारतीय समाजाची आर्थिक रचना शेतीकडून सेवा क्षेत्राकडे वळली आहे आणि त्यामुळे लोकांच्या जीवनशैलीत भौतिकवाद आणि उपभोगवादी संस्कृतीचा प्रभाव वाढला आहे.

३.५.३. कौटुंबिक व सामाजिक रचनांमध्ये बदल : (Changes in Family and Social Structures)

नागरीकरणामुळे भारतीय समाजाची कौटुंबिक आणि सामाजिक रचना वेगाने बदलत आहे. पारंपरिक मूल्ये आणि आधुनिक विचारांच्या संघर्षातून एक नवीन सामाजिक व्यवस्था उदयास येत आहे. ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटुंब पद्धती शहरांमध्ये कमी होत आहे. औद्योगिकीकरण, नोकरीच्या संधी आणि घरांची उपलब्धता यामुळे लोक आपल्या मूळ कुटुंबापासून वेगळे होऊन शहरांमध्ये स्थायिक होत आहेत. यामुळे, केवळ पती, पत्नी आणि त्यांची मुले असलेले अणुकेंद्रक कुटुंब वाढत आहे. शहरी जीवनातील वाढती स्पर्धा, वैयक्तिक स्वातंत्र्य, आणि जागेची कमतरता ही संयुक्त कुटुंबांच्या विघटनामागील प्रमुख कारणे आहेत.

एम. एन. श्रीनिवास यांच्या मते, या बदलांमुळे पारंपरिक सामाजिक बंध कमकुवत होत आहेत, परंतु एकाच वेळी काही कुटुंबांमध्ये सण-उत्सवादरम्यान एकत्र येऊन पारंपरिक मूल्ये जपण्याचा प्रयत्नही केला जातो. शहरीकरणामुळे महिलांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या अधिक संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यामुळे पारंपरिक गृहिणीची भूमिका सोडून त्या विविध क्षेत्रांमध्ये काम करू लागल्या आहेत. नोकरीमुळे महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे. यामुळे त्यांना कुटुंबाच्या आर्थिक निर्णयात अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कामाच्या ठिकाणी आणि समाजात महिलांचा सहभाग वाढल्याने त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत वाढ झाली आहे. यामुळे त्यांच्यात आत्मविश्वास आणि निर्णय घेण्याची क्षमता वाढली आहे. नागरीकरणामुळे विवाह आणि कौटुंबिक जीवनासंबंधी पारंपरिक विचारसरणीत बदल होत आहे. शहरी समाजात काही नवीन संकल्पना स्वीकारल्या जात आहेत. लिव्ह-इन रिलेशनशिप (Live-in Relationship) म्हणजेच विवाह न करता एकत्र राहण्याची संकल्पना आता समाजात काही प्रमाणात स्वीकारली जात आहे. सिंगल पॅरेंट फॅमिली (Single Parent Family) चे प्रमाण वाढत आहे. यामध्ये घटस्फोट, विभक्त होणे किंवा इतर कारणांमुळे मुलांना एकच पालक सांभाळत असल्याचे दिसते. शहरांमध्ये विविध जाती, धर्म आणि प्रांतांचे लोक एकत्र येतात. त्यामुळे आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाहांचे प्रमाण वाढत आहे, ज्यामुळे पारंपरिक सामाजिक बंधने शिथिल होत आहेत. थोडक्यात, नागरीकरणामुळे भारतीय कुटुंबाची पारंपरिक रचना बदलत आहे. महिलांना अधिक स्वातंत्र्य मिळत आहे आणि कौटुंबिक संबंधांबद्दलची पारंपरिक विचारसरणी लवचिक होत आहे. हे बदल समाजाला अधिक आधुनिक आणि वैविध्यपूर्ण बनवत आहेत, पण त्याच वेळी पारंपरिक मूल्यांसमोर काही आव्हानेही उभी करत आहेत.

३.५.४. शैक्षणिक व तांत्रिक प्रगती : (Educational and Technological Progress)

नागरीकरणामुळे भारतीय समाजात शैक्षणिक आणि तांत्रिक प्रगतीला मोठी गती मिळाली आहे. शहरांमध्ये उपलब्ध असलेल्या सुविधा आणि बदलत्या विचारांमुळे हा बदल स्पष्टपणे दिसून येतो. ग्रामीण भागाच्या तुलनेत, शहरांमध्ये शिक्षणाच्या अधिक आणि चांगल्या संधी उपलब्ध आहेत. शहरांमध्ये नामांकित

विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि तांत्रिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था (उदा. अभियांत्रिकी आणि वैद्यकीय महाविद्यालये) मोठ्या संख्येने आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचे शिक्षण घेण्याची संधी मिळते. शहरी भागात अनेक व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे, कोचिंग क्लासेस आणि कौशल्य विकास संस्था आहेत, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना नवीन कौशल्ये शिकता येतात आणि चांगल्या नोकऱ्या मिळण्यास मदत होते. शहरी जीवनात तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे, ज्यामुळे शिक्षणाचे स्वरूपही बदलले आहे. केंद्र सरकारच्या 'डिजिटल इंडिया' मोहिमेमुळे शहरी भागात इंटरनेटचा वापर वाढला आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन माहिती मिळवणे आणि ई-लर्निंगचा वापर करणे सोपे झाले आहे. पारंपारिक ब्लॅकबोर्डच्या जागी आता शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये स्मार्ट क्लासरूम्स आणि प्रोजेक्टरचा वापर होत आहे. कोविड-१९ महामारीनंतर ऑनलाइन शिक्षण (Online Education) हा शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा भाग बनला आहे. विद्यार्थी आता घरूनच ऑनलाइन कोर्सेस आणि वेबिनारमध्ये सहभागी होऊ शकतात. तांत्रिक प्रगतीमुळे केवळ शिक्षणच नव्हे, तर रोजगार निर्मितीमध्येही क्रांती झाली आहे. बंगळूर, पुणे आणि हैदराबादसारख्या शहरांमध्ये माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि स्टार्टअप (Startup) संस्कृती मोठ्या प्रमाणात विकसित झाली आहे. या वातावरणामुळे तरुणांना स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्याची आणि नवीन कल्पनांवर काम करण्याची प्रेरणा मिळते. या क्षेत्रांमुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण झाला आहे. यामुळे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर नोकरीच्या शोधात असलेल्या तरुणांना चांगल्या संधी मिळतात. थोडक्यात, नागरीकरणामुळे शहरांमध्ये शिक्षण आणि तंत्रज्ञानाचा प्रसार वेगाने झाला आहे. यामुळे लोकांचे शिक्षण अधिक दर्जेदार बनले आहे आणि तरुणांना रोजगाराच्या तसेच उद्योजकतेच्या नवीन संधी मिळाल्या आहेत. ही प्रगती भारतीय शहरी समाजाला अधिक सक्षम आणि आधुनिक बनवत आहे.

३.५.५. सांस्कृतिक परिवर्तन : (Cultural Changes)

नागरीकरणामुळे भारतीय शहरी समाजाच्या संस्कृतीमध्ये मोठे बदल झाले आहेत. हा बदल म्हणजे पारंपरिक भारतीय मूल्ये आणि आधुनिक पाश्चिमात्य

विचारांचा संगम आहे, ज्यामुळे एक नवीन बहुसांस्कृतिक समाज उदयास येत आहे. शहरीकरणामुळे लोक आपली पारंपरिक मूल्ये आणि चालीरीती पूर्णपणे विसरले नाहीत, तर त्यांनी आधुनिक जीवनशैलीसोबत त्यांचा मेळ साधला आहे. लोक अजूनही पारंपरिक सण आणि विधी (उदा. दिवाळी, गणेशोत्सव) मोठ्या उत्साहात साजरे करतात. हे सण कौटुंबिक आणि सामाजिक बंध दृढ करण्याचे काम करतात. त्याचवेळी, ते आधुनिक जीवनशैली स्वीकारत आहेत. त्यांच्या खाण्याच्या सवयी, पोशाख आणि मनोरंजनाच्या पद्धतींमध्ये बदल झाला आहे. उदाहरणार्थ, अनेकजण पारंपरिक सण साजरे करतात, पण त्याच दिवशी मॉल्समध्ये किंवा रेस्टॉरंट्समध्ये जाऊन आधुनिक पद्धतीने आनंद साजरा करतात. हा संगम शहरी समाजाचे एक अनोखे वैशिष्ट्य बनले आहे, जिथे दोन्ही गोष्टी एकत्र नांदतात. जागतिकीकरणामुळे शहरी संस्कृतीवर पाश्चिमात्य विचारांचा मोठा प्रभाव पडला आहे. पाश्चिमात्य संगीत, चित्रपट आणि टीव्ही मालिका शहरी तरुणांमध्ये खूप लोकप्रिय झाल्या आहेत. हॉलिवूड चित्रपट, वेब सिरीज आणि पॉप म्युझिक शहरी मनोरंजनाचा भाग बनले आहेत. वेस्टर्न कपड्यांची फॅशन (उदा. जीन्स, टी-शर्ट) शहरी भागांमध्ये सर्वसामान्य झाली आहे. 'फास्ट फॅशन' आणि आंतरराष्ट्रीय ब्रँड्सचा वापर वाढला आहे. यामुळे जीवनशैली अधिक उपभोगवादी बनली आहे.

शहरांमध्ये वेगवेगळ्या राज्यांमधून, भाषा-धर्मांमधून आणि संस्कृतींमधून लोक एकत्र येतात. यामुळे एक नवीन बहुसांस्कृतिक (Multicultural) समाज तयार झाला आहे. एकाच शहरात विविध भाषा बोलल्या जातात, वेगवेगळ्या प्रांतांचे खाद्यपदार्थ मिळतात आणि विविध सण-उत्सव साजरे केले जातात. उदा. मुंबईसारख्या शहरात महाराष्ट्रातील लोकांसोबतच गुजरात, बिहार, उत्तर प्रदेश आणि दक्षिण भारतातील लोक एकत्र राहतात. या बहुसांस्कृतिक वातावरणामुळे लोकांमध्ये अधिक सहिष्णुता आणि परस्परांबद्दल आदर वाढतो. ते वेगवेगळ्या संस्कृती आणि विचारांचा अनुभव घेतात, ज्यामुळे त्यांचे सामाजिक विश्व अधिक व्यापक होते. थोडक्यात, भारतीय शहरी समाजात सांस्कृतिक परिवर्तन घडत आहे, जिथे लोक आपली मुळे जपतानाच जागतिक विचारांचा स्वीकार करत

आहेत. यामुळे एक बहुसांस्कृतिक, अधिक सहिष्णु आणि वैविध्यपूर्ण समाज उदयास येत आहे.

३.५.६. राजकीय जागरूकता व नागरी सहभाग : (Political Awareness and Civic Participation)

नागरीकरणामुळे भारतीय शहरी समाजाच्या राजकीय जीवनात मोठे बदल झाले आहेत. ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरांमधील लोक अधिक राजकीयदृष्ट्या जागरूक झाले आहेत आणि त्यांचा प्रशासकीय कामांमध्ये सहभाग वाढला आहे. शहरांमध्ये लोकांना आपले हक्क आणि प्रशासकीय कामकाजाची अधिक माहिती असते, त्यामुळे ते विविध मार्गांनी राजकीय प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होतात. शहरी भागातील मतदार निवडणुकीत अधिक सजगपणे भाग घेतात. त्यांना उमेदवारांची पार्श्वभूमी, पक्षांची धोरणे आणि विकासाचे मुद्दे यांची अधिक माहिती असते. नागरिक आपल्या मागण्यांसाठी, सामाजिक मुद्द्यांसाठी आणि प्रशासकीय त्रुटींविरोधात शांततापूर्ण आंदोलने आणि मोर्चे काढतात. सोशल मीडिया (उदा. ट्विटर, फेसबुक) हे आता राजकीय विचारांची देवाणघेवाण करण्याचे एक महत्त्वाचे व्यासपीठ बनले आहे. नागरिक सोशल मीडियाच्या माध्यमातून राजकीय नेत्यांशी संवाद साधतात, प्रशासकीय निर्णयांवर टीका करतात आणि आपले विचार मांडतात. 'सोशल मीडिया ॲक्टिव्हिझम' (Social Media Activism) शहरी तरुणांमध्ये खूप लोकप्रिय झाला आहे. नागरीकरणामुळे प्रशासकीय यंत्रणा अधिक लोकाभिमुख आणि पारदर्शक बनत आहेत. यामुळे नागरिकांचा प्रशासनात सहभाग वाढत आहे. माहिती अधिकार कायद्यामुळे (Right to Information Act) नागरिक सरकारी कार्यालयांमधून माहिती मिळवू शकतात, ज्यामुळे प्रशासनात पारदर्शकता येते. 'ई-गव्हर्नन्स'मुळे नागरिक ऑनलाइन पद्धतीने सरकारी सेवांचा लाभ घेऊ शकतात. कर भरणे, परवाने मिळवणे, किंवा तक्रारी दाखल करणे यांसारखी कामे आता ऑनलाइन शक्य झाली आहेत. 'स्मार्ट सिटी मिशन' अंतर्गत स्थानिक प्रशासकीय निर्णय घेण्यासाठी नागरिकांचे मत विचारात घेतले जाते. 'सहभागी प्रशासन' (Participatory Governance) या संकल्पनेमुळे शहर नियोजनामध्ये लोकांचा थेट सहभाग वाढला आहे. या संदर्भात, रजनी कोठारी (Rajni Kothari)

यांच्या 'पॉलिटिक्स इन इंडिया' (Politics in India) यासारख्या ग्रंथांमध्ये भारतीय राजकारणातील या बदलांचे सखोल विश्लेषण केले आहे. थोडक्यात, नागरीकरणामुळे शहरांमध्ये राजकीय जागरूकता वाढली आहे. नागरिक केवळ मतदार म्हणून नव्हे, तर आंदोलनांतून, सोशल मीडियातून आणि थेट प्रशासकीय प्रक्रियेत सहभागी होऊन सक्रिय भूमिका बजावत आहेत. या बदलांमुळे भारतीय लोकशाही अधिक सशक्त आणि लोकाभिमुख बनत आहे.

३.५.७. समाजातील असमानता आणि समस्या : (Inequality and Problems in Society)

नागरीकरणामुळे आर्थिक विकास आणि प्रगती होत असली तरी, त्याने अनेक गंभीर सामाजिक आणि पर्यावरणीय समस्यांनाही जन्म दिला आहे. शहरी समाजातील असमानता आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या हे नागरीकरणाचे नकारात्मक पैलू दर्शवतात. नागरी समाजातील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील वाढती दरी शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणात संपत्ती आणि संधी उपलब्ध असल्या, तरी त्यांचे वितरण असमान आहे. शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर झोपडपट्ट्या (Slums) आणि बेघर (Homeless) लोकसंख्या आढळते. कमी उत्पन्न असलेले लोक परवडणारी घरे मिळत नसल्यामुळे झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात. मुंबईतील धारावीसारख्या आशियातील सर्वात मोठ्या झोपडपट्टीचे अस्तित्त्व हे शहरी विषमतेचे ज्वलंत उदाहरण आहे. अमर्त्य सेन (Amartya Sen) यांनी त्यांच्या "Development as Freedom' या पुस्तकात विकासाचा अर्थ केवळ आर्थिक वाढ नसून, लोकांचे स्वातंत्र्य आणि संधींचा विस्तार असा सांगितला आहे. शहरी भागात, चांगल्या संधी फक्त श्रीमंत वर्गाला उपलब्ध असतात, ज्यामुळे गरिबांसाठी प्रगती करणे अवघड होते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरांमधील संसाधनांवर प्रचंड ताण येत आहे, ज्यामुळे अनेक नागरी समस्या निर्माण होत आहेत. ग्रामीण भागातून लोक मोठ्या संख्येने शहरांमध्ये येतात, पण त्यांना योग्य नोकऱ्या मिळत नाहीत. यामुळे बेरोजगारी आणि उपबेरोजगारी (Under employment) यांसारख्या समस्या वाढतात. वाहनांची संख्या वाढल्यामुळे शहरांमध्ये वाहतूक कोंडी ही एक मोठी समस्या बनली आहे. त्यामुळे वायू प्रदूषण आणि ध्वनी प्रदूषण वाढते, जे सार्वजनिक आरोग्यासाठी धोकादायक आहे.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे कचरा निर्मितीचे प्रमाण वाढले आहे. कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावण्यासाठी अपुऱ्या यंत्रणांमुळे शहरांच्या परिसरात कचऱ्याचे ढिगारे जमा होत आहेत, ज्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. शहरी जीवनातील वेग आणि स्पर्धात्मक वातावरणामुळे मानसिक आरोग्याच्या समस्या वाढत आहेत. शहरांमध्ये कौटुंबिक आणि सामाजिक बंध कमकुवत झाल्यामुळे लोकांना एकटेपणा जाणवतो. करिअरमधील स्पर्धा, कामाचा ताण आणि आर्थिक अस्थिरता यामुळे लोकांमध्ये मानसिक ताण, चिंता आणि नैराश्य वाढत आहे. ग्रामीण भागातील सामाजिक आधार आणि सामुदायिक जीवनाचा अभाव शहरी जीवनात जाणवतो, ज्यामुळे या समस्या अधिक तीव्र होतात. थोडक्यात, नागरीकरणामुळे आर्थिक प्रगती झाली असली, तरी ते समाजातील विषमता आणि अनेक गंभीर समस्यांना कारणीभूत ठरले आहे. या समस्यांवर मात करण्यासाठी नियोजनबद्ध विकास आणि सर्वसमावेशक धोरणे आवश्यक आहेत, ज्यामुळे शहरांमधील सर्वांचे जीवनमान सुधारू शकेल.

सारांश: (Summary)

भारतातील शहरी समाज अनेक दशकांपासून महत्त्वपूर्ण बदलांमधून जात आहे, ज्यामुळे त्याचे स्वरूप पारंपरिक आणि पारंपारिक ग्रामीण समाजापेक्षा पूर्णपणे भिन्न झाले आहे. हे बदल आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक स्तरांवर दिसून येतात. भारतीय नागरी समाज आता एक जटिल आणि गतिशील सामाजिक रचना बनला आहे. हे बदल अनेक संधी निर्माण करत असले, तरी त्यामुळे प्रदूषण, असमानता, झोपडपट्ट्यांची वाढ आणि सामाजिक एकाकीपणा यांसारख्या समस्याही निर्माण झाल्या आहेत. थोडक्यात, शहरी समाज सतत विकसित होत असून, पारंपरिक आणि आधुनिक मूल्यांचा संगम साधण्याचा प्रयत्न करत आहे.

सरावासाठी प्रश्न :

प्रश्न : खाली दिलेल्या प्रश्नांचा योग्य पर्याय निवडा.

१. २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार, भारतातील ग्रामीण लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या किती टक्के होती?

(अ) ३१.१६% (ब) ४५%

(क) ६८.८४% (ड) ८.६%

२. 'झूम' किंवा 'पोडू' शेती ही कोणत्या प्रकारची शेती आहे?

(अ) स्थिर शेती (ब) व्यावसायिक शेती

(क) स्थलांतरित शेती (ड) सिंचनावर आधारित शेती

३. आदिवासी समाजातील 'बोहाडा उत्सव' कोणत्या राज्यात साजरा होतो?

(अ) झारखंड (ब) ओडिशा

(क) महाराष्ट्र (ड) छत्तीसगड

४. पारंपरिक आदिवासी विवाह पद्धतींपैकी 'वैणू विवाह' कोणत्या जमातीमध्ये आढळतो?

(अ) नागा आणि कुकी (ब) कोया आणि चेंचु

(क) भिल्ल, गोंड, आणि संथाळ (ड) लेप्चा आणि भुतिया

५. ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणाऱ्या स्थलांतराचे 'पुश फॅक्टर' (Push Factor) खालीलपैकी कोणता आहे?

(अ) शहरांमधील उच्च वेतनाचे रोजगार

(ब) शहरांमधील चांगल्या शिक्षण सुविधा

(क) कृषी क्षेत्रात वाढती बेरोजगारी

(ड) शहरांमधील आधुनिक जीवनशैली

६. खालीलपैकी कोणता घटक आदिवासी समाजातील बदलासाठी जबाबदार नाही?

(अ) औद्योगिकीकरण

(ब) शिक्षण आणि आधुनिकीकरण

(क) भूस्खलन

(ड) खनिज आणि वनसंपदांचे शोषण

७. २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतातील नागरी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या किती टक्के होती?

(अ) ८.६%　　　(ब) ६८.८४%

(क) ३१.१६%　　　(ड) ४५%

८. शहरांमधील 'बेघर' (Homeless) लोकसंख्येचे मुख्य कारण काय आहे?

(अ) कमी उत्पन्न आणि परवडणाऱ्या घरांची कमतरता

(ब) जास्त उत्पन्न आणि परवडणाऱ्या घरांची उपलब्धता

(क) ग्राम्य जीवनशैलीची निवड

(ड) शहरांमध्ये नोकरीची कमतरता

९. शहरांमधील 'पुश फॅक्टर' (Push Factor) आणि 'पुल फॅक्टर' (Pull Factor) यांमध्ये कोणता फरक आहे?

(अ) पुश फॅक्टर लोकांना शहरांकडे आकर्षित करतात, तर पुल फॅक्टर लोकांना शहरांपासून दूर ठेवतात.

(ब) पुश फॅक्टर लोकांना शहरांपासून दूर ठेवतात, तर पुल फॅक्टर लोकांना शहरांकडे आकर्षित करतात.

(क) पुश फॅक्टर आणि पुल फॅक्टर दोन्ही लोकांना शहरांकडे आकर्षित करतात.

(ड) पुश फॅक्टर आणि पुल फॅक्टर दोन्ही लोकांना शहरांपासून दूर ठेवतात.

१०. आदिवासी समाजातील 'वन हक्क कायदा, २००६' (Forest Rights Act, 2006) चा मुख्य उद्देश काय होता?

(अ) आदिवासींना त्यांच्या पारंपरिक वन हक्कांपासून वंचित ठेवणे.

(ब) आदिवासींना त्यांच्या पारंपरिक वन हक्कांचे संरक्षण करणे.

(क) आदिवासींना त्यांच्या जमिनीतून विस्थापित करणे.

(ड) आदिवासींना त्यांच्या पारंपरिक व्यवसायापासून दूर ठेवणे.

२. टिपा लिहा :

१. आदिवासी समाजाचे आर्थिक परिवर्तन

२. वन हक्क कायदा, २००६

३. ग्रामीण समाजातील स्त्रियांचे बदलते स्थान

४. कृषी अर्थव्यवस्था

५. नागरीकरणाची प्रक्रिया

६. नगरातील बदलते नातेसंबंध

३. दीर्घोत्तरी प्रश्न :

१. ग्रामीण भागातून होणाऱ्या स्थलांतराची कारणे आणि परिणामावर सविस्तर विश्लेषण करा.

२. आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक व राजकीय परिवर्तनाच्या बदलांची सविस्तर चर्चा करा.

३. शहरी समुदायाच्या परिवर्तनामागील कारणांचे विश्लेषण करा.

४. तुम्ही रहात असलेल्या ठिकाणच्या सामाजिक समस्यांची चर्चा करा.

५. ग्रामीण भागातील राजकीय परिवर्तनाच्या पैलूंची चर्चा करा.

संदर्भ ग्रंथ सूची : (Reference Books)

१. डॉ. आगलावे प्रदीप, 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', श्री साईनाथ प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१२.

२. डॉ. गोविंद गारे, 'महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती सामाजिक व सांस्कृतिक मागोवा', २०१९.

३. शौनक कुलकर्णी, 'महाराष्ट्रातील आदिवासी', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

४. देविदास खोडेवाड, 'महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज जीवन', विद्या बुक्स, पुणे.

५. कोठारी रजनी, 'भारत मे राजनीती', ओरिएंटल लैंग्वेज लिमिटेड नई दिल्ली, १९६०.

६. Singh K. S., 'Tribal Society in India: An Anthropo-historical Perspective', Manohar Publishers Distributors, New Delhi, first edition 1985, reprints 2020.

७. Atal Yogesh, 'Changing Indian Society' Rawat Paublications, 2006.

८. Isher Judge Ahluwalia, Ravi Kanbur, P. K. Mohanty (eds.), 'Urbanisation in India: Challenges, Opportunities and the Way Forward', SAGE Paublications, 2014.

९. Ram Ahuja: Indian Social System, (2014) Rawat Publication, Jaipur.

१०. Desai A. R., 'Rural Sociology in India', (1959), Popular Prakashan Pvt. Ltd, Mumbai.

११. G. S. Ghurye, 'Caste, Class and Occupation', (1961), Popular Book Depot, Bombay

१२. S. C. Dube, 'Indian Village (1955)', Routledge and Kegan Paul, London.

१३. S. C. Dube, 'Indian Society (1990)', National Book Trust (NBT), India.

❑❑❑

प्रकरण दुसरे

सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया

(Process of Social Change)

---

१. संस्कृतीकरण (Culturalization)

२. नागरीकरण (Urbanization)

३. औद्योगीकरण (Industrialization)

....

मानवी समाज स्थिर नसून तो निरंतर बदलत असतो. या बदलाची प्रक्रिया गुंतागुंतीची आणि बहुआयामी असते. सामाजिक परिवर्तन म्हणजे समाजाच्या मूलभूत संरचनेत, सामाजिक संबंधांमध्ये, संस्थांमध्ये आणि सांस्कृतिक मूल्यांमध्ये होणारे बदल होय. या बदलांना अनेक घटक कारणीभूत असतात. औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, आणि संस्कृतीकरण यांसारख्या प्रक्रिया सामाजिक बदलांना गती देतात आणि समाजाचे स्वरूप आमूलाग्र बदलवतात. या बदलांमुळे पारंपरिक जीवनशैली, कुटुंब व्यवस्था आणि सामाजिक उतरंड प्रभावित होते. यामुळे समाजासमोर नवनवीन आव्हाने आणि संधी निर्माण होतात. प्रस्तुत घटकामध्ये समाजाला आकार देणाऱ्या या तीन प्रमुख प्रक्रियांचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. यामध्ये, संस्कृतीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे जिच्यामुळे समाजातील निम्न स्तरातील लोक उच्च जातींच्या चालीरीतींचे अनुकरण करतात. नागरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणावर शहरांकडे स्थलांतर करतात, ज्यामुळे शहरी जीवनशैलीचा प्रभाव वाढतो. तर, औद्योगीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे जिथे उत्पादन पद्धती, श्रमसंबंध आणि अर्थव्यवस्थेत मोठे बदल होतात. या तीनही प्रक्रियांचा अभ्यास आपल्याला भारतीय समाजातील बदलांची दिशा आणि त्यांचे परिणाम अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास मदत करतात.

१. संस्कृतीकरण (Sanskritization)

१.१. प्रस्तावना : (Introduction)

संस्कृती म्हणजे मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग होय. ती फक्त परंपरा किंवा चालीरीतींपुरती मर्यादित नसून, त्यात कला, साहित्य, भाषा, विचार, मूल्ये, सामाजिक नियम, जीवनशैली आणि विज्ञान यांचा समावेश होतो. थोडक्यात, संस्कृती ही मानवी समाजाची ओळख आहे. प्रत्येक प्रदेशाची, प्रत्येक देशाची आणि प्रत्येक समूहाची स्वतःची अशी एक विशिष्ट संस्कृती असते. ही संस्कृती पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरित होते आणि त्यात काळानुसार बदलही होत असतात. संस्कृतीमुळे आपल्याला जगाकडे बघण्याचा एक दृष्टिकोन मिळतो. ती आपल्याला भूतकाळाशी जोडते आणि भविष्यासाठी मार्गदर्शन करते. म्हणूनच, संस्कृतीचा अभ्यास करणे म्हणजे मानवी समाजाचा अभ्यास करणे होय. संस्कृती ही एक गुंतागुंतीची आणि बहुआयामी संकल्पना आहे, म्हणूनच अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी तिच्यावर विविध दृष्टिकोनांतून विचार केला आहे. एडवर्ड टायलर यांना संस्कृतीच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाचे जनक मानले जाते. त्यांच्या मते, 'संस्कृती ही एक जटिल संपूर्णता (complex whole) आहे, ज्यात ज्ञान, कला, नैतिकता, कायदा, रूढी आणि समाजाचा सदस्य म्हणून माणसाने मिळवलेल्या इतर क्षमता व सवयी यांचा समावेश होतो'. टायलर यांच्या व्याख्येनुसार, 'संस्कृती ही शिकलेली आणि वारशाने मिळालेली गोष्ट आहे, जी मानवी समाजाला इतर प्राण्यांपासून वेगळे करते'. मॅथ्यू आर्नोल्ड यांच्या मते, 'संस्कृती म्हणजे उत्तम विचारांचा आणि ज्ञानाचा' संग्रह'. त्यांच्या दृष्टिकोनात, संस्कृती ही समाजाला सभ्य बनवते आणि उच्च विचार व सौंदर्याची जाणीव निर्माण करते. आर्नोल्ड यांनी संस्कृतीला सुधारणेचे साधन (instrument of perfection) मानले, जे लोकांना अज्ञान आणि अनागोंदीतून बाहेर काढते. कार्ल मार्क्स यांनी संस्कृतीकडे आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहिले. त्यांच्या मते, संस्कृती ही आर्थिक संरचनेचा एक भाग (superstructure) आहे. समाजातील आर्थिक संबंध (उत्पादन, संपत्तीची मालकी) संस्कृतीतील मूल्ये, विचार आणि कला निश्चित करतात. मार्क्स यांच्या मते, संस्कृती ही सत्ताधारी वर्गाच्या हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करते आणि समाजात असमानता कायम ठेवण्यास मदत करते.

१.२. संस्कृतीकरण : व्याख्या (Sanskritization: Definition)

'संस्कृतीकरण' (Sanskritization) ही संकल्पना भारतीय समाजशास्त्राच्या अभ्यासात फार महत्त्वाची मानली जाते. या प्रक्रियेची संकल्पना सर्वप्रथम डॉ. एम. एन. श्रीनिवास या प्रसिद्ध भारतीय समाजशास्त्रज्ञाने मांडली आहे. त्यांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रीयेमध्ये 'संस्कृतीकरणाला महत्त्वपूर्ण मानले आहे'.

१. डॉ. एम. एन. श्रीनिवास : (Dr. M.N. Srinivas)

डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांच्या मते, संस्कृतीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे, ज्याद्वारे एखादी 'निम्न' हिंदू जात, किंवा आदिवासी गट किंवा इतर समूह, आपल्या चालीरीती, धार्मिक विधी, विचारप्रणाली आणि जीवनशैलीमध्ये उच्च, अनेकदा 'द्विज' जातीच्या दिशेने बदल घडवून आणतो. अशा बदलांनंतर, स्थानिक समुदायाने पारंपरिकरित्या मान्य केलेल्या स्थानापेक्षा जातीव्यवस्थेतील उच्च स्थानाचा दावा केला जातो. “Sanskritization is a process by which a “low' Hindu caste, or tribal or other group, changes its customs, rituals, ideology, and way of life in a direction of a high, frequently “twice-born' caste. Such changes are followed by a claim to a higher position in the caste hierarchy than that traditionally conceded to the claimant caste by the local community. (M.N. Srinivas, “Social Change in Modern India', 1966, p. 6)

भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांनी भारतातील ग्रामीण समाज जीवनातील सांस्कृतिक रचनेचा अभ्यास करताना 'Religion and Society Among the Coorgs of South India' (1952) या ग्रंथात संस्कृतीकरणाची संकल्पना विस्तृतपणे मांडली आहे. सुरुवातीला त्यांनी 'ब्राह्मणीकरण' (Brahminization) हा शब्द वापरला होता, परंतु नंतर त्यांना असे आढळले की केवळ ब्राह्मणच नव्हे, तर इतर उच्च जातींचेही लोक अनुकरण करतात त्यामुळे त्यांनी 'संस्कृतीकरण' हा अधिक व्यापक शब्द वापरला आहे.

या व्याख्येचे स्पष्टीकरण:

निम्न जाती/गट: यामध्ये हिंदू समाजातील खालच्या जाती, आदिवासी समूह

किंवा इतर असे गट येतात जे सामाजिक उतरंडीत खालच्या स्तरावर आहेत.

उच्च जातीचे अनुकरण: हे गट ब्राह्मण किंवा इतर प्रभावी उच्च जातींच्या जीवनशैली, धार्मिक विधी (उदा. शाकाहार स्वीकारणे, विशिष्ट पूजापद्धती), चालीरीती आणि विचारांचे अनुकरण करतात.

उद्देश: या अनुकरणामागे मुख्य उद्देश आपला सामाजिक दर्जा उंचावणे आणि जातीव्यवस्थेत उच्च स्थान प्राप्त करणे हा असतो.

पदमूलक बदल: एम. एन. श्रीनिवास यांनी हे स्पष्ट केले आहे की संस्कृतीकरणामुळे जातीच्या 'पदमूलक' (positional) स्थितीत बदल होतो, परंतु 'संरचनात्मक' (structural) बदल होत नाही. याचा अर्थ, जातीव्यवस्था तशीच राहते, फक्त एखाद्या विशिष्ट जातीची त्या व्यवस्थेतील जागा वर सरकते.

एम.एन. श्रीनिवास यांच्या मते, संस्कृतीकरण ही एक संथ प्रक्रिया आहे जी अनेक पिढ्यांपर्यंत चालू राहू शकते आणि ती केवळ धार्मिकच नव्हे तर आर्थिक आणि राजकीय शक्तीशी देखील संबंधित आहे.

१.३. सामाजिक परिवर्तनातील संस्कृतीकरणाची भूमिका : (Role of Sanskritization in social change)

भारतीय समाज हा त्याच्या गुंतागुंतीच्या सामाजिक संरचनेसाठी, विशेषतः जातिव्यवस्थेसाठी ओळखला जातो. या व्यवस्थेत हजारो वर्षांपासून सामाजिक उतरंड आणि भेदभाव अस्तित्वात आहे. मात्र, समाज कधीही स्थिर नसतो; तो सतत बदलत असतो. या बदलांच्या अनेक प्रक्रियांपैकी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे संस्कृतीकरण होय. एम. एन. श्रीनिवास या प्रसिद्ध भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी मांडलेली ही संकल्पना, भारतीय समाजातील सामाजिक परिवर्तनाचे एक विशिष्ट आणि सूक्ष्म स्वरूप स्पष्ट करते. संस्कृतीकरण म्हणजे केवळ काही नवीन गोष्टी स्वीकारणे किंवा जुन्या गोष्टी सोडणे इतकेच नाही, तर निम्न जाती किंवा आदिवासी गटांनी आपली सामाजिक प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी उच्च जातींच्या (विशेषतः ब्राह्मणांच्या) चालीरीती, विचार, मूल्ये आणि जीवनशैलीचे अनुकरण करणे होय. ही प्रक्रिया भारतीय ग्रामीण समाज आणि त्याच्या पारंपरिक व्यवस्थेत कसे बदल घडवून आणते, सांस्कृतिक देवाणघेवाण कशी होते, आणि सामाजिक गतिशीलतेला

ती कशी चालना देते, हे संस्कृतीकरणामुळे स्पष्ट होते. संस्कृतीकरण हे सांस्कृतिक बदलाचे एक 'इंजिन' म्हणून काम करते, ज्यामुळे समाजात मर्यादित असले तरी महत्त्वाचे सामाजिक परिवर्तन घडून येते. या प्रक्रियेत परस्परसंवाद आणि काहीवेळा 'द्वि-मार्गी' प्रभाव देखील दिसून येतो. संस्कृतीकरणामुळे सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया कशा प्रकारे प्रभावित करते ते पुढील मुद्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट होईल.

१.३.१ सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया: (Process of Social Change)

सामाजिक परिवर्तन म्हणजे समाजरचना, सामाजिक संस्था, मूल्ये, नियम, सामाजिक संबंध आणि जीवनशैली यात होणारे बदल होय. हा बदल हळूहळू किंवा वेगाने, योजनाबद्ध किंवा अनियोजित असू शकतो. सामाजिक परिवर्तन ही एक सार्वत्रिक प्रक्रिया आहे, जी प्रत्येक समाजात वेगवेगळ्या वेगाने घडते. यामध्ये समाजाच्या मूलभूत घटकांमध्ये बदल होतो, जसे की कुटुंबाची रचना, आर्थिक व्यवस्था, राजकीय व्यवस्था, शिक्षण, धर्म इत्यादी. संयुक्त कुटुंब पद्धतीकडून विभक्त कुटुंब पद्धतीकडे संक्रमण, शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेकडून औद्योगिक किंवा सेवा क्षेत्राकडे बदल, लोकशाही प्रणालीचा स्वीकार, शिक्षण प्रसारामुळे लोकांच्या विचारांत होणारे बदल यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रीयेमुळे वरील सामाजिक घटकांमध्ये बदल झालेला दिसून येतो असे डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांनी त्यांच्या कुर्ग जमातीच्या अभ्यासावरून दाखवून दिले आहे. या प्रक्रियेत, एखादी निम्न जात किंवा आदिवासी गट, उच्च जातींच्या (विशेषतः ब्राह्मण किंवा प्रभावी जातींच्या) चालीरीती, मूल्ये, जीवनशैली, धार्मिक विधी आणि विचारांचे अनुकरण करतात. हा अनुकरणाचा उद्देश सहसा सामाजिक उतरंडीत (जातिव्यवस्थेत) आपली स्थिती उंचावणे हा असतो. संस्कृतीकरणामुळे जातीच्या अंतर्गत स्थितीमध्ये बदल होतो, परंतु संपूर्ण जातिव्यवस्थेच्या संरचनेत मूलभूत बदल होत नाही. निम्न जाती आपल्या जीवनविषयक पद्धतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल करतात. उदा. मांसाहार सोडून शाकाहार स्वीकारणे, विशिष्ट धार्मिक विधींचे पालन करणे, उच्च जातींप्रमाणे पेहराव आणि बोलण्याची पद्धत स्वीकारणे होय. थोडक्यात, संस्कृतीकरण सामाजिक परिवर्तनाला सहाय्यभूत ठरणारी महत्त्वाची ही प्रक्रिया आहे.

१.३.२. उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलतेचे साधन: (A means of upward Social Mobility)

संस्कृतीकरणामुळे निम्न जातींना सामाजिक उतरंडीत वर किमान पदमूलक स्तरावर येण्याची संधी मिळते. यामुळे त्यांची सामाजिक स्थिती सुधारते, पण जातीव्यवस्थेची मूलभूत रचना तशीच राहते. ही उर्ध्वगामी गतीशीलता सामाजिक परिवर्तनाचा एक भाग आहे. संस्कृतीकरण हे सामाजिक परिवर्तनाचे एक महत्त्वाचे स्वरूप आहे कारण संस्कृतीकरण हे ऊर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलतेचे (Upward Social Mobility) एक साधन आहे. जातीय व्यवस्था ही एक बंद आणि उतरंडीची प्रणाली असली तरी, संस्कृतीकरणामुळे जातीच्या अंतर्गत लोकांच्या 'स्थितीत' (Positional Change) बदल घडून येतो. एखादी जात तिच्या पारंपरिक स्थानापेक्षा समाजात अधिक आदराने पाहिली जाऊ शकते, जरी तिची 'संरचनात्मक' (Structural Change) स्थिती बदलली नाही तरीदेखील. एखाद्या निम्न जातीतील समुदायाने मांसाहार सोडून पूर्णपणे शाकाहार स्वीकारला आणि ब्राह्मणांप्रमाणे धार्मिक विधी करू लागला, तर त्यांना समाजात अधिक 'पवित्र' किंवा 'शुद्ध' मानले जाऊ शकते आणि त्यांचा सामाजिक मान उंचावला जाऊ शकतो. थोडक्यात, संस्कृतीकरण हे सामाजिक परिवर्तनाचे असे स्वरूप आहे जिथे निम्न जातीय गट स्वतःच्या सामाजिक स्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी उच्च जातीच्या चालीरीती आणि मूल्यांचे अनुकरण करतात. हे केवळ त्यांच्या जीवनशैलीत बदल घडवून आणत नाही, तर सामाजिक संबंध, प्रतिष्ठा आणि समाजात त्यांच्या स्थानावरही परिणाम करते. अशा प्रकारे, संस्कृतीकरण ही भारतीय समाजात सातत्याने घडणारी एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे.

१.३.३. सांस्कृतिक बदलाचे इंजिन: (Engine of Cultural Change)

संस्कृतीकरणामुळे समाजात सांस्कृतिक बदल घडून येतात. निम्न जातींनी उच्च जातींचे सांस्कृतिक घटक स्वीकारल्याने, त्या विशिष्ट गटाच्या संस्कृतीत बदल होतो. हा सांस्कृतिक बदल व्यापक सामाजिक परिवर्तनावर परिणाम करतो. संस्कृतीकरण ही संकल्पना 'सांस्कृतिक बदलाचे इंजिन' म्हणून ओळखली जाते, कारण ती भारतीय समाजात, विशेषतः ग्रामीण भागात, सांस्कृतिक आणि त्या

अनुषंगाने सामाजिक परिवर्तनाला चालना देते. एखाद्या निम्न जातीने मांसाहार सोडून पूर्णपणे शाकाहार स्वीकारणे किंवा विशिष्ट धार्मिक विधी करणे, हे त्यांच्या पारंपरिक सांस्कृतिक पद्धतींमध्ये केलेला मोठा बदल असतो. संस्कृतीकरणामुळे केवळ बाह्य सवयी बदलत नाहीत, तर उच्च जातींशी संबंधित पवित्रता, शुद्धता, नैतिकता यांसारखी मूल्ये आणि 'कर्म', 'धर्म', 'मोक्ष' यांसारख्या संकल्पनाही निम्न जातींमध्ये रुजतात. यामुळे त्यांच्या विचारसरणीत आणि विश्वदृष्टिकोनात बदल होतो. दारू पिणे किंवा विशिष्ट सण साजरे करणे हे 'अशुद्ध' मानले जात असेल, तर त्यापासून दूर राहण्याचा प्रयत्न केला जातो, ज्यामुळे सांस्कृतिक सवयींमध्ये बदल होतो. निम्न जातींना उच्च जातींचे अनुकरण करून समाजात अधिक प्रतिष्ठा मिळवण्याची प्रेरणा मिळते. ही प्रतिष्ठेची इच्छाच सांस्कृतिक बदल घडवून आणण्यासाठी त्यांना प्रवृत्त करते. अशा प्रकारे संस्कृतीकरण सामाजिक गतिशीलतेचे माध्यम बनते. संस्कृतीकरण ही एका रात्रीत घडणारी प्रक्रिया नाही; ती धीम्या गतीने, अनेकदा पिढ्यानपिढ्या चालते. मात्र, यामुळे घडणारे सांस्कृतिक बदल सखोल आणि दीर्घकाळ टिकणारे असतात, जे हळूहळू समाजाच्या मूलभूत रचनेवर परिणाम करतात. म्हणूनच, एम. एन. श्रीनिवास यांनी या प्रक्रियेला 'संस्कृतीकरण' असे संबोधले, कारण ती भारतीय समाजातील सांस्कृतिक बदलाचे एक प्रभावी 'इंजिन' म्हणून काम करते.

१.३.४. मर्यादित सामाजिक परिवर्तन: (Limited Social Change)

संस्कृतीकरणामुळे जरी सामाजिक बदल होत असला, तरी तो मर्यादित स्वरूपाचा असतो. कारण यामुळे जातीव्यवस्थेची मूलभूत संरचना बदलत नाही. एखाद्या जातीचा दर्जा उंचावला तरी ती 'जात' त्याच जातीव्यवस्थेचा भाग राहते. याउलट, औद्योगिकरण किंवा शहरीकरण यांसारख्या मोठ्या सामाजिक परिवर्तनांमुळे समाजाच्या एकूण संरचनेतच मोठे आणि मूलभूत बदल घडून येतात. या मर्यादेमुळेच संस्कृतीकरणाचे योगदान एका विशिष्ट चौकटीत राहते. संस्कृतीकरणामुळे समाजात बदल घडतात, पण ते बदल अनेकदा 'स्थितीज' स्वरूपाचे असतात, 'संरचनात्मक' नसतात. ब्राह्मण जात ब्राह्मणांच्याच स्थानी राहते आणि निम्न जात निम्न जातीच्याच स्थानी राहते. केवळ त्या जातीच्या 'स्थानी' थोडा फरक पडतो, पण 'संरचनेत'

नाही. एखादी निम्न जात ब्राह्मणांप्रमाणे शाकाहार स्वीकारून आणि धार्मिक विधी करून स्वतःला 'शुद्ध' मानू शकते, पण यामुळे ती जात जातीय उतरंडीत ब्राह्मण बनत नाही किंवा जातीय भेदभावाची मूळ समस्या संपत नाही. संस्कृतीकरण प्रामुख्याने सांस्कृतिक पैलूंवर (उदा. चालीरीती, विधी, आहार, पेहराव) लक्ष केंद्रित करते. हे बदल आर्थिक समानता, राजकीय सत्ता किंवा सामाजिक न्याय यांसारख्या व्यापक सामाजिक समस्यांवर थेट परिणाम करत नाहीत. एखाद्या जातीने उच्च जातींचे अनुकरण केले तरी, त्यांना शिक्षणाच्या किंवा रोजगाराच्या समान संधी लगेच मिळतीलच असे नाही. अनेकदा उच्च जातींकडून त्यांना विरोध किंवा अपमान सहन करावा लागतो. कारण उच्च जातींना त्यांची पारंपरिक श्रेष्ठता टिकवून ठेवायची असते. यामुळे सामाजिक सलोखा बिघडू शकतो. आजही निम्न जातींनी उच्च जातींप्रमाणे कपडे घातल्यास किंवा विशिष्ट विधी केल्यास त्यांना मारहाण किंवा बहिष्कृत केल्याची उदाहरणे आढळतात. संस्कृतीकरण ही एक प्रकारची 'नकल' असते. पण ते 'अस्सल' किंवा मूळ संस्कृतीचा भाग बनत नाही किंवा जातीय मानसिकतेमुळे स्वीकारले जात नाही. यामुळे काहीवेळा सांस्कृतिक ओळख हरवण्याचा धोका असतो. थोडक्यात, संस्कृतीकरण हे सामाजिक परिवर्तनाचे एक स्वरूप असले तरी, ते 'मर्यादित' असते कारण ते जातिव्यवस्थेच्या मूलभूत संरचनेत बदल घडवत नाही, तर केवळ जातींच्या 'स्थितीमध्ये' बदल घडवते. हे सांस्कृतिक बदलांना चालना देते, पण ते सामाजिक समानता किंवा न्याय प्रस्थापित करण्याच्या व्यापक उद्दिष्टांपासून दूर राहते. यामुळेच संस्कृतीकरणाचे योगदान हे 'मर्यादित सामाजिक परिवर्तन' घडवून आणणारे ठरते.

१.३.५ **परस्परसंवाद:** (Interaction)

'परस्परसंवाद' हा संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा आणि अनेकदा दुर्लक्षित घटक आहे. संस्कृतीकरण म्हणजे केवळ एका जातीने दुसऱ्या जातीचे अनुकरण करणे नव्हे, तर या अनुकरणामागे आणि त्यातून होणाऱ्या बदलांमागे विविध पातळ्यांवरील संवाद कारणीभूत असतो. हे अनुकरण सहसा उच्च जातींच्या लोकांसोबतच्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संवादातून सुरू होते. निम्न जातींचे लोक उच्च जातींना जवळून पाहतात, त्यांच्या सवयींचे निरीक्षण करतात

आणि त्यातून प्रभावित होतात. उदा. एखाद्या गावात निम्न जातीतील व्यक्ती उच्च जातीतील लोकांच्या वागणुकीचे, त्यांच्या बोलण्याच्या पद्धतीचे, किंवा त्यांच्या सणांच्या पद्धतीचे निरीक्षण करते. या निरीक्षणातूनच त्यांना अनुकरण करण्याची प्रेरणा मिळते. संस्कृतीकरण म्हणजे केवळ 'कॉपी' करणे नाही, तर उच्च जातींच्या मूल्यांना आणि पद्धतींना समजून घेऊन त्यांना आपल्या जीवनात आत्मसात करणे होय. यासाठी उच्च जातींच्या सदस्यांशी किंवा त्यांच्या प्रतिनिधींशी (उदा. पुरोहित) प्रत्यक्ष संवाद साधणे महत्त्वाचे ठरते. उदा. एखाद्या निम्न जातीला विशिष्ट धार्मिक विधी करायचे असल्यास, ते ब्राह्मणांशी संवाद साधून त्या विधींबद्दल माहिती घेतात, त्यातील नियम समजून घेतात आणि नंतर ते विधी आत्मसात करतात. थोडक्यात, परस्परसंवाद हा संस्कृतीकरणासाठी एक सक्रिय दुवा आहे. तो केवळ अनुकरणाची प्रेरणाच देत नाही, तर सांस्कृतिक मूल्यांचे हस्तांतरण, बदलांची स्वीकृती आणि सामाजिक संबंधांतील सूक्ष्म बदलांनाही चालना देतो, ज्यामुळे संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया अधिक गतिशील बनते.

१.३.६. द्वि–मार्गी प्रक्रिया: (A two-way Process)

डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांनी संस्कृतीकरण ही प्रक्रिया केवळ निम्न जातींकडून उच्च जातींकडेच होते असे म्हटले असले तरी, काही अभ्यासकांनी उच्च जातींकडून निम्न जातींच्या प्रथा स्वीकारल्या जाण्याची (विसंस्कृतीकरण) किंवा पाश्चात्त्यीकरणाची प्रक्रियाही सामाजिक परिवर्तनाचा भाग असल्याचे दर्शवले आहे. संस्कृतीकरण ही प्रक्रिया 'द्वि–मार्गी प्रक्रिया' (Two-way Process) म्हणून पाहिली जाते. मात्र, काही समाजशास्त्रज्ञांनी असे निरीक्षण केले आहे की, निम्न जातींमधील काही प्रथा किंवा सवयी उच्च जातींकडूनही स्वीकारल्या जातात. विशेषतः जेव्हा निम्न जाती आर्थिक किंवा राजकीयदृष्ट्या प्रभावी बनतात, तेव्हा त्यांचे काही सांस्कृतिक पैलू उच्च जातींकडून स्वीकारले जाऊ शकतात. काही ग्रामीण भागांमध्ये, विशिष्ट स्थानिक देवतांची पूजा किंवा सण जे प्रामुख्याने निम्न जातींमध्ये प्रचलित होते, ते आता उच्च जातींकडूनही साजरे केले जाताना दिसतात. जेव्हा उच्च जाती स्वतः पाश्चात्त्य संस्कृतीचे अनुकरण करतात (ज्याला श्रीनिवास यांनी 'पाश्चिमात्यीकरण' म्हटले आहे), तेव्हा त्यांच्या पारंपरिक प्रथा आणि मूल्यांमध्ये बदल होतो. यामुळे निम्न जातींना अनुकरण करण्यासाठी एक नवीन

'आदर्श' मिळतो किंवा पारंपरिक अनुकरणाची प्रक्रिया मंदावते. उदा. उच्च जातीतील लोक मांसाहार किंवा मद्यपान सोडून शाकाहार स्वीकारत असताना, तेच उच्च जातीतील लोक पाश्चात्त्य जीवनशैलीमुळे आधुनिक कपडे घालणे, इंग्रजी बोलणे किंवा पाश्चात्त्य मनोरंजन स्वीकारणे सुरू करतात. यामुळे निम्न जातींसमोर अनुकरणासाठी दोन भिन्न मार्ग उपलब्ध होतात. संस्कृतीकरण ही केवळ सांस्कृतिक प्रक्रिया नाही, तर ती राजकीय आणि आर्थिक सत्तेशीही संबंधित आहे. जेव्हा एखादी निम्न जात आर्थिकदृष्ट्या किंवा राजकीयदृष्ट्या अधिक शक्तिशाली होते, तेव्हा ती केवळ अनुकरणच करत नाही, तर तिचे काही सांस्कृतिक पैलू समाजातील इतर गटांवरही प्रभाव टाकू शकतात. उदा. एखाद्या निम्न जातीतील व्यक्तीने खूप पैसा कमावला किंवा राजकारणात उच्च पद मिळवले, तर त्या व्यक्तीच्या किंवा तिच्या कुटुंबाच्या काही सवयी किंवा प्रथा समाजातील इतर लोकही स्वीकारू शकतात. थोडक्यात, 'द्वि-मार्गी प्रक्रिया' म्हणून संस्कृतीकरण हे केवळ निम्न जातींकडून उच्च जातींकडे होणारे एकतर्फी अनुकरण नाही, तर यात उच्च जातींकडून निम्न जातींच्या काही प्रथांचा स्वीकार किंवा पाश्चात्त्यीकरणासारख्या इतर बदलांचा प्रभाव देखील दिसून येतो. यामुळे सांस्कृतिक बदलांची प्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची आणि बहुआयामी बनते.

थोडक्यात, संस्कृतीकरण ही सामाजिक परिवर्तनाची एक विशिष्ट आणि महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे, जी विशेषतः भारतीय समाजातील जातिव्यवस्थेच्या संदर्भात सामाजिक गतिशीलतेचा अभ्यास करण्यासाठी वापरली जाते. सामाजिक परिवर्तन ही एक व्यापक संकल्पना आहे, ज्यात संस्कृतीकरणासारख्या अनेक लहान-मोठ्या प्रक्रियांचा समावेश होतो. संस्कृतीकरणामुळे समाजात सांस्कृतिक आणि पदमूलक बदल घडून येतात, जे मोठ्या सामाजिक परिवर्तनाचा भाग बनतात.

१.४. 'संस्कृतीकरण' या सामाजिक परिवर्तनातील प्रक्रियेचे टीकात्मक परीक्षण : (A critical examination of the process of social transformation called "Sanskritization')

डॉ. एम. एन. श्रीनिवास हे भारतातील एक अग्रगण्य समाजशास्त्रज्ञ

होते, ज्यांनी भारतीय ग्रामीण समाज, जात, आणि सामाजिक गतिशीलता यांचा सखोल अभ्यास केला आहे. भारतीय समाजातील सामाजिक परिवर्नाची प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी 'संस्कृतीकरण' या संकल्पनेची मांडणी करून भारतीय समाजशास्त्रात एक महत्त्वाचा सिद्धांत दिला. ही संकल्पना जातीव्यवस्थेतील गतिशीलतेचे (mobility) एक महत्त्वाचे साधन मानले जाते. मात्र, समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून या संकल्पनेवर काही महत्त्वपूर्ण टीका झाल्या आहेत.

आंद्रे बेतई (Andre Beteille) यांनी १९९० च्या दशकात 'The Backward Classes and the New Politics of Caste' नावाच्या लेखात संस्कृतीकरण या संकल्पनेवर टीका केली. त्यांच्या मते, संस्कृतीकरण ही जातीव्यवस्थेतील बदलांचे पूर्णपणे स्पष्टीकरण देत नाही. त्यांनी असे म्हटले की, जातीव्यवस्थेतील बदलांसाठी वर्ग (class) आणि सत्ता (power) हे घटक अधिक महत्त्वाचे आहेत. संस्कृतीकरण ही केवळ सांस्कृतिक बदलांची प्रक्रिया आहे, ज्यामुळे आर्थिक आणि राजकीय सत्तासंबंधांमध्ये मोठा बदल होत नाही.

योगेंद्र सिंग (Yogendra Singh) यांनी 'Modernization of Indian Tradition' (1973) या ग्रंथात संस्कृतीकरणासंबंधी विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या मते, संस्कृतीकरण ही केवळ एकाच प्रकारची सामाजिक गतिशीलता आहे आणि ती समाजातील सर्व बदलांना स्पष्ट करत नाही.

डॉ. डी. एन. धनागरे (D. N. Dhanagare) यांनी संस्कृतीकरण आणि सामाजिक-राजकीय बदलांचा संबंध जोडला. या संदर्भात, त्यांनी त्यांच्या 'Rural Origins of the Naxalite Movement in India' (1974) लेखात विश्लेषण केले आहे. त्यांनी असे म्हटले की, संस्कृतीकरण ही प्रक्रिया जातीच्या राजकारणाशी संबंधित आहे. ज्या जातींना राजकीय आणि आर्थिक सत्ता मिळाली आहे, त्या संस्कृतीकरणाचा वापर करून आपली सामाजिक प्रतिष्ठा वाढवण्याचा प्रयत्न करतात.

लुई ड्युमाँ (Louis Dumont) यांनी भारतीय जातव्यवस्थेचे सखोल विश्लेषण त्यांच्या 'Homo Hierarchicus: The Caste System and Its Implications' (1966) या प्रसिद्ध ग्रंथात केले आहे. त्यांनी भारतीय जातव्यवस्थेचे

विश्लेषण 'उतरंड' (hierarchy) आणि 'शुद्धते-अशुद्धतेच्या' तत्वावर आधारित केले. त्यांच्या दृष्टीकोनातून पाहिल्यास, संस्कृतीकरण ही जातीय श्रेणीक्रम स्वीकारूनच वर जाण्याची प्रक्रिया आहे. त्यामुळे ही प्रक्रिया जात नष्ट करत नाही, तर तिचा स्वीकार करून स्थानिक परिवर्तन घडवते.

डॉ. सुरिंदर एस. जोधका यांनी आपल्या "Caste: A Twenty-First-Century Face' 2015 या ग्रंथामध्ये विवेचन केले आहे. त्यांच्या मते, दलित चळवळी, आरक्षण, शहरीकरण, आणि आर्थिक बदल हे आजकाल संस्कृतीकरणापेक्षा अधिक प्रभावी बदलाचे साधन ठरत आहेत. संस्कृतीकरणाची भूमिका पुरातन सामाजिक चौकटीत मर्यादित राहते.

सारांश : (Summary)

डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांची संस्कृतीकरण ही संकल्पना भारतातील जातव्यवस्थेतील सामाजिक गतिशीलता समजून घेण्यासाठी एक प्रभावी साधन आहे. परंतु, ती एक सीमित फ्रेमवर्क आहे. जातवर्चस्व, शोषण, आर्थिक व राजकीय शक्तिसंतुलन यांसारख्या महत्त्वाच्या घटकांची पुरेशी दखल न घेतल्यामुळे ती संकल्पना अपूर्ण वाटते. त्यामुळे आधुनिक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून पाहता, संस्कृतीकरण हे जात व्यवस्था टिकवून ठेवणारे, परिवर्तनाची अपूर्ण संकल्पना असल्याचेही म्हटले जाऊ शकते.

२. नागरीकरण (Urbanization)

२.१ प्रस्तावना : (Introduction)

नागरीकरण ही एक जटिल आणि बहुआयामी सामाजिक प्रक्रिया आहे जी मानवी वस्ती, संस्कृती आणि जीवनशैलीमध्ये मोठे बदल घडवून आणते. साध्या भाषेत सांगायचे तर, ग्रामीण भागातून शहरी भागात लोकसंख्येचे स्थलांतर आणि शहरांची वाढ होणे म्हणजे नागरीकरण होय. ही प्रक्रिया केवळ लोकसंख्येच्या घनतेत वाढ करत नाही, तर समाज, अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरणावरही सखोल परिणाम करते. ऐतिहासिकदृष्ट्या, नागरीकरण मानवी सभ्यतेच्या विकासाशी जोडलेले आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर या प्रक्रियेला गती मिळाली, कारण कारखान्यांमध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आणि लोकांना चांगल्या जीवनशैलीची ओढ

लागली. आजच्या काळात, विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये नागरीकरण वेगाने वाढत आहे, ज्यामुळे अनेक नवीन सामाजिक आणि आर्थिक आव्हाने निर्माण होत आहेत.

नागरीकरणामुळे जीवनमानात सुधारणा, शिक्षण आणि आरोग्य सेवांमध्ये वाढ, तसेच आर्थिक विकासाला चालना मिळते. त्याचबरोबर, वाढती झोपडपट्ट्या, प्रदूषण, गुन्हेगारी आणि नैसर्गिक संसाधनांवरील ताण यांसारख्या समस्यांनाही सामोरे जावे लागते. नागरीकरण ही एक सतत विकसित होणारी प्रक्रिया आहे, जी समाजाच्या प्रत्येक पैलूला स्पर्श करते आणि मानवी भविष्यावर दूरगामी परिणाम करते.

२.२ नागरीकरण : व्याख्या (Urbanization: Definition)

नागरीकरणाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास जगभरातील समाजशास्त्रज्ञ, नगरअभ्यासक यांनी केला आहे. त्या अभ्यासा अंती नागरीकरण प्रक्रियेला व्याख्यांकित केले आहे. त्यातील काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे.

१. क्लाईड मिचेल (J. Clyde Mitchell) **:**

क्लाईड मिचेल यांच्या मते, ''नागरीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे जेव्हा, मोठ्या संख्येने लोक खेड्यातून शहराकडे येतात, शेतीचा व्यवसाय सोडून यंत्रोत्पादनाचा (औद्योगिक) स्वीकार करतात, आपल्या सवयी बदलतात आणि तेथील (शहरांमधील) जीवनशैलीनुसार आपली राहणी बदलण्यास सुरुवात करतात''. क्लाईड मिचेल हे एक प्रसिद्ध मानववंशशास्त्रज्ञ (Anthropologist) आणि समाजशास्त्रज्ञ (Sociologist) होते. त्यांनी आफ्रिकेतील शहरीकरणावर विशेषतः मध्य आफ्रिकेतील (आताचे झांबिया) कॉपरबेल्ट (Copperbelt) प्रदेशातील शहरांवर सखोल अभ्यास केला.

क्लाईड मिचेल यांच्या नागरीकरण सिद्धांताचा संदर्भ त्यांच्या आफ्रिकेतील कॉपरबेल्ट (Copperbelt) प्रदेशातील कामात आढळतो. त्यांचे विचार प्रामुख्याने त्यांच्या 'Tribalism and the Plural Society' (1960), 'The Kalela Dance: aspects of Social Relationships Among Urban Africans in Northern Rhodesia' (1956) आणि 'African Urbanization in Zambia' (1969)

यांसारख्या कामांमध्ये मांडलेले आहेत. मिचेल यांनी त्यांच्या अभ्यासात असे म्हटले आहे की, नागरीकरण ही केवळ लोकसंख्येचे स्थलांतर नसून, ती एक सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. जेव्हा लोक खेड्यातून शहरात येतात, तेव्हा ते केवळ त्यांचे निवासस्थानच नाही, तर त्यांचा व्यवसाय (उदा. शेती सोडून उद्योग), सवयी आणि जीवनशैलीही बदलतात. त्यांनी शहरी समाजातील व्यक्तींमधील संबंधांचे विश्लेषण 'सामाजिक जाळे' (Social networks) या संकल्पनेद्वारे केले आहे. त्यांच्या मते, शहरी जीवनात व्यक्तीचे संबंध जाती किंवा कुटुंबावर आधारित नसून, कामाच्या ठिकाणी किंवा सामाजिक गटांनुसार विकसित होतात.

२. लुईस वर्थ (Louis Wirth)

लुईस वर्थ यांच्या मते, 'नागरीकरण' हे केवळ लोकसंख्येच्या घनतेतील वाढीमुळे नाही, तर त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक भिन्नता (social heterogeneity), विभक्तता (segregation) आणि अनोळखीपणा (impersonality) यासारख्या सामाजिक वैशिष्ट्यांवर आधारित आहे. शहरांमध्ये लोकसंख्या घनतेने राहते, ज्यामुळे व्यक्तींमधील संबंध औपचारिक आणि तात्पुरते होतात.'

लुईस वर्थ यांची वरील व्याख्या त्यांच्या 'Urbanism as a Way of Life' या १९३८ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या 'अमेरिकन जर्नल ऑफ सोशियोलॉजी'मध्ये प्रसिद्ध लेखात आढळते. या लेखात, त्यांनी शहराचे वर्णन लोकसंख्या, घनता आणि भिन्नता या तीन प्रमुख घटकांवर आधारित केले आहे. त्यांच्या मते, हे घटक शहरी जीवनातील विशिष्ट सामाजिक संबंधांना जन्म देतात, जे ग्रामीण जीवनापेक्षा पूर्णपणे वेगळे असतात.

३. मॅक्स वेबर (Max Weber)

मॅक्स वेबर यांच्या मते, 'एक शहर हे असे मानवी वस्तीस्थान आहे जेथे लोकांचे जीवन शेतीवर आधारित नसून बाजारपेठा, व्यापार आणि उद्योग यावर अवलंबून असते. शहरांना स्थानिक प्रशासन आणि राजकीय स्वायत्तता मिळते.'

मॅक्स वेबर यांच्या नागरीकरणाच्या संकल्पनेचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'The City' (1921) मध्ये जर्मन भाषेत प्रकाशित आणि १९५८ मध्ये इंग्रजीमधील अनुवादित या ग्रंथात आढळतो. या ग्रंथात, वेबर यांनी नागरीकरणाचे विश्लेषण ऐतिहासिक आणि तुलनात्मक दृष्टिकोनातून केले आहे. त्यांनी शहराची व्याख्या केवळ लोकसंख्येच्या आधारावर न करता, तिच्या आर्थिक आणि राजकीय वैशिष्ट्यांवर आधारित केली. त्यांच्या मते, एक 'शहर' हे असे वस्तीस्थान आहे जेथे लोकांचे जीवन शेतीऐवजी व्यापार, बाजारपेठा आणि उत्पादन यांसारख्या आर्थिक क्रियाकलापांवर अवलंबून असते. वेबर यांनी शहराला एक राजकीय संस्था म्हणूनही पाहिले, ज्यात स्थानिक प्रशासन आणि स्वायत्ततेचे अधिकार असतात. यामुळे, शहरातील नागरिक ग्रामीण भागातील लोकांपासून वेगळे ठरतात.

४. एम. एन. श्रीनिवास (M.N. Srinivas)

एम. एन. श्रीनिवास यांनी भारतीय संदर्भात नागरीकरणाची व्याख्या केली. त्यांच्या मते, नागरीकरण हे केवळ शहरांच्या वाढीपुरते मर्यादित नाही, तर ते आधुनिकता, पाश्चिमात्यीकरण आणि नवीन जीवनशैली स्वीकारण्याची प्रक्रिया आहे. शहरांमुळे ग्रामीण भागातील लोक आधुनिक विचारांच्या संपर्कात येतात'.

एम. एन. श्रीनिवास यांच्या नागरीकरणावरील विचारांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'Social Change in Modern India' (१९६६)' या प्रसिद्ध ग्रंथात आढळतो. या ग्रंथात, श्रीनिवास यांनी भारतीय समाजात होणाऱ्या बदलांचे विश्लेषण करण्यासाठी संस्कृतीकरण (Sanskritization) आणि पाश्चिमात्यीकरण (Westernization) या दोन प्रमुख संकल्पनांचा वापर केला आहे. त्यांच्या मते, नागरीकरण ही प्रक्रिया पाश्चिमात्यीकरणाशी जोडलेली आहे. शहरांमुळे ग्रामीण भागातील लोकांना आधुनिक विचार, पाश्चात्त्य शिक्षण, आणि नवीन जीवनशैलीचा अनुभव मिळतो. त्यामुळे, नागरीकरण ही केवळ भौगोलिक प्रक्रिया नसून, ती विचारांची आणि मूल्यांची प्रक्रिया आहे, असे त्यांचे मत आहे.

२.३. भारतातील नागरीकरणाच्या संदर्भात अभ्यासकांची मते : (Scholars' opinions on Urbanization in India)

भारतातील नागरीकरण ही केवळ एक भौगोलिक प्रक्रिया नसून, ती एक

गुंतागुंतीची सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तन घडवणारी प्रक्रिया आहे. ब्रिटिश राजवटीपासून ते स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात या प्रक्रियेने भारतीय समाजाचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणावर बदलले आहे. याच बदलांचे स्वरूप आणि परिणाम समजून घेण्यासाठी अनेक समाजशास्त्रज्ञ, भूगोलशास्त्रज्ञ आणि अभ्यासकांनी सखोल अध्ययन केले आहे. या अभ्यासकांनी नागरीकरणाकडे पाहताना पारंपरिक समाजव्यवस्थेवर (उदा. जात आणि कुटुंब) होणारे परिणाम, नवीन वर्गव्यवस्थेचा उदय, आर्थिक विकास आणि सामाजिक समस्या यांसारख्या विविध पैलूंवर भर दिला आहे. म्हणूनच, भारतीय नागरीकरणाची प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी या अभ्यासकांनी मांडलेल्या विविध दृष्टिकोनांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

१. आर. पी. मिश्रा (R. P. Misra) **:**

डॉ. आर. पी. मिश्रा यांनी सामाजिक भूगोल आणि शहरी नियोजनाच्या संदर्भात महत्त्वपूर्ण लेखन केले आहे. त्यांच्या मुख्य कामांपैकी, 'Habitat Asia: Issues and Responses' (1979), 'Urbanization in India: Challenges and Opportunities', आणि 'Million Cities of India' यांसारख्या ग्रंथांमध्ये त्यांनी भारतातील अनियोजित नागरीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर सखोल विश्लेषण केले आहे. या कामांमध्ये, मिश्रा यांनी असे प्रतिपादन केले की, भारतासारख्या विकसनशील देशात नागरीकरण ही एक अपरिहार्य प्रक्रिया आहे, परंतु ती अनियोजित आणि असंतुलित असल्याने अनेक सामाजिक व पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत आहेत. त्यांच्या मते, नागरी नियोजनाचा अभाव, झोपडपट्ट्यांची अनियंत्रित वाढ, अपुरी वाहतूक व्यवस्था आणि सार्वजनिक आरोग्याच्या समस्या या सर्व गोष्टी नियोजनाच्या कमतरतेमुळे निर्माण झाल्या आहेत.

२. डॉ. योगेंद्र सिंग (Dr. Yogendra Singh)

डॉ. योगेंद्र सिंग यांनी भारतीय समाजातील आधुनिकता, सामाजिक परिवर्तन आणि विकासशील देशांतील नागरीकरणावर अनेक पुस्तके लिहिली आहेत. त्यांच्या या विचारांचा संदर्भ त्यांच्या प्रमुख ग्रंथांमध्ये आढळतो, विशेषतः 'Modernization of Indian Tradition' (1973) आणि 'Indian Sociology: A

Study of the Social Structure and Social Change' (1993) या ग्रंथांमध्ये, योगेंद्र सिंग यांनी असे प्रतिपादन केले आहे की, नागरीकरण ही विकासाची एक अपरिहार्य प्रक्रिया आहे आणि त्यामुळे भारतीय समाजात आधुनिक मूल्यांचा शिरकाव होतो. त्यांच्या मते, शहरीकरणामुळे व्यक्तिवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि समानतेची जाणीव यांसारख्या मूल्यांना प्रोत्साहन मिळते. तथापि, त्यांनी हेही स्पष्ट केले की, हे परिवर्तन सर्व समाजासाठी सारखे नसते, तर ते सामाजिक स्तरांनुसार (उदा. वर्ग आणि जात) भिन्न असते.

३. डॉ. जी. एस. घुर्ये (Dr. G. S. Ghurye)

डॉ. जी. एस. घुर्ये यांच्या नागरीकरण आणि सामाजिक बदलांवरील मतांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'Caste, Class and Occupation' (1950) आणि 'Cities and Civilization' (1962) ग्रंथांमध्ये आढळतो.

त्यांच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की, भारतीय शहरांमध्ये सामाजिक विविधता वाढते, परंतु ती पूर्णपणे एकसंध नसते. घुर्ये यांच्या मते, शहरी जीवनातही जात, धर्म, आणि कुटुंब यांसारख्या पारंपरिक घटकांचा प्रभाव कायम राहतो. ते असे मानतात की, नागरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील मूल्ये शहरांमध्ये येतात आणि यामुळे पारंपरिक आणि आधुनिक मूल्यांमध्ये संघर्ष तसेच समायोजन दोन्हीही दिसून येतात.

४. डॉ. एम. एस. ए. राव (Dr. M. S. A. Rao)

डॉ. एम. एस. ए. राव यांच्या नागरीकरण आणि सामाजिक बदलांवरील विचारांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'Urbanization and Social Change: - Study of a Rural Area' (1970) या ग्रंथात आढळतो. या ग्रंथात, राव यांनी असे म्हटले आहे की, नागरीकरण ही केवळ लोकसंख्येचे स्थलांतर नसून, ती एक सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. त्यांच्या मते, जेव्हा एखादे गाव शहराच्या जवळ येते किंवा त्याचे शहरीकरण होते, तेव्हा जुन्या ग्रामीण परंपरा पूर्णपणे नष्ट होत नाहीत, तर त्या शहरी जीवनात मिसळून जातात. ते शहरांच्या काठावरील 'शहरी गावांमध्ये' (urban villages) अजूनही पारंपरिक सामाजिक संबंध कायम असल्याचे सांगतात. डॉ. एम. एस. ए. राव यांनी हेही स्पष्ट केले की, नागरीकरणामुळे

व्यक्तिवाद, सामाजिक गतिशीलता आणि नवीन व्यावसायिक संबंध वाढतात, पण त्याच वेळी सामाजिक विषमता आणि झोपडपट्ट्यांची समस्या गंभीर स्वरूप धारण करते.

५. डॉ. सुरिंदर एस. जोधका (Dr. Surinder Singh Jodhka)

डॉ. सुरिंदर एस. जोधका यांच्या नागरीकरण, जातीव्यवस्था आणि सामाजिक असमानतेवरील विचारांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'Caste: A Twenty-First-Century Face' (2015) या पुस्तकात आढळतो. सुरिंदर एस. जोधका यांचे नागरीकरण या विषयावरील अध्ययन प्रामुख्याने जातिव्यवस्था आणि सामाजिक असमानतेवर लक्ष केंद्रित करते. त्यांनी नागरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे जातीव्यवस्था पूर्णपणे नष्ट होत नाही, तर तिचे स्वरूप बदलते, असे म्हटले आहे. त्यांच्या मतानुसार, नागरीकरण ही एक शक्तिशाली प्रक्रिया आहे, ज्यामुळे जातिव्यवस्थेचे स्वरूप बदलले आहे, परंतु ती पूर्णपणे नष्ट झालेली नाही. शहरी जीवनात सार्वजनिक ठिकाणी जातीची ओळख कमी महत्त्वाची ठरते, पण खाजगी जीवनात (उदा. विवाह) ती अजूनही प्रभावी आहे. डॉ. जोधका यांनी असेही म्हटले आहे की, शहरीकरणामुळे वर्ग आणि जात यांच्यात एक गुंतागुंतीचा संबंध निर्माण झाला आहे. आधुनिक दलित चळवळी आणि आरक्षण यांसारखे घटक जातीभेद कमी करण्यासाठी नागरीकरणापेक्षा अधिक प्रभावी ठरत आहेत, असे त्यांचे मत आहे.

२.४ नागरीकरणाचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान : (Contribution of the Process of Urbanization in Social Change)

नागरीकरण (Urbanization) ही एक अशी प्रक्रिया आहे जिच्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक शहरांमध्ये स्थलांतर करतात आणि शहरे व महानगरे विस्तारतात. ही प्रक्रिया केवळ भौगोलिक किंवा लोकसंख्येच्या वाढीपुरती मर्यादित नसून, ती मानवी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय संरचनेत मूलभूत बदल घडवून आणते. नागरीकरणामुळे पारंपारिक जातीव्यवस्था, कुटुंबपद्धती, व्यवसाय आणि जीवनशैलीत मोठे बदल होतात. यामुळे सामाजिक गतिशीलतेला चालना मिळते आणि समाजाला आधुनिकतेकडे घेऊन जाते. थोडक्यात, नागरीकरण हे सामाजिक परिवर्तनाचे एक शक्तिशाली साधन आहे, जे

व्यक्ती आणि समाजाला नवीन संधी, विचार आणि जीवनशैलीकडे आकर्षित करते. खालील घटकांच्या आधारे नागरीकरणाच्या प्रक्रियेतून सामाजिक परिवर्तनाला कशाप्रकारे चालना मिळते याचे अधिक आकलन करून घेता येईल.

२.४.१. सामाजिक रचनेत बदल: (Changes in Social Structure)

नागरीकरणामुळे सामाजिक रचनेत मोठे बदल झाले आहेत. खेडेगावातील पारंपरिक जीवनशैली आणि सामाजिक व्यवस्था शहरांमध्ये येऊन बदलली आहे. या बदलांमध्ये पारंपरिक संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे लघुकुटुंबात रूपांतर आणि जाती-धर्मावर आधारित ओळखीपेक्षा व्यावसायिक व आर्थिक ओळखींना महत्त्व येणे हे प्रमुख घटक आहेत. शहरांमध्ये रोजगाराच्या संधी शोधण्यासाठी तरुण पिढी आपल्या कुटुंबापासून वेगळी होऊन स्थलांतर करते. यामुळे, त्यांना स्वतःचे लघुकुटुंब (Nuclear Family) स्थापन करावे लागते. शहरांमधील जीवन अधिक व्यक्तीकेंद्रित असते. लघुकुटुंबांमुळे व्यक्तीला निर्णय घेण्याचे अधिक स्वातंत्र्य मिळते. कुटुंबाचे निर्णय घेण्यामध्ये वडील, मुलगा आणि सून यांचा सहभाग वाढतो. शहरांमध्ये राहण्याचा खर्च अधिक असतो, ज्यामुळे कुटुंबातील सर्व सदस्यांना (स्त्री-पुरुष) आर्थिक जबाबदारी उचलावी लागते. यामुळे, आर्थिक निर्णयांमध्ये सर्वांचा सहभाग वाढतो. भारतीय समाजात जाती आणि धर्म ही पारंपरिक ओळख निश्चित करणारी प्रमुख साधने होती. नागरीकरणामुळे या ओळखीचे महत्त्व कमी झाले आहे आणि त्याऐवजी व्यावसायिक व आर्थिक ओळखी अधिक महत्त्वाच्या ठरल्या आहेत. शहरांमध्ये विविध जाती, धर्म आणि प्रदेशांचे लोक एकत्र येतात. कामाच्या ठिकाणी किंवा सार्वजनिक जीवनात लोकांची ओळख त्यांची जात किंवा धर्म यावर आधारित नसते, तर त्यांच्या व्यवसाय, शिक्षण आणि आर्थिक स्थितीवर आधारित असते. ग्रामीण भागात अनेकदा काही विशिष्ट जातींचे लोक ठराविक व्यवसाय करत असत. शहरांमध्ये ही पद्धत मोडीत निघाली आहे. कोणत्याही जातीचा व्यक्ती त्याच्या क्षमतेनुसार कोणताही व्यवसाय किंवा नोकरी निवडू शकतो. शहरांमध्ये सामाजिक प्रतिष्ठा जातीवर अवलंबून नसते. शिक्षण, नोकरीतील यश आणि आर्थिक प्रगती ही सामाजिक प्रतिष्ठा ठरवणारे महत्त्वाचे घटक बनले आहेत. उदाहरणार्थ, एका उच्चशिक्षित डॉक्टरची सामाजिक प्रतिष्ठा त्याच्या जातीपेक्षा त्याच्या व्यवसायामुळे अधिक असते.

नागरीकरणामुळे भारतीय समाजाची रचना अधिक गुंतागुंतीची आणि गतिशील झाली आहे.

२.४.२. व्यावसायिक जीवनशैलीचा विकास: (Development of a professional lifestyle)

नागरीकरणामुळे भारतीय समाजात व्यावसायिक जीवनशैलीचा (Professional Lifestyle) लक्षणीय विकास झाला आहे. शहरांमध्ये विविध क्षेत्रांत उपलब्ध असलेल्या संधींमुळे पारंपरिक व्यवसायावर आधारित जीवनशैलीत मोठे बदल झाले आहेत. शहरे केवळ लोकसंख्येची केंद्रे नाहीत, तर ती आर्थिक वाढीची आणि रोजगाराची केंद्रे आहेत. गावांमध्ये मर्यादित असलेल्या शेती आणि पारंपरिक हस्तकलेच्या तुलनेत, शहरांमध्ये विविध प्रकारचे उद्योग, सेवा आणि तंत्रज्ञान आधारित व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असतात. मोठ्या शहरांमध्ये उत्पादन उद्योग, बांधकाम आणि वाहतूक यांसारख्या क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध असतो. यामुळे ग्रामीण भागातील अनेक लोक शहरी कारखान्यांमध्ये किंवा इतर उद्योगांमध्ये काम करण्यासाठी स्थलांतर करतात. शिक्षण, आरोग्यसेवा, बँकिंग, माहिती तंत्रज्ञान आणि किरकोळ व्यापार यांसारख्या सेवा क्षेत्रांचा शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला आहे. यामुळे लोकांना त्यांच्या शिक्षणानुसार आणि कौशल्यानुसार नोकरीच्या अनेक संधी मिळतात. आधुनिक काळात शहरे तंत्रज्ञान आणि स्टार्टअप्सचे केंद्र बनली आहेत. यामुळे नवीन प्रकारच्या नोकऱ्या आणि व्यवसायांची निर्मिती झाली आहे. नागरीकरणामुळे व्यक्तींना त्यांच्या अंगभूत कौशल्यांचा उपयोग करून स्वतंत्रपणे करिअर किंवा व्यवसाय घडवण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे. आता कोणताही व्यक्ती त्याच्या शिक्षण आणि कौशल्यानुसार कोणताही व्यवसाय निवडू शकतो. पारंपरिक शेती करणाऱ्या कुटुंबातील व्यक्ती माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात अभियंता म्हणून काम करू शकते. शहरांमध्ये उच्च शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण घेण्यासाठी अनेक संस्था उपलब्ध आहेत. यामुळे व्यक्तींना नवीन कौशल्ये शिकून आणि स्वतःला प्रगत करून नवीन करिअरची संधी मिळते. शहरांमध्ये बाजारपेठेची मोठी उपलब्धता असल्यामुळे, अनेक व्यक्ती स्वतःचा छोटा व्यवसाय सुरू करून आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवू

शकतात. उदाहरणार्थ, एखादा व्यक्ती लहान रेस्टॉरंट, दुकान किंवा सेवा-आधारित व्यवसाय सुरू करू शकतो.

एकूणच, नागरीकरणामुळे भारतीय समाजात पारंपरिक जीवनशैलीतून आधुनिक आणि व्यावसायिक जीवनशैलीकडे संक्रमण झाले आहे. यामुळे व्यक्तींना केवळ आर्थिक स्वातंत्र्य मिळत नाही, तर सामाजिक प्रतिष्ठा आणि करिअर घडवण्याचे नवीन मार्गही उपलब्ध होत आहेत. या बदलांमुळे भारतीय समाज अधिक गतिशील आणि आधुनिक बनत आहे.

२.४.३. स्त्री-पुरुष समानतेकडे वाटचाल: (Moving towards gender equality)

नागरीकरणामुळे भारतीय समाजात स्त्री- पुरूषांकडे समानतेने पाहण्याचा दृष्टीकोन वाढत आहे. पारंपरिक पितृसत्ताक ग्रामीण समाजामध्ये महिलांना मिळणारे दुय्यम स्थान शहरांमध्ये हळूहळू बदलत आहे. नागरीकरणामुळे महिलांना शिक्षण, नोकरी, आणि आर्थिक स्वावलंबनाच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या सामाजिक दर्जात वाढ झाली आहे. शहरांमध्ये शिक्षणाच्या सुविधा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असल्याने मुलींनाही उच्च शिक्षण घेण्याची संधी मिळते. शिक्षणामुळे महिलांना विविध क्षेत्रांमध्ये नोकरी मिळवण्याचे मार्ग खुले झाले आहेत. यामुळे महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनल्या आहेत. त्यांना कुटुंबाच्या आर्थिक निर्णयात सहभागी होण्याचा अधिकार मिळाला आहे, त्यामुळे कुटुंबातील त्यांचा दर्जा उंचावला आहे. आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्याने महिला सार्वजनिक जीवनात, राजकीय घडामोडींमध्ये आणि सामाजिक चळवळींमध्ये अधिक सक्रियपणे सहभागी होत आहेत. शिक्षण आणि नोकरीमुळे महिलांची निर्णयक्षमता वाढली आहे. आता त्या स्वतःच्या आयुष्याचे निर्णय स्वतःच घेतात, जसे की विवाह, करिअर आणि मुलांचे शिक्षण त्या स्वत: मिळत आहे. त्या पारंपरिक भूमिकांच्या बाहेर पडून अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रांमध्ये करिअर घडवत आहेत. शहरांमध्ये कामामुळे स्त्रिया आणि पुरुष दोघेही व्यस्त असतात. त्यामुळे, घरकाम आणि मुलांची जबाबदारी दोघेही वाटून घेतात. शहरांतील खुले वातावरण आणि माध्यमांच्या प्रभावामुळे लोकांमध्ये लैंगिक समानतेबद्दल जागरूकता वाढली आहे. यामुळे, समाजातील स्त्री-पुरुष यांच्यातील पारंपरिक भेदांवर प्रश्नचिन्ह उभे

राहत आहे. नागरीकरणामुळे महिलांच्या जीवनात क्रांती घडली आहे. त्यांना मिळालेल्या शिक्षण, नोकरी आणि आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे त्या केवळ कुटुंबाच्याच नव्हे, तर समाजाच्या प्रगतीतही महत्त्वाचे योगदान देत आहेत. यामुळे, भारतीय समाज हळूहळू अधिक समतावादी बनत आहे.

२.४.४. शिक्षण व माहितीचा प्रसार: (Education and dissemination of information)

नागरीकरणामुळे समाजात शिक्षण आणि माहितीचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे, ज्यामुळे सामाजिक जाणीव आणि विचारसरणीमध्ये क्रांतिकारी बदल घडून आले आहेत. शहरे ही शिक्षणाची प्रमुख केंद्रे आहेत. ग्रामीण भागाच्या तुलनेत, शहरांमध्ये अधिक शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्था उपलब्ध आहेत. याचा थेट परिणाम सामाजिक जागृतीवर होतो. शहरांमध्ये शिक्षणाच्या सोयी असल्यामुळे साक्षरतेचे प्रमाण वाढते. शिक्षणामुळे लोक पारंपरिक विचारांच्या मर्यादेपलीकडे जाऊन आधुनिक विचार जसे की, लैंगिक समानता, मानवाधिकार, वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारतात. यामुळे समाजातील अंधश्रद्धा आणि जुन्या रूढी मोडीत निघण्यास मदत होते. शिक्षणामुळे लोक त्यांच्या हक्कांबद्दल आणि कर्तव्यांबद्दल अधिक जागरूक होतात. यामुळे राजकीय आणि सामाजिक बदलांसाठी ते सक्रियपणे सहभागी होतात.

शहरांमध्ये शिक्षणासोबतच माहितीचे विविध स्रोत उदा. वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, इंटरनेट सहज उपलब्ध असतात. यामुळे लोकांमध्ये विचार करण्याची आणि तर्क करण्याची क्षमता वाढते. शहरी भागांत इंटरनेट, वृत्तवाहिन्या आणि सोशल मीडियाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो. यामुळे, लोकांना जगातील घडामोडींची माहिती मिळते आणि ते विविध मुद्द्यांवर चर्चा करू शकतात. माहितीच्या सुलभतेमुळे लोक केवळ परंपरा आणि श्रद्धेवर आधारित निर्णय घेत नाहीत, तर ते तर्कशुद्ध विचार करून निर्णय घेतात. यामुळे समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन वाढतो. शिक्षण आणि माहितीच्या प्रसारामुळे लोकांचा दृष्टिकोन अधिक लवचिक आणि खुलेपणाचा विकास होतो. यामुळे, ते नवीन विचारांना आणि सामाजिक बदलांना अधिक सहजतेने स्वीकारतात. नागरीकरण ही प्रक्रिया केवळ भौगोलिक स्थलांतर नसून,

ती विचारांचे आणि ज्ञानाचे स्थलांतर आहे. शिक्षण आणि माहितीच्या प्रसारामुळे लोक अधिक सुशिक्षित, जागरूक आणि विचारशील बनले आहेत, ज्यामुळे सामाजिक बदलाची प्रक्रिया अधिक वेगवान झाली आहे.

२.४.५. रूढी-परंपरांमध्ये शिथिलता: (Relaxation in customs and traditions)

नागरीकरणामुळे शहरांमधील जीवन अधिक खुले आणि आधुनिक झाले आहे, ज्यामुळे जुन्या रूढी-परंपरांचा पगडा कमी झाला आहे. या बदलांमुळे आंतरजातीय विवाह आणि आंतरधर्मीय संवाद शक्य झाले आहेत. शहरांमधील जीवन ग्रामीण भागाच्या तुलनेत अधिक व्यक्ती-केंद्रित असते. शहरांमध्ये लोक विविध पार्श्वभूमीच्या लोकांशी संवाद साधतात, ज्यामुळे त्यांच्या विचारांना अधिक मोकळीक मिळते. शहरांमध्ये व्यक्तीची ओळख तिच्या जातीवर किंवा कुटुंबावर अवलंबून नसते, तर तिच्या शिक्षण, व्यवसाय आणि आर्थिक स्थितीवर आधारित असते. कामाच्या ठिकाणी, महाविद्यालयांमध्ये आणि सार्वजनिक ठिकाणी लोक एकमेकांच्या जातीची पर्वा न करता एकत्र येतात. त्यामुळे, रूढी-परंपरांचे पालन करण्याची सक्ती कमी होते. शहरांमध्ये शिक्षण आणि माहितीचा प्रसार अधिक असल्याने, लोक अंधश्रद्धा आणि जुन्या रूढींवर प्रश्नचिन्ह उभे करतात. ते प्रत्येक गोष्टीकडे तर्कशुद्ध दृष्टिकोनातून पाहतात. टेलिव्हिजन, इंटरनेट आणि सोशल मीडियामुळे आधुनिक जीवनशैली आणि विचारांचा प्रसार होतो, ज्यामुळे पारंपरिक विचारांना आव्हान मिळते. शहरांमधील खुले वातावरण आणि विविधतेमुळे आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय संवाद आणि विवाह अधिक सहज शक्य झाले आहेत. नागरीकरणामुळे रूढी-परंपरांमधील कठोरता कमी झाली आहे, ज्यामुळे सामाजिक संबंध अधिक लवचिक झाले आहेत. यामुळे आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय संवाद आणि विवाहासारखे सामाजिक बदल घडवून आणणे शक्य झाले आहे.

२.४.६ सामाजिक गतिशीलता: (Social Mobility)

नागरीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे, जी व्यक्तीला पारंपरिक सामाजिक चौकटीतून बाहेर पडून आर्थिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक प्रगती करण्याची संधी देते. यामुळे व्यक्ती आणि समूह एका सामाजिक स्तरातून दुसऱ्या स्तराकडे,

विशेषतः उर्ध्वगामी म्हणजेच वरच्या दिशेने गतिशीलता साधू शकतात. शहरांमध्ये विविध उद्योग, सेवा आणि व्यवसायांच्या संधी उपलब्ध असल्यामुळे ग्रामीण भागातून स्थलांतरित झालेले लोक नवीन व्यवसाय किंवा नोकरी स्वीकारू शकतात. यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारते. एका शेतीत काम करणाऱ्या कुटुंबातील व्यक्ती शहरात येऊन चांगल्या पगाराची नोकरी मिळवून आपले जीवनमान उंचावू शकते. शहरे उच्च शिक्षण, तांत्रिक प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकासाची केंद्रे आहेत. शहरांमध्ये व्यक्तीची ओळख तिची जात, धर्म किंवा कुटुंबापेक्षा तिच्या शिक्षण, व्यवसाय आणि कर्तृत्वावर आधारित असते. यामुळे, निम्न मानल्या गेलेल्या जातीतील व्यक्तीही कठोर परिश्रम आणि शिक्षणामुळे समाजात उच्च स्थान मिळवू शकते. उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलता म्हणजे समाजातील खालच्या स्तरातून वरच्या स्तराकडे जाणे होय. एका गरीब कुटुंबातील व्यक्ती शहरात येऊन उच्च शिक्षण घेते आणि एक यशस्वी डॉक्टर किंवा अभियंता बनते. यामुळे, त्या व्यक्तीचे सामाजिक स्थान केवळ आर्थिकदृष्ट्याच नव्हे, तर सामाजिकदृष्ट्याही वाढते. नागरीकरणामुळे राजकीय जागृती वाढते. लोक संघटित होऊन राजकीय सत्तेत स्थान मिळवतात. यामुळे त्यांचा सामाजिक दर्जा उंचावतो आणि समाजात त्यांना अधिक आदर मिळतो. नागरीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे, जी व्यक्तीला जुन्या सामाजिक बंधनातून मुक्त करते. यामुळे व्यक्तीला आपली आर्थिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक स्थिती सुधारण्याची संधी मिळते. या बदलांमुळे सामाजिक गतिशीलता वाढते, ज्यामुळे समाज अधिक समतावादी आणि प्रगतीशील बनतो.

२.४.७. नवीन सामाजिक समस्या व संधी: (New social problems and opportunities)

नागरीकरणामुळे शहरांमध्ये अनेक नवीन सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत, परंतु त्याच वेळी या समस्यांवर तोडगा काढण्यासाठी नवीन संधी आणि संस्थाही उदयास आल्या आहेत. शहरांमध्ये श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी खूप मोठी असते. एका बाजूला आलिशान बंगले आणि उंच इमारती दिसतात, तर दुसऱ्या बाजूला दारिद्र्यरेषेखालील लोकांची संख्या मोठी असते. रोजगाराच्या संधी असूनही, अकुशल कामगारांना कमी पगार मिळतो, ज्यामुळे त्यांच्यासाठी

शहरात जीवन जगणे कठीण होते. ग्रामीण भागातून शहरांमध्ये आलेल्या गरीब लोकांना परवडणारी घरे मिळत नाहीत. यामुळे, ते शहराच्या परिघावर किंवा रिकाम्या जागेत झोपड्या बांधून राहतात. या झोपडपट्ट्यांमध्ये मूलभूत सुविधा (उदा. पाणी, स्वच्छता, वीज) उपलब्ध नसतात, ज्यामुळे आरोग्याच्या समस्या आणि अस्वच्छता वाढते. शहरी भागात रोजगाराच्या संधी जास्त असल्या तरी, लोकसंख्येच्या तुलनेत त्या अपुऱ्या पडतात. त्यामुळे, अनेक सुशिक्षित तरुणांनाही त्यांच्या क्षमतेनुसार नोकरी मिळत नाही. वाढती लोकसंख्या, बेरोजगारी आणि स्पर्धेमुळे शहरांमध्ये गुन्हेगारी, मानसिक ताणतणाव आणि इतर सामाजिक समस्या वाढतात. शहरांमध्ये अनेक सामाजिक संघटना आणि स्वयंसेवी संस्था (NGO) सक्रिय आहेत. या संस्था दारिद्र्य निर्मूलन, झोपडपट्टीवासीयांना मदत, शिक्षण आणि आरोग्याच्या सुविधा पुरवणे यासाठी काम करतात. काही स्वयंसेवी संस्था झोपडपट्टीतील मुलांना शिक्षण देतात, तर काही संस्था महिलांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण देतात. केंद्र आणि राज्य सरकारे शहरी समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी विविध योजना राबवतात. यात परवडणाऱ्या घरांच्या योजना, झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना, सार्वजनिक आरोग्य केंद्रे, आणि रोजगार निर्मिती कार्यक्रम यांचा समावेश आहे. नागरीकरणामुळे सामाजिक उद्योजकतेलाही चालना मिळाली आहे. काही व्यक्ती आणि गट सामाजिक समस्यांवर व्यावसायिक दृष्टिकोन वापरून उपाय शोधतात. कचरा व्यवस्थापनाचे व्यवसाय किंवा कमी खर्चात आरोग्य सेवा पुरवणारे स्टार्टअप्स आहेत. नागरीकरण ही एक दुधारी तलवार आहे. यामुळे एका बाजूला सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रगती होते, तर दुसऱ्या बाजूला काही गंभीर समस्याही निर्माण होतात. मात्र, त्याच वेळी या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी नवीन सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक संधीही उपलब्ध होतात.

सारांश : (Summary)

नागरीकरणामुळे व्यक्तीला आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक प्रगतीची संधी मिळते, ज्यामुळे एका सामाजिक स्तरातून दुसऱ्या स्तराकडे जाणे (उर्ध्वगामी गतिशीलता) शक्य होते. नागरीकरणामुळे दारिद्र्य, झोपडपट्ट्या आणि बेरोजगारी

यांसारख्या समस्याही निर्माण होतात, परंतु त्याच वेळी सामाजिक संस्था आणि शासनाच्या योजना या समस्यांवर उपाय शोधतात. एकूणच, नागरीकरणामुळे भारतीय समाज अधिक गतिशील, आधुनिक आणि समतावादी बनत आहे. ही प्रक्रिया काही समस्या निर्माण करत असली तरी, ती सामाजिक बदलाचे एक महत्त्वाचे साधन ठरली आहे.

३. औद्योगिकीकरण (Industrialization)

३.१. प्रस्तावना : (Introduction)

सामाजिक आणि आर्थिक बदलांच्या इतिहासात, औद्योगिकीकरण हा एक असा महत्त्वाचा टप्पा आहे, ज्याने मानवी समाजाचे स्वरूप पूर्णपणे बदलून टाकले. ही केवळ तांत्रिक प्रगती नव्हती, तर ती एक व्यापक प्रक्रिया होती, जिने उत्पादन पद्धती, काम करण्याची ठिकाणे, सामाजिक रचना आणि लोकांच्या जीवनशैलीवर खोलवर परिणाम केला. औद्योगिकीकरणाचा काळ म्हणजे मानवी शक्ती आणि हस्तकलेच्या जागी यंत्रांचा वापर सुरू होणे. कोळसा आणि वाफेच्या इंजिनासारख्या नवीन ऊर्जा स्रोतांच्या शोधामुळे कारखान्यांची निर्मिती झाली, जिथे मोठ्या प्रमाणावर वस्तूंचे उत्पादन सुरू झाले. या बदलामुळे खेडी सोडून लोक शहरांकडे आकर्षित झाले, ज्यामुळे शहरीकरण वाढले आणि नवीन सामाजिक वर्ग उदयास आले. औद्योगिकीकरण म्हणजे केवळ उत्पादन वाढवणे नव्हे, तर ते मानवी इतिहासातील एक असे पर्व आहे, ज्याने समाजाची आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पायाभरणी नव्याने केली. औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया म्हणजे हस्तकला आणि कृषीप्रधान समाजाकडून यांत्रिकीकरण, मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन आणि कारखानदारीवर आधारित औद्योगिक समाजाकडे होणारे संक्रमण. या प्रक्रियेने केवळ आर्थिक व्यवस्थेतच क्रांती घडवली नाही, तर समाजाच्या प्रत्येक पैलूवर, अगदी व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनापासून ते जागतिक संबंधांपर्यंत, खोलवर परिणाम केला. औद्योगिकीकरणाने आणलेले हे बदल समजून घेणे, हे आधुनिक समाजाच्या विकासाला आणि सद्यस्थितीला समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

३.२. औद्योगिकीकरण : व्याख्या (Industrialization: Definition)

औद्योगिकीकरणाच्या व्याख्या समाजशास्त्रज्ञानी व अभ्यासकांनी केलेल्या आहेत. त्यातील काही प्रमुख पुढीलप्रमाणे..

१. इमॅन्युएल वॉलर्स्टीन : (Immanuel Wallerstein)

इमॅन्युएल वॉलर्स्टीन यांच्या मते, औद्योगिकीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे, जी जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या 'केंद्र' (core) भागांमध्ये विकसित झाली. या प्रक्रियेमुळे जागतिक श्रम विभागणी (division of labor) निर्माण झाली, जिथे केंद्र भागांनी औद्योगिक उत्पादन केले, तर 'परिघ' वरील (periphery) भागांनी कच्च्या मालाचा पुरवठा केला. त्यामुळे, औद्योगिकीकरणामुळे जागतिक स्तरावर असमानता वाढली.

इमॅन्युएल वॉलर्स्टीन (Immanuel Wallerstein) यांच्या जागतिक व्यवस्था सिद्धांताचा (World-Systems Theory) मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'The Modern World-System' या तीन खंडांच्या मालिकेमध्ये आढळतो, ज्याचा पहिला खंड १९७४ मध्ये प्रकाशित झाला. या सिद्धांतात, वॉलर्स्टीन यांनी जागतिक औद्योगिकीकरणाचे विश्लेषण भांडवलशाहीच्या दृष्टिकोनातून केले. त्यांच्या मते, जागतिक व्यवस्था तीन भागांमध्ये विभागलेली आहे.

१. केंद्र (Core): हे विकसित आणि औद्योगिक देश आहेत (उदा. पश्चिम युरोप आणि उत्तर अमेरिका). हे देश उच्च-मूल्य वस्तूंचे उत्पादन करतात आणि जगातील इतर भागांवर नियंत्रण ठेवतात.

२. परिघ (Periphery): हे विकसनशील देश आहेत. हे केंद्र भागांसाठी कच्च्या मालाचा पुरवठा करतात.

३. अर्ध-परिघ (Semi-Periphery): या देशांमध्ये केंद्र आणि परिघ या दोन्हीची वैशिष्ट्ये आढळतात.

वॉलर्स्टीन यांच्या मते, औद्योगिकीकरणामुळे जागतिक स्तरावर असमता वाढली. केंद्र भागांनी आपले औद्योगिकीकरण परिघ भागांच्या शोषणामुळे केले. त्यामुळे, औद्योगिकीकरण ही केवळ एका देशातील प्रक्रिया नसून, ती जागतिक स्तरावर श्रम विभागणी आणि सत्तेचे असमान वितरण निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे.

२. कार्ल मार्क्स : (Karl Marx)

कार्ल मार्क्स यांच्या मते, औद्योगिकीकरण ही भांडवलशाही व्यवस्थेचा (Capitalism) एक अविभाज्य भाग आहे. या प्रक्रियेमुळे समाजात दोन प्रमुख वर्ग निर्माण झाले. भांडवलदार वर्ग (Bourgeoisie) ज्यांच्याकडे उत्पादन साधने (कारखाने, यंत्रे) आहेत. कामगार वर्ग (Proletariat) जे आपली श्रमशक्ती विकून उपजीविका करतात. औद्योगिकीकरणामुळे भांडवलदारांचे शोषण वाढले आणि कामगारांमध्ये दुरावा (Alienation) निर्माण झाला.

कार्ल मार्क्स यांच्या औद्योगिकीकरण आणि भांडवलशाहीवरील विचारांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'Das Kapital' आणि 'The Communist Manifesto'. दोन प्रमुख ग्रंथांमध्ये आढळतो. या ग्रंथांमध्ये, कार्ल मार्क्स यांनी असे प्रतिपादन केले की, औद्योगिकीकरणामुळे समाजातील उत्पादन पद्धती बदलली आणि त्यामुळे दोन प्रमुख सामाजिक वर्ग (भांडवलदार आणि कामगार) निर्माण झाले. त्यांच्या मते, भांडवलदार (Bourgeoisie) वर्गाकडे उत्पादनाची साधने (यंत्रे, कारखाने) असल्यामुळे ते कामगारांचे (Proletariat) शोषण करतात. औद्योगिकीकरणामुळे कामगारांच्या श्रमाचे मूल्य कमी झाले, ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या कामापासून आणि स्वतःच्या अस्तित्वापासून दुरावा (Alienation) जाणवू लागला. कार्ल मार्क्स यांच्या मते, ही प्रक्रिया भांडवलशाही व्यवस्थेचा एक अविभाज्य भाग आहे.

३. एमिल दुर्खीम : (Emile Durkheim)

एमिल दुर्खीम यांनी औद्योगिकीकरणाकडे सामाजिक ऐक्य (Social Solidarity) या दृष्टिकोनातून पाहिले. त्यांच्या मते, पारंपरिक समाजामध्ये 'यांत्रिक ऐक्य' (Mechanical Solidarity) होते, जे समान कामावर आणि मूल्यांवर आधारित होते. औद्योगिकीकरणामुळे श्रम विभागणी अधिक जटिल झाली, ज्यामुळे 'सेंद्रिय ऐक्य' (Organic Solidarity) निर्माण झाले. या सेंद्रिय ऐक्यात, समाजातील लोक एकमेकांवर त्यांच्या भिन्न भूमिकांसाठी (different roles) अवलंबून असतात, ज्यामुळे समाज अधिक एकसंध बनतो.

एमिल दुर्खीम यांच्या 'औद्योगिकीकरण' आणि 'सामाजिक ऐक्य' या संकल्पनांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'The Division of Labour in Society' (1893) या प्रबंधात आढळतो. या ग्रंथात, दुर्खीम यांनी समाजातील बदलांचे विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या मते, समाजाची उत्क्रांती दोन प्रकारच्या ऐक्यातून (solidarity) होते.

१. यांत्रिक ऐक्य (Mechanical Solidarity): हे पारंपरिक समाजात आढळते, जेथे लोक समान विचार, विश्वास आणि कार्यपद्धतीमुळे एकत्र जोडलेले असतात. या समाजात श्रमाची विभागणी मर्यादित असते.

२. सेंद्रिय ऐक्य (Organic Solidarity): हे आधुनिक, औद्योगिक समाजात आढळते. औद्योगिकीकरणामुळे श्रमाची विभागणी अधिक जटिल होते आणि लोक आपापल्या विशेष भूमिकांवर अवलंबून राहतात. दुर्खीम यांच्या मते, या परस्परावलंबनातूनच समाज अधिक एकसंध बनतो, जसे मानवी शरीरातील भिन्न अवयव एकमेकांवर अवलंबून असतात.

दुर्खीम यांनी असेही म्हटले आहे की, औद्योगिक समाजात जरी व्यक्तिवाद वाढत असला तरी, सामाजिक ऐक्य कायम राहते, कारण लोक एकमेकांना त्यांच्या कार्यासाठी आवश्यक मानतात.

४. मॅक्स वेबर : (Max Weber)

मॅक्स वेबर यांनी औद्योगिकीकरणाला तर्कसंगतता (Rationalization) या प्रक्रियेशी जोडले. त्यांच्या मते, औद्योगिकीकरणामुळे सामाजिक आणि आर्थिक जीवन अधिक तर्कसंगत आणि कार्यक्षम बनले. पारंपरिक भावना आणि मूल्यांवर आधारित निर्णय घेण्याऐवजी, आधुनिक औद्योगिक समाजात नियम, कार्यपद्धती आणि कार्यक्षमतेवर भर दिला जातो. यामुळे, नोकरशाही (bureaucracy) आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन वाढला.

मॅक्स वेबर यांच्या औद्योगिकीकरण आणि तर्कसंगतता (Rationalization) या संकल्पनांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या विशेषतः 'The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism' (1905) आणि 'Economy and Society' (1922) या ग्रंथामध्ये आहे. वेबर यांच्या मते, औद्योगिकीकरणामुळे केवळ आर्थिक उत्पादनच

वाढले नाही, तर मानवी जीवन आणि समाजाची रचना अधिक तर्कसंगत बनली. त्यांनी असे प्रतिपादन केले की, पारंपरिक समाजात निर्णय भावना, रूढी किंवा श्रद्धेवर आधारित होते, तर औद्योगिक समाजात ते नियम, कार्यक्षमता आणि वैज्ञानिक ज्ञानावर आधारित असतात. या प्रक्रियेमुळेच नोकरशाही (bureaucracy) ही एक कार्यक्षम प्रशासकीय व्यवस्था म्हणून उदयास आली, कारण ती तर्कशुद्ध नियम आणि संरचनेवर आधारित होती. वेबर यांच्या मते, ही तर्कसंगतता आधुनिक भांडवलशाही आणि औद्योगिकीकरणाचे मूळ आहे.

३.३. औद्योगिकीकरणाची कारणे : (Reasons for industrialization)

औद्योगिकीकरण म्हणजे मानवी श्रमाऐवजी यंत्रांचा वापर करून मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करण्याची प्रक्रिया. ही एक जटिल आणि अनेक कारणांमुळे घडून आलेली क्रांती आहे, ज्याने जगभरातील समाजांवर मोठा प्रभाव टाकला. औद्योगिकीकरण घडून येण्यामागील प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे:

३.३.१. वैज्ञानिक आणि तांत्रिक प्रगती: (Scientific and Technological Advancements)

वैज्ञानिक आणि तांत्रिक प्रगती हा औद्योगिकीकरणाचा कणा आहे. या दोन्ही गोष्टी परस्परावलंबी असून त्यांनी औद्योगिक क्रांतीला गती दिली आणि आधुनिक जगाचा पाया रचला. वैज्ञानिक ज्ञानाने तांत्रिक नवोपक्रमांसाठी मूलभूत आधार तयार केला, ज्यामुळे औद्योगिक उत्पादन पद्धतींमध्ये क्रांती झाली. विज्ञानाने भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र आणि धातूशास्त्रासारख्या क्षेत्रांमध्ये मूलभूत ज्ञान प्रदान केले. या वैज्ञानिक ज्ञानातूनच वाफेचे इंजिन आणि कापड उद्योगातील स्पिनिंग जेनी व पॉवर लूम यांसारख्या यंत्रांचा शोध लागला. या यंत्रांनी मानवी आणि पशुशक्तीवर आधारित उत्पादन पद्धतींना यांत्रिक शक्तीवर आधारित मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनामध्ये रूपांतरित केले. तांत्रिक प्रगतीमुळे नवीन यंत्रांची निर्मिती झाली, ज्यामुळे कमी वेळेत आणि कमी मनुष्यबळात जास्त वस्तूंचे उत्पादन करणे शक्य झाले. यामुळे उत्पादन खर्च कमी झाला आणि वस्तू सामान्य लोकांसाठी अधिक परवडणाऱ्या झाल्या, ज्यामुळे मागणी वाढली आणि उद्योगांना प्रोत्साहन मिळाले. वैज्ञानिक आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे कोळसा आणि नंतर विजेसारख्या ऊर्जा स्त्रोतांचा

प्रभावीपणे वापर कसा करायचा हे समजले. वाफेच्या इंजिनाने खाणकाम, कारखानदारी आणि वाहतूक (रेल्वे आणि जहाजे) या क्षेत्रांना ऊर्जा पुरवून औद्योगिकीकरणाला प्रचंड गती दिली. वाफेवर चालणाऱ्या रेल्वे आणि स्टीमशिप्समुळे कच्च्या मालाची आणि तयार मालाची वाहतूक जलद आणि स्वस्त झाली. यामुळे बाजारपेठांचा विस्तार झाला आणि उद्योगांना दूरवरच्या ग्राहकांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले. यामुळे कच्चा माल मिळवणे आणि तयार माल विकणे अधिक सोपे झाले. औद्योगिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांनी नवीन वैज्ञानिक शोध आणि तांत्रिक उपायांसाठी प्रेरणा दिली. याउलट, वैज्ञानिक आणि तांत्रिक प्रगतीने औद्योगिक प्रक्रिया अधिक कार्यक्षम बनवल्या. हा परस्परावलंबी विकास औद्योगिकीकरणाच्या निरंतर वाढीसाठी महत्त्वाचा ठरला. थोडक्यात, वैज्ञानिक आणि तांत्रिक प्रगती ही औद्योगिकीकरणाची प्रेरणाशक्ती होती. या प्रगतीशिवाय, मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन, कार्यक्षम वाहतूक व्यवस्था आणि आधुनिक औद्योगिक समाजाची कल्पना अस्तित्वात येऊ शकली नसती.

३.३.२. भांडवल आणि आर्थिक व्यवस्था: (Capital and Economic System)

औद्योगिकीकरण घडून येण्यामध्ये भांडवल आणि आर्थिक व्यवस्था हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे होते. भांडवलाच्या उपलब्धतेशिवाय आणि योग्य आर्थिक प्रणालीशिवाय मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिक विकास होणे अशक्य होते. कारखाने उभारण्यासाठी, नवीन यंत्रसामग्री खरेदी करण्यासाठी, कच्चा माल मिळवण्यासाठी, कामगारांना वेतन देण्यासाठी आणि वाहतूक व्यवस्था विकसित करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची आवश्यकता होती. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी युरोपीय देशांनी, विशेषतः इंग्लंडने, आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि वसाहतवादातून उदा. भारत आणि इतर वसाहतींमधून मोठ्या प्रमाणात संपत्ती आणि नफा कमावला होता. या अतिरिक्त संपत्तीचा वापर त्यांनी औद्योगिक गुंतवणुकीसाठी केला. श्रीमंत व्यापारी, जमीनदार आणि उद्योजक यांच्याकडे मोठ्या प्रमाणात भांडवल जमा झाले होते. त्यांनी हे भांडवल नवीन उद्योगांमध्ये गुंतवण्याची तयारी दर्शवली, ज्यामुळे औद्योगिक विकासाला गती मिळाली. मॅथ्यू बोल्टनसारख्या उद्योगपतींनी मोठ्या प्रमाणात भांडवल गुंतवून वाफेवर चालणारी यंत्रे प्रसारात आणली. औद्योगिक

क्रांतीच्या काळात बँकिंग प्रणालीचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला. बँकांनी उद्योजकांना कारखाने उभारण्यासाठी आणि व्यवसाय वाढवण्यासाठी कर्जे उपलब्ध करून दिली. यामुळे भांडवलाची कमतरता असलेल्या उद्योजकांनाही मोठ्या प्रमाणात उत्पादन सुरू करणे शक्य झाले. कंपन्यांनी भाग (Shares) विकून सार्वजनिक गुंतवणुकीतून भांडवल उभारण्यास सुरुवात केली. यामुळे हजारो सामान्य लोकांनाही उद्योगांच्या विकासात भागीदार होण्याची संधी मिळाली आणि मोठ्या प्रमाणात भांडवल जमा झाले. भांडवलशाही (Capitalism) या आर्थिक प्रणालीमध्ये नफा मिळवणे हे प्रमुख उद्दिष्ट असते. यामुळे उद्योजकांना जास्तीत जास्त कार्यक्षमतेने उत्पादन करण्यासाठी आणि नवीन तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले. मुक्त बाजारपेठेतील स्पर्धेमुळे उद्योजकांना नवीन शोध लावण्यासाठी, उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी आणि उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी सतत प्रयत्न करावे लागले. याचा थेट फायदा औद्योगिक विकासाला झाला. सरकारने आर्थिक घडामोडींमध्ये कमीत कमी हस्तक्षेप करावा, असे मानले जात होते. यामुळे उद्योजकांना अधिक स्वातंत्र्य मिळाले आणि त्यांना स्वतःच्या इच्छेनुसार उद्योग चालवण्याची संधी मिळाली, ज्यामुळे औद्योगिक विकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण झाले. स्थिर राजकीय व्यवस्था आणि कायद्याचे राज्य असलेल्या देशांमध्ये उद्योजकांना आपल्या भांडवलाची सुरक्षितता वाटली. यामुळे त्यांनी मोठ्या गुंतवणुकीचा धोका पत्करण्यास तयारी दर्शवली.

थोडक्यात, औद्योगिकीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या प्रचंड गुंतवणुकीची पूर्तता करण्यासाठी भांडवलाची उपलब्धता आणि त्याला पाठिंबा देणारी सक्षम आर्थिक व्यवस्था विशेषतः भांडवलशाही आणि विकसित बँकिंग प्रणाली हे अविभाज्य घटक होते. यांच्या एकत्रित प्रभावामुळेच औद्योगिक क्रांती घडून आली आणि तिचा वेग वाढला.

३.३.३. नैसर्गिक साधनसंपत्तीची उपलब्धता: (Availability of Natural Resources)

ज्या प्रदेशांमध्ये आवश्यक नैसर्गिक संसाधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होती, तिथे औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया वेगाने होते. औद्योगिकीकरणासाठी

आवश्यक असलेल्या उद्योगांना लागणारा कच्चा माल आणि ऊर्जा नैसर्गिक साधनसंपत्तीतूनच मिळते. कोळसा हा औद्योगिकीकरणाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात मुख्य ऊर्जा स्रोत होता. वाफेची इंजिने चालवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर कोळशाची गरज होती. ही इंजिने कारखाने, खाणीतील पाणी उपसण्यासाठी आणि रेल्वे व जहाजे चालवण्यासाठी वापरली जात होती. इंग्लंडसारख्या देशांमध्ये कोळशाचे मोठे साठे होते, ज्यामुळे त्यांना अखंडित ऊर्जा पुरवठा मिळाला आणि औद्योगिकीकरणाला गती मिळाली. औद्योगिकीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व प्रकारच्या यंत्रसामग्री, रेल्वे रुळ, पूल आणि कारखान्यांची बांधणी करण्यासाठी लोखंडाची मोठ्या प्रमाणावर गरज होती. नंतरच्या काळात लोखंडातून पोलाद (steel) बनवण्याच्या प्रक्रियेने अधिक मजबूत आणि टिकाऊ सामग्री उपलब्ध केली, ज्यामुळे औद्योगिक इमारती आणि यंत्रांची कार्यक्षमता वाढली. ज्या देशांमध्ये लोहखनिजाचे साठे होते, त्यांना याचा मोठा फायदा झाला. औद्योगिकीकरणाच्या सुरुवातीच्या काळात अनेक कारखाने, विशेषतः कापड गिरण्या, चालवण्यासाठी पाण्याच्या प्रवाहाचा (जलशक्ती) वापर केला जात असे. नद्या आणि नैसर्गिक जलमार्गांनी कच्चा माल कारखान्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी आणि तयार माल बाजारपेठांपर्यंत नेण्यासाठी महत्त्वाचा दुवा साधला. कृत्रिम कालव्यांच्या (canals) निर्मितीने ही वाहतूक व्यवस्था अधिक कार्यक्षम बनवली, ज्यामुळे वाहतूक खर्च कमी झाला. कापूस, लोकर यांसारख्या कच्च्या मालाची उपलब्धता कापड उद्योगासाठी आवश्यक होती. अनेक देशांनी वसाहतींमधून हा कच्चा माल मिळवला, तर काही देशांमध्ये तो स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होता. नैसर्गिकरित्या सुरक्षित आणि खोल बंदरे असलेल्या देशांना आंतरराष्ट्रीय व्यापार करण्यासाठी फायदा मिळाला. या बंदरांमुळे कच्चा माल आयात करणे आणि तयार माल निर्यात करणे सोपे झाले, ज्यामुळे औद्योगिकीकरणाला जागतिक बाजारपेठेचा आधार मिळाला. थोडक्यात, औद्योगिकीकरणासाठी आवश्यक असलेले इंधन (कोळसा), बांधकाम सामग्री (लोखंड) आणि वाहतुकीचे सोपे मार्ग (नद्या, बंदरे) यांसारख्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीची मुबलक उपलब्धता अत्यंत गरजेची होती. ज्या देशांमध्ये या संसाधनांचे समृद्ध साठे होते, तिथे औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया अधिक वेगाने आणि यशस्वीपणे घडून आली.

३.३.४. लोकसंख्या वाढ आणि श्रमशक्तीची उपलब्धता: (Population Growth and Labor Availability)

औद्योगिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करण्यासाठी मनुष्यबळाची गरज होती आणि वाढत्या लोकसंख्येने ही गरज पूर्ण केली. औद्योगिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन सुरू झाले, ज्यासाठी मोठ्या संख्येने कामगारांची आवश्यकता होती. वाढत्या लोकसंख्येने ही श्रमशक्ती उपलब्ध करून दिली, ज्यामुळे औद्योगिक विकासाला गती मिळाली. औद्योगिक क्रांतीच्या काळात अनेक देशांमध्ये (विशेषतः इंग्लंडमध्ये) लोकसंख्येत लक्षणीय वाढ झाली. या वाढलेल्या लोकसंख्येमुळे कारखान्यांमध्ये काम करण्यासाठी मोठ्या संख्येने मनुष्यबळ उपलब्ध झाले. कृषी क्षेत्रात झालेल्या सुधारणांमुळे (उदा. नवीन तंत्रज्ञान, शेतीचे यांत्रिकीकरण) शेतीत कमी मनुष्यबळ लागू लागले. त्यामुळे ग्रामीण भागातील अनेक लोक कामाच्या शोधात शहरांकडे आणि औद्योगिक केंद्रांकडे स्थलांतरित झाले. यामुळे कारखान्यांना स्वस्त आणि मुबलक कामगार मिळाले. मोठ्या प्रमाणात कामगार उपलब्ध असल्यामुळे, उद्योजकांना कमी वेतनावरही कामगार मिळणे सोपे झाले. यामुळे उत्पादन खर्च कमी ठेवण्यास मदत झाली, ज्यामुळे उद्योगांना अधिक नफा मिळवता आला आणि त्यांनी अधिक गुंतवणूक केली. वाढत्या लोकसंख्येमुळे एक मोठी कामगार बाजारपेठ तयार झाली, जिथे उद्योजक आपल्या गरजेनुसार कामगार निवडू शकले. वाढत्या लोकसंख्येमुळे उत्पादित वस्तूंना स्थानिक बाजारपेठेत मोठी मागणी निर्माण झाली. जास्त लोक म्हणजे जास्त ग्राहक, ज्यामुळे उद्योगांना आपले उत्पादन विकण्यासाठी मोठा ग्राहक वर्ग मिळाला. वाढत्या मागणीमुळे उद्योजकांना नवनवीन वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले, ज्यामुळे औद्योगिक विकासाला आणखी गती मिळाली.

कामगार कामाच्या शोधात औद्योगिक केंद्रांजवळ स्थलांतरित झाल्यामुळे शहरांचा झपाट्याने विकास झाला. ही शहरे औद्योगिक उत्पादनाची केंद्रे बनली, जिथे कामगार, कारखाने आणि बाजारपेठा एकत्र आल्या. मोठ्या संख्येने कामगार उपलब्ध असल्यामुळे, कारखान्यांमध्ये कामाचे अधिक सूक्ष्म विभाजन (Division of Labour) करणे शक्य झाले. यामुळे प्रत्येक कामगार एका विशिष्ट कामात

कुशल बनला आणि एकूण उत्पादन वाढले. थोडक्यात, वाढलेली लोकसंख्या आणि त्यातून निर्माण झालेली मोठी व स्वस्त श्रमशक्ती ही औद्योगिकीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या मनुष्यबळाची गरज पूर्ण करणारी प्रमुख शक्ती होती. या श्रमशक्तीने केवळ उत्पादन वाढवले नाही, तर उत्पादित वस्तूंसाठी एक मोठी बाजारपेठही उपलब्ध करून दिली, ज्यामुळे औद्योगिक विकासाचा वेग वाढला.

३.३.५. वाहतूक आणि दळणवळणातील क्रांती : (Revolution in Transport and Communication)

वाहतूक आणि दळणवळणातील क्रांतीचा औद्योगिकीकरणाशी अत्यंत जवळचा आणि मूलभूत सहसंबंध आहे. या क्रांतीमुळे औद्योगिकीकरणाला आवश्यक असलेले अनेक घटक उपलब्ध झाले आणि त्याची गती वाढली. औद्योगिकीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन, कच्च्या मालाची उपलब्धता आणि तयार मालाची बाजारपेठेत विक्री या सर्व गोष्टी वाहतूक आणि दळणवळणातील क्रांतीमुळे शक्य झाल्या. रेल्वे (वाफेच्या इंजिनावर आधारित), वाफेवर चालणारी जहाजे (Steamships) आणि सुधारित रस्ते व कालवे यामुळे खाणींमधून किंवा शेतातून कच्चा माल (उदा. कोळसा, लोहखनिज, कापूस) कारखान्यांपर्यंत जलद आणि मोठ्या प्रमाणावर पोहोचवणे शक्य झाले. वाहतुकीचा खर्च कमी झाल्यामुळे उद्योगांना कच्चा माल स्वस्तात मिळाला, ज्यामुळे उत्पादन खर्च कमी झाला आणि नफा वाढला. कारखान्यात तयार झालेला माल केवळ स्थानिक बाजारपेठेतच नव्हे, तर दूरदूरच्या शहरांमध्ये आणि अगदी परदेशांतही पोहोचवणे शक्य झाले. यामुळे उद्योगांना मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करण्याची प्रेरणा मिळाली, कारण त्यांना माहित होते की त्यांचे उत्पादन विकले जाईल. जलद आणि कार्यक्षम सागरी वाहतुकीमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढला, ज्यामुळे उद्योगांना नवीन बाजारपेठा आणि अधिक ग्राहक मिळाले. वाहतुकीच्या सोयीमुळे कारखाने अशा ठिकाणी उभारणे शक्य झाले, जिथे कच्चा माल सहज उपलब्ध होईल किंवा जिथून तयार माल सहज विकला जाईल. यामुळे औद्योगिक क्षेत्रांचा विकास झाला. रेल्वे इंजिन, वॅगन, जहाजे आणि रस्ते बांधणी यांसारख्या वाहतूक क्षेत्राशी संबंधित नवीन उद्योगांना चालना मिळाली, ज्यामुळे

औद्योगिकीकरणाला आणखी बळकटी मिळाली. वाहतुकीच्या साधनांमुळे कामगारांना ग्रामीण भागातून शहरांमधील कारखान्यांमध्ये कामासाठी ये-जा करणे सोपे झाले. यामुळे उद्योगांना आवश्यक मनुष्यबळ सहज उपलब्ध झाले. दळणवळणातील क्रांतीमुळे उद्योजकांना, व्यापाऱ्यांना आणि कारखानदारांना बाजारपेठेतील माहिती, किमती आणि मागणी याबद्दलची माहिती जलद मिळू लागली. यामुळे व्यावसायिक निर्णय घेणे सोपे झाले आणि आर्थिक व्यवहार अधिक कार्यक्षम बनले. थोडक्यात, वाहतूक आणि दळणवळणातील क्रांतीने औद्योगिकीकरणासाठी आर्थिक व्यवहार्यता, कार्यक्षमता आणि विस्तारासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. या क्रांतीमुळेच मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन, जागतिक व्यापार आणि औद्योगिक विकासाचा वेग वाढला.

३.३.६. राजकीय स्थैर्य आणि सरकारी धोरणे : (Political Stability and Government Policies)

औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेत राजकीय स्थैर्य आणि सरकारी धोरणे यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. हे घटक उद्योजकांना गुंतवणूक करण्यासाठी आणि औद्योगिक वाढीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करतात. राजकीय स्थैर्य म्हणजे सरकारमध्ये वारंवार होणारे बदल, युद्धे, क्रांती किंवा अंतर्गत अशांतता नसणे. अशा स्थिर वातावरणात उद्योजक आणि भांडवलदार मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करण्यास तयार होतात, कारण त्यांना त्यांच्या गुंतवणुकीची सुरक्षितता वाटते. स्थिर सरकार नफा कमावलेल्या उद्योगांना आणि त्यांच्या मालमत्तेला कायदेशीर संरक्षण देते. यामुळे उद्योजक नवीन कारखाने उभारण्यासाठी आणि व्यवसायाचा विस्तार करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळवतात. याउलट, अस्थिर राजकीय परिस्थितीत गुंतवणूक धोक्यात येऊ शकते, ज्यामुळे औद्योगिक विकास खुंटतो. अनेक देशांमध्ये औद्योगिकीकरणाला गती देण्यासाठी सरकारने मुक्त व्यापार धोरण (Laissez-faire) स्वीकारले. यामुळे मालाच्या आयाती-निर्यातीवरील निर्बंध कमी झाले आणि उद्योगांना स्पर्धा करण्यास प्रोत्साहन मिळाले. कमी करामुळे उद्योगांचा नफा वाढला, ज्यामुळे त्यांना पुन्हा गुंतवणूक करण्याची संधी मिळाली. सरकारने रस्ते, रेल्वे, कालवे, बंदरे आणि वीज यांसारख्या पायाभूत सुविधांच्या

विकासासाठी गुंतवणूक केली. या सुविधांमुळे कच्च्या मालाची वाहतूक आणि तयार मालाची विक्री सोपी झाली, ज्यामुळे उद्योगांना मोठा आधार मिळाला. सरकारने कायद्याचे राज्य स्थापित करून औद्योगिक शांतता राखली. यामुळे उद्योजकांना सुरक्षितपणे काम करता आले आणि कामगार-मालक संबंधांमध्ये स्थैर्य राखण्यास मदत झाली. नवीन शोध आणि तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने पेटंट कायदे लागू केले. यामुळे संशोधकांना त्यांच्या शोधांचे हक्क मिळाले आणि त्यांना नवीन गोष्टी विकसित करण्यास प्रोत्साहन मिळाले, ज्यामुळे तांत्रिक प्रगतीला चालना मिळाली. सुरुवातीला अनेक सरकारांनी कामगारांच्या शोषणाकडे दुर्लक्ष केले असले तरी, नंतरच्या काळात कामगारांच्या स्थिती सुधारण्यासाठी कायदे (उदा. कामाचे तास निश्चित करणे, बालमजुरीवर बंदी) लागू केले. यामुळे दीर्घकाळ चालणाऱ्या औद्योगिक शांततेला मदत झाली.

काही राष्ट्रांनी (उदा. इंग्लंड) वसाहती स्थापन करून कच्च्या मालाचा स्रोत आणि तयार मालासाठी मोठी बाजारपेठ मिळवली. या धोरणांना सरकारचा पूर्ण पाठिंबा होता. काही देशांनी स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आयात केलेल्या वस्तूंवर अधिक कर लावला, ज्यामुळे स्थानिक उत्पादने परवडणारी ठरली आणि त्यांना बाजारपेठेत संरक्षण मिळाले. ज्या देशांमध्ये उद्योजकतेला सरकारचा पाठिंबा होता, तिथे नव उद्योजक तयार झाले आणि त्यांनी धोका पत्करून नवीन उद्योग सुरू केले. सरकारची अनुकूल धोरणे अशा धाडसी प्रयत्नांना प्रेरणा देतात. थोडक्यात, राजकीय स्थैर्य हे गुंतवणुकीसाठी सुरक्षित आणि अनुकूल वातावरण निर्माण करते, तर सरकारी धोरणे औद्योगिक वाढीसाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधा, कायदेशीर चौकट आणि आर्थिक प्रोत्साहन प्रदान करतात. या दोन्ही घटकांच्या एकत्रित प्रभावामुळेच अनेक देशांमध्ये औद्योगिकीकरण वेगाने घडून आले.

३.३.७. **बाजारपेठेची वाढ** (Expansion of Markets)

औद्योगिकीकरणात बाजारपेठेची वाढ हा एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि प्रेरक घटक होता. वाढत्या बाजारपेठेने उद्योगांना अधिक उत्पादन करण्यास प्रोत्साहन दिले, कारण त्यांना खात्री होती की त्यांच्या वस्तूंना ग्राहक मिळतील.

औद्योगिकीकरण म्हणजे मोठ्या प्रमाणावर वस्तूंचे उत्पादन करणे. हे उत्पादन खपवण्यासाठी मोठी बाजारपेठ असणे आवश्यक आहे. औद्योगिक क्रांतीच्या काळात अनेक देशांमध्ये (विशेषतः युरोपमध्ये) लोकसंख्येत लक्षणीय वाढ झाली. वाढलेल्या लोकसंख्येमुळे दैनंदिन वापराच्या वस्तूंची, कपड्यांची, अन्नाची आणि इतर उत्पादनांची मागणी वाढली. या वाढत्या मागणीमुळे उद्योजकांना मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करण्याची प्रेरणा मिळाली. काही प्रमाणात लोकांचे उत्पन्न वाढले आणि त्यांना अधिक वस्तू खरेदी करणे शक्य झाले, ज्यामुळे बाजारपेठेत मागणी वाढली. वाढत्या शहरीकरणामुळे आणि वाहतुकीतील सुधारणांमुळे स्थानिक बाजारपेठा अधिक संघटित आणि मोठ्या झाल्या. रेल्वे, कालवे आणि सुधारित रस्ते यामुळे देशाच्या विविध भागांना जोडले गेले. यामुळे एका भागातील उत्पादन दुसऱ्या भागात सहज पोहोचू लागले, ज्यामुळे राष्ट्रीय बाजारपेठ उदयास आली. औद्योगिक राष्ट्रांनी वसाहती (colonies) स्थापन केल्या, ज्यामुळे त्यांना कच्च्या मालाचा अखंडित पुरवठा मिळाला आणि तयार मालासाठी विशाल बाजारपेठा उपलब्ध झाल्या. उदा. ब्रिटनने भारतासारख्या वसाहतींचा वापर आपल्या औद्योगिक उत्पादनांच्या विक्रीसाठी केला. यामुळे जागतिक स्तरावर उत्पादनांना मागणी वाढली. जेव्हा उद्योजकांना खात्री असते की त्यांच्या उत्पादनांना ग्राहक आहेत आणि ती विकली जातील, तेव्हा ते अधिक उत्पादन करण्यासाठी गुंतवणूक करतात. मोठ्या बाजारपेठेची उपलब्धता हे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनाचे (Mass Production) एक प्रमुख कारण बनले. बाजारपेठेत स्पर्धा वाढल्यामुळे, उद्योजकांना आपले उत्पादन अधिक चांगल्या गुणवत्तेचे आणि कमी किमतीत देण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले, ज्यामुळे तांत्रिक प्रगतीलाही चालना मिळाली. वाढलेल्या बाजारपेठेमुळे तयार वस्तू ग्राहकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी एक प्रभावी वितरण प्रणाली (उदा. घाऊक व्यापारी, किरकोळ व्यापारी, एजंट) विकसित झाली. यामुळे उत्पादक आणि ग्राहक यांच्यातील दुवा अधिक मजबूत झाला. थोडक्यात, बाजारपेठेची वाढ ही औद्योगिकीकरणासाठी प्रेरक शक्ती ठरली. वाढलेल्या मागणीमुळे आणि विस्तारित बाजारपेठेमुळे उद्योगांना मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करण्याची, उत्पादन वाढवण्याची आणि नवनवीन तंत्रज्ञान वापरण्याची प्रेरणा मिळाली.

बाजारपेठेचा विस्तार हा केवळ आर्थिक वाढीचा नव्हे, तर औद्योगिकीकरणाच्या संपूर्ण प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग होता.

३.४ औद्योगिकीकरणातून घडून आलेले सामाजिक परिवर्तन : (Social changes brought about by industrialization)

औद्योगिकीकरण ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून, तिने समाजाच्या प्रत्येक पैलूवर, म्हणजेच सामाजिक परिवर्तन प्रक्रियेवर, खोलवर आणि दूरगामी परिणाम केले आहेत. पारंपरिक कृषीप्रधान समाजातून औद्योगिक समाजात रूपांतरित होताना अनेक महत्त्वाचे बदल घडून आले, जे खालीलप्रमाणे आहेत.

३.४.१. शहरीकरण: (Urbanization)

औद्योगिकीकरणामुळे समाजात झालेल्या बदलांमध्ये शहरीकरण (Urbanization) हा एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि दूरगामी परिणाम करणारा घटक आहे. औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण या परस्परांशी जोडलेल्या प्रक्रिया आहेत, ज्यांनी मिळून सामाजिक परिवर्तनाला गती दिली. औद्योगिकीकरणामुळे कारखानदारीचा विकास झाला आणि शहरांमध्ये रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या. यामुळे ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या संख्येने शहरांकडे स्थलांतरित झाले. शेतीत काम करणाऱ्या किंवा पारंपरिक हस्तकला उद्योगात गुंतलेल्या लोकांना शहरात नवीन काम मिळू लागले. ग्रामीण भागातून शहरांमध्ये मोठ्या संख्येने लोक आल्यामुळे शहरांची लोकसंख्या अफाट वाढली. मुंबई, कोलकाता, अहमदाबाद यांसारखी शहरे औद्योगिक केंद्रे बनली, जिथे विविध प्रादेशिक आणि भाषिक समुदायांचे लोक एकत्र येऊ लागले. शहरांमध्ये जीवनमान ग्रामीण भागापेक्षा खूप वेगळे होते. कारखान्यातील कामाचे तास निश्चित होते, शिस्त आणि यंत्रांच्या गतीनुसार काम करावे लागत होते. या नवीन जीवनशैलीमुळे लोकांच्या सवयी, दिनचर्या आणि सामाजिक संबंधांमध्ये बदल झाले. ग्रामीण भागातील एकत्र कुटुंब पद्धती हळूहळू विभक्त कुटुंब पद्धतीमध्ये बदलू लागली, कारण शहरांमध्ये राहण्यासाठी लहान जागा आणि कामाच्या स्वरूपामुळे विभक्त कुटुंबांना प्राधान्य मिळाले. स्त्रिया घराबाहेर पडून कारखान्यांमध्ये काम करू लागल्या, ज्यामुळे त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले, पण कामाचा दुहेरी बोजाही त्यांच्यावर पडला.

शहरीकरणाचा वेग वाढल्याने मूलभूत सोयीसुविधांचा अभाव निर्माण झाला. शहरांमध्ये अचानक मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढल्यामुळे पाणीपुरवठा, स्वच्छता, निवारा आणि आरोग्याच्या सुविधा अपुऱ्या पडू लागल्या. यामुळे झोपडपट्ट्यांची वाढ झाली, जिथे अस्वच्छता आणि दाटीवाटीमुळे साथीचे रोग (उदा. कॉलरा, प्लेग) वेगाने पसरले. तसेच, वाढती बेरोजगारी, दारिद्र्य आणि सामाजिक असमानता यामुळे गुन्हेगारी, व्यसनाधीनता आणि सामाजिक अशांतता यांसारख्या समस्या वाढल्या. शहरांमध्ये शिक्षण आणि माहितीची केंद्रे विकसित झाली. वृत्तपत्रे, सार्वजनिक वाचनालये, शाळा आणि महाविद्यालये यांची वाढ झाली. यामुळे लोकांमध्ये जागरूकता वाढली, नवीन विचार आणि कल्पनांचा प्रसार झाला. कामगार आपल्या हक्कांसाठी अधिक संघटित होऊ लागले आणि सामाजिक सुधारणा चळवळींना गती मिळाली. शहरांतील विविधतेमुळे लोकांच्या विचारांना व्यापकता मिळाली आणि पारंपरिक रूढीवादी विचार काही प्रमाणात कमी झाले. थोडक्यात, औद्योगिकीकरणामुळे झालेल्या शहरीकरणामुळे भारतीय समाजात लोकसंख्येचे मोठे स्थलांतर झाले, जीवनशैलीत बदल झाले, नवीन सामाजिक वर्ग निर्माण झाले आणि काही गंभीर सामाजिक समस्याही उदयास आल्या. या बदलांनी भारताच्या सामाजिक संरचनेचा आणि सांस्कृतिक जीवनाचा चेहरामोहराच बदलून टाकला.

३.४.२. नवीन सामाजिक वर्गांची निर्मिती : (Emergence of New Social Classes)

औद्योगिकीकरणामुळे समाजाच्या पारंपरिक वर्ग रचनेत मोठे बदल झाले आणि अनेक नवीन सामाजिक वर्ग उदयास आले, ज्यामुळे समाजाचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले. औद्योगिकीकरणामुळे कारखाने, खाणी आणि मोठ्या उद्योगांचे मालक असलेला एक नवीन आणि अत्यंत शक्तिशाली वर्ग निर्माण झाला. या वर्गाने मोठ्या प्रमाणावर भांडवल (पैसा) गुंतवले, उत्पादन वाढवले आणि अमाप नफा कमावला. या नफ्यातून त्यांची आर्थिक आणि सामाजिक सत्ता वाढत गेली, ज्यामुळे ते समाजातील सर्वात प्रभावशाली घटक बनले. हे लोक प्रामुख्याने नफा मिळवण्याच्या उद्देशाने काम करत होते आणि त्यांनीच औद्योगिकीकरणाला आर्थिक पाठबळ दिले. त्यांच्या गरजांनुसार आणि हितानुसार अनेक सरकारी धोरणे आणि

कायदे बदलले गेले. कामगार/श्रमिक वर्ग हा औद्योगिकीकरणामुळे निर्माण झालेला सर्वात मोठा आणि महत्त्वाचा सामाजिक वर्ग होता. पारंपरिक शेती किंवा हस्तकला सोडून मोठ्या संख्येने लोक कारखान्यांमध्ये, खाणींमध्ये आणि इतर औद्योगिक आस्थापनांमध्ये शारीरिक श्रम करण्यासाठी येऊ लागले. या वर्गाला अत्यंत कठीण आणि अमानवी परिस्थितीला सामोरे जावे लागले. कामाचे तास जास्त असूनही वेतन खूप कमी होते. दिवसाला १२ ते १४ तास किंवा त्याहून अधिक काम करावे लागत असे. कारखान्यांमधील यंत्रसामग्री धोकादायक होती, स्वच्छतेचा अभाव होता आणि आरोग्याची काळजी घेतली जात नव्हती. आजारपण, अपघात किंवा बेरोजगारी झाल्यास कोणतीही आर्थिक किंवा सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध नव्हती. या शोषणातून कामगारांमध्ये असंतोष वाढला आणि पुढे कामगार संघटना (Trade Unions) उदयास आल्या, ज्यांनी आपल्या हक्कांसाठी आणि चांगल्या कामाच्या परिस्थितीसाठी संघर्ष सुरू केला. औद्योगिकीकरणामुळे एक नवीन आणि महत्त्वाचा मध्यमवर्ग उदयास आला. या वर्गात कारखान्यांमधील व्यवस्थापक, अभियंते, प्रशासकीय अधिकारी, कारकून, शिक्षक, डॉक्टर आणि वकील यांसारख्या व्यावसायिक व्यक्तींचा समावेश होता. हा वर्ग भांडवलदार आणि कामगार यांच्यामध्ये एक दुवा म्हणूनही काम करत होता, काही वेळा कामगार चळवळींना बौद्धिक नेतृत्वही पुरवत होता. औद्योगिकीकरणामुळे यंत्रांचा वापर वाढला, ज्यामुळे पारंपरिक हस्तकला उद्योग आणि शेतीचे महत्त्व कमी झाले. मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांशी स्पर्धा करणे पारंपरिक कारागिरांना शक्य झाले नाही. परिणामी, लाखो पारंपरिक कारागीर आणि शेतीत पुरेसे काम न मिळणारे शेतकरी बेरोजगार झाले. त्यांना उपजीविकेसाठी शहरांकडे स्थलांतरित होऊन कामगार वर्गात सामील व्हावे लागले, ज्यामुळे त्यांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती ढासळली. थोडक्यात, या नवीन वर्ग निर्मितीमुळे समाजातील जुन्या जातीय आणि पारंपरिक भेदभावांना काही प्रमाणात आव्हान मिळाले, परंतु त्याचबरोबर श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील आर्थिक दरी मोठ्या प्रमाणात वाढली. यामुळे सामाजिक असमानता, कामगार-मालक यांच्यातील संघर्ष आणि नवीन सामाजिक समस्यांनाही सुरुवात झाली, ज्यामुळे पुढे अनेक सामाजिक सुधारणा आणि कामगार चळवळी उदयास आल्या.

३.४.३. कामाच्या स्वरूपातील बदल (Changes in Nature of Work):

औद्योगिकीकरणामुळे कामाचे स्वरूप आणि कामाचे ठिकाण यामध्ये क्रांतीकारक बदल झाले, ज्याचा समाजावर खूप मोठा परिणाम झाला. पारंपरिक शेती आणि हस्तकला उद्योगाऐवजी काम कारखान्यांमध्ये, यंत्रांच्या साहाय्याने होऊ लागले, ज्यामुळे सामाजिक जीवनाचे अनेक पैलू बदलले. औद्योगिकरणापूर्वी बहुतांश काम घरांमध्ये उदा. कुटीर उद्योग, हस्तकला किंवा शेतात होत असे. कामगार स्वतःच्या गतीने आणि वेळेनुसार काम करत होते. औद्योगिकीकरणामुळे कामाचे ठिकाण बदलून कारखाने हे प्रमुख केंद्र बनले. लोकांना कामासाठी शहरांतील किंवा औद्योगिक क्षेत्रातील कारखान्यांमध्ये जावे लागले. यामुळे कुटुंब आणि कामाचे ठिकाण यांच्यात एक स्पष्ट विभाजन झाले. घरापासून दूर राहून काम करण्याची संकल्पना रुजली, ज्यामुळे कौटुंबिक जीवनावर परिणाम झाला. मानवी श्रमाऐवजी यंत्रांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरू झाला. एकाच वस्तूच्या निर्मितीसाठी अनेक कामगार विशिष्ट, छोटे आणि पुनरावृत्तीचे काम (उदा. फक्त एक भाग जोडणे) करू लागले. यामुळे कामगारांना एका विशिष्ट कौशल्यामध्ये (Specialization) पारंगत होता आले, ज्यामुळे उत्पादनाची कार्यक्षमता वाढली. परंतु, दुसरीकडे, कामगारांना त्यांच्या कामाचा अंतिम उत्पादनाशी असलेला संबंध कमी जाणवू लागला. काम एकाच प्रकारचे आणि कंटाळवाणे झाल्यामुळे त्यात समाधान मिळणे कठीण झाले. कारखान्यांमध्ये कामाचे निश्चित तास (उदा. १२-१४ तास), पाळी (Shifts) आणि कठोर शिस्त लागू झाली. कामगारांना वेळेवर कामावर यावे लागे, सुट्ट्या कमी झाल्या आणि यंत्रांच्या गतीनुसार काम करावे लागे. यामुळे कामगारांच्या आयुष्यात एक नवीन प्रकारची शिस्त आणि वेळापत्रक आले, जे पारंपरिक कामापेक्षा खूप वेगळे होते. वेळेचे महत्त्व वाढले आणि 'वेळ म्हणजे पैसा' ही संकल्पना रुजली. परंतु, त्याचबरोबर कामाचे तास जास्त असल्यामुळे कामगारांना कुटुंबासाठी किंवा इतर सामाजिक कार्यांसाठी कमी वेळ मिळू लागला. कारखान्यांमधील कामाची परिस्थिती अनेकदा अत्यंत धोकादायक, अस्वच्छ आणि आरोग्यासाठी हानिकारक होती. सुरक्षा नियमांचा अभाव, अपुरे वायुवीजन, सततचा आवाज आणि धूळ यामुळे कामगारांचे आरोग्य

बिघडले. कामगारांना कमी वेतनावर जास्त काम करावे लागत होते. महिला आणि मुलांकडूनही काम करून घेतले जात होते, त्यांना पुरुषांपेक्षा कमी वेतन दिले जात असे. या शोषणाविरोधात कामगारांनी आवाज उठवला आणि कामगार संघटना (Trade Unions) उदयास आल्या, ज्यांनी कामाची परिस्थिती सुधारण्यासाठी आणि हक्कांसाठी संघर्ष केला. यंत्रांच्या वापरामुळे काही पारंपरिक कुशल कारागीर (उदा. हातमाग विणकर) बेरोजगार झाले, कारण त्यांची जागा यंत्रांनी घेतली. यामुळे बेरोजगारी वाढली आणि कामगारांना नवीन कौशल्यांची गरज निर्माण झाली. ज्यांच्याकडे नवीन कौशल्ये होती, त्यांना अधिक चांगले वेतन मिळू लागले, तर नसलेल्यांना कनिष्ठ कामगार म्हणून काम करावे लागले.

थोडक्यात, औद्योगिकीकरणामुळे कामाच्या स्वरूपात मूलभूत बदल झाले. यांत्रिकीकरण, श्रम विभाजन आणि कठोर वेळापत्रकामुळे कामाची कार्यक्षमता वाढली असली तरी, यामुळे कामगारांचे जीवन आणि सामाजिक संबंध बदलले. कामाचे शोषण, सामाजिक समस्या आणि कामगार चळवळींनाही यामुळेच गती मिळाली.

३.४.४. कौटुंबिक रचनेत बदल: (Changes in Family Structure)

औद्योगिकीकरणामुळे मानवी वस्ती, काम आणि जीवनशैलीत मोठे बदल झाले, ज्यामुळे कुटुंबाच्या पारंपरिक रचनेतही क्रांतीकारक बदल घडून आले. हे बदल केवळ आर्थिक नसून, सामाजिक आणि भावनिक स्तरावरही कुटुंबावर परिणाम करणारे होते. औद्योगिकीकरणपूर्व काळात, विशेषतः कृषीप्रधान समाजात, एकत्र कुटुंब पद्धती प्रचलित होती. यामध्ये अनेक पिढ्या एकत्र राहत असत आणि शेतीसारखे काम सामूहिकपणे केले जात असे. औद्योगिकीकरणामुळे लोकांना कामासाठी शहरांकडे स्थलांतरित व्हावे लागले. शहरांमधील जागांची कमतरता आणि वैयक्तिक कमाईच्या संधींमुळे लहान, विभक्त कुटुंब पद्धती उदयास आली. या बदलामुळे कुटुंबातील सदस्यांची संख्या कमी झाली. नातेसंबंधांचे जाळे काही प्रमाणात पातळ झाले, कारण दूरच्या नातेवाईकांशी संपर्क कमी झाला. कुटुंबाच्या पारंपरिक भूमिका, जसे की वृद्धांची काळजी घेणे किंवा मुलांचे संगोपन करणे यावर परिणाम झाला. पारंपरिक एकत्र कुटुंबात, कुटुंबप्रमुखाचा

(विशेषतः वडिलांचा किंवा सर्वात ज्येष्ठ पुरुषाचा) अधिकार सर्वमान्य होता. त्यांचे निर्णय अंतिम मानले जात होते. औद्योगिकीकरणामुळे, कुटुंबातील प्रत्येक सदस्याला वैयक्तिक कमाईची संधी मिळाली. वैयक्तिक कमाईमुळे कुटुंबातील सदस्यांचे, विशेषतः तरुणांचे आणि स्त्रियांचे स्वातंत्र्य वाढले. त्यांना आपले निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळू लागला, ज्यामुळे कुटुंबप्रमुखाच्या पारंपरिक अधिकाराला काही प्रमाणात आव्हान मिळाले. कुटुंबातील निर्णय आता अधिक चर्चेतून आणि सामूहिक सहभागातून घेतले जाऊ लागले आहेत.

औद्योगिकरणापूर्वी स्त्रियांची भूमिका प्रामुख्याने घरगुती आणि शेतीतील कामांपुरती मर्यादित होती. औद्योगिकीकरणामुळे अनेक स्त्रिया, विशेषतः गरीब आणि खालच्या वर्गातील, कारखान्यांमध्ये काम करण्यासाठी घराबाहेर पडू लागल्या. स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळू लागले, ज्यामुळे कुटुंबातील त्यांच्या स्थानात काही प्रमाणात बदल झाला. मात्र, त्यांना कामाच्या ठिकाणी पुरुषांपेक्षा कमी वेतन आणि कामाच्या वाईट परिस्थितीला सामोरे जावे लागले. घराबाहेर काम करूनही त्यांच्यावरील घरगुती जबाबदाऱ्या कमी झाल्या नाहीत, त्यामुळे त्यांच्यावर कामाचा दुहेरी बोजा पडला. औद्योगिकीकरणामुळे मुलांकडूनही कारखान्यात काम करून घेतले जाऊ लागले, ज्यामुळे बालमजुरी वाढली. बालमजुरीमुळे मुलांचे शिक्षण आणि बालपण हिरावले गेले. नंतरच्या काळात, बालमजुरीविरोधी कायदे आणि शिक्षणाच्या वाढत्या महत्त्वामुळे शाळा आणि महाविद्यालये ही मुलांच्या शिक्षणाची मुख्य केंद्रे बनली. यामुळे कुटुंबाची शिक्षणाची पारंपरिक भूमिका बदलली. पारंपरिक समाजात विवाह हे प्रामुख्याने कुटुंबांनी ठरवलेले आणि जाती, धर्म, मालमत्ता यांसारख्या बाबींवर आधारित असत. औद्योगिकीकरणामुळे व्यक्तीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याला महत्त्व आले. यामुळे प्रेमविवाहांना काही प्रमाणात वाव मिळू लागला आणि विवाह निश्चितीमध्ये वैयक्तिक पसंतीला अधिक महत्त्व दिले जाऊ लागले. आंतरजातीय विवाह आणि घटस्फोटांचे प्रमाणही काही प्रमाणात वाढले, ज्यामुळे पारंपरिक विवाह संस्थेवर परिणाम झाला.

थोडक्यात, औद्योगिकीकरणामुळे कुटुंब हे केवळ एक उत्पादन युनिट न राहता एक उपभोग युनिट बनले. एकत्र कुटुंब पद्धतीकडून विभक्त कुटुंब पद्धतीकडे

झालेले संक्रमण, स्त्रियांच्या भूमिकेतील बदल आणि बालसंगोपनाच्या पद्धतीतील बदल हे औद्योगिकीकरणाने घडवून आणलेल्या महत्त्वाच्या सामाजिक बदलांपैकी काही प्रमुख परिणाम आहेत. यामुळे कुटुंबातील सदस्यांचे नातेसंबंध आणि त्यांची सामाजिक जबाबदारी यांचा चेहरामोहराच बदलला.

३.४.५. सामाजिक समस्यांचा उदय: (Rise of Social Problems)

औद्योगिकीकरणामुळे आर्थिक विकासाला गती मिळाली असली तरी, त्याने अनेक गंभीर सामाजिक समस्यांना जन्म दिला. या समस्यांनी समाजाच्या विविध स्तरांवर परिणाम केला आणि नवीन आव्हाने निर्माण केली. औद्योगिक केंद्रांमध्ये रोजगाराच्या शोधात ग्रामीण भागातून मोठ्या संख्येने लोक स्थलांतरित झाले. शहरांमध्ये अचानक वाढलेल्या लोकसंख्येमुळे पुरेसा निवारा उपलब्ध नव्हता. परिणामी, शहरांच्या बाहेरच्या बाजूला किंवा कारखान्यांजवळ अव्यवस्थित झोपडपट्ट्यांची वाढ झाली. या झोपडपट्ट्यांमध्ये मूलभूत सुविधा स्वच्छ पाणी, सांडपाणी व्यवस्था, शौचालये नव्हत्या. दाटीवाटी, अस्वच्छता आणि अपुरी स्वच्छता यामुळे साथीचे रोग वेगाने पसरले, ज्यामुळे सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न गंभीर बनला. उद्योजकांना उत्पादन खर्च कमी ठेवून नफा वाढवायचा होता. यामुळे कामगारांना कमी वेतनावर जास्त तास काम करण्यास भाग पाडले गेले. कामाच्या ठिकाणी सुरक्षेचे नियम नव्हते, ज्यामुळे अपघात आणि आजारपणाचे प्रमाण वाढले. बालमजुरी ही एक गंभीर समस्या बनली. कुटुंबाला आर्थिक मदत करण्यासाठी लहान मुलांनाही धोकादायक कारखान्यांमध्ये कमी वेतनावर काम करावे लागले. यामुळे त्यांचे बालपण, शिक्षण आणि आरोग्य हिरावले गेले. कामगारांचे अमानवी शोषण झाल्यामुळे त्यांच्यात असंतोष वाढला. औद्योगिकीकरणाने भांडवलदारांना अमाप संपत्ती मिळवून दिली, तर दुसरीकडे कामगार वर्ग दारिद्र्यातच राहिला. यंत्रांच्या वापरामुळे काही पारंपरिक कारागीर आणि कुशल कामगार बेरोजगार झाले. यामुळे श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी मोठ्या प्रमाणावर वाढली. समाजातील आर्थिक असमानता तीव्र झाली, ज्यामुळे अनेक लोकांच्या मनात असंतोष आणि निराशा वाढली. शहरीकरणाच्या वेगात वाढलेल्या बेरोजगारी, दारिद्र्य आणि सामाजिक असमानतेमुळे समाजात

तणाव निर्माण झाला. यामुळे गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढले. चोरी, दरोडे, आणि इतर सामाजिक गुन्हे वाढले. कौटुंबिक संरचना बदलल्याने आणि व्यक्तीला नवीन वातावरणाशी जुळवून घेणे कठीण झाल्यामुळे काही प्रमाणात सामाजिक विघटन दिसून आले. कामाच्या वाईट परिस्थितीमुळे आणि शोषणाविरोधात कामगारांनी एकत्र येण्यास सुरुवात केली. यामुळे कामगार संघटनांचा उदय झाला. या संघटनांनी कामगारांच्या हक्कांसाठी, चांगल्या वेतनासाठी, कामाचे तास कमी करण्यासाठी आणि सुरक्षित वातावरणासाठी संप आणि आंदोलने सुरू केली. या संघर्षातूनच कामगार कायद्यांची निर्मिती झाली आणि कामगारांच्या स्थितीत हळूहळू सुधारणा झाली. थोडक्यात, औद्योगिकीकरणाने समाजाला आर्थिक समृद्धीकडे नेले असले तरी, त्याने झोपडपट्ट्या, शोषण, बालमजुरी, वाढती असमानता आणि गुन्हेगारी यांसारख्या गंभीर सामाजिक समस्यांना जन्म दिला. या समस्यांनी समाजातील अनेक घटकांचे जीवन क्लिष्ट बनवले आणि त्यावर दीर्घकाळ परिणाम केला.

३.४.६. सांस्कृतिक आणि वैचारिक बदल: (Cultural and Ideological Changes)

औद्योगिकीकरणामुळे केवळ आर्थिक आणि सामाजिक रचनेतच नव्हे, तर लोकांच्या विचारसरणीत, मूल्यांमध्ये आणि सांस्कृतिक पद्धतींमध्येही मोठे बदल झाले. पारंपरिक रूढी, श्रद्धा आणि जीवनशैलीला यामुळे आव्हान मिळाले. औद्योगिकीकरणाला वैज्ञानिक शोध आणि तांत्रिक नवोपक्रमांनी गती दिली. या प्रक्रियेत विज्ञान, तर्कशास्त्र आणि कार्यक्षमतेला (efficiency) महत्त्व प्राप्त झाले. अंधश्रद्धा आणि पारंपरिक समजुतींवर आधारित विचारांपेक्षा निरीक्षण, प्रयोग आणि पुराव्यावर आधारित ज्ञान महत्त्वाचे मानले जाऊ लागले. यामुळे समाजातील धार्मिक आणि रूढीवादी विचारांना आव्हान मिळाले. लोक प्रत्येक गोष्टीकडे अधिक चिकित्सक दृष्टीने पाहू लागले, ज्यामुळे वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि चिकित्सक विचारसरणी वाढीस लागली. शिक्षण आणि संशोधनाचे महत्त्व वाढले. पारंपरिक कृषीप्रधान समाजात समुदाय आणि कुटुंबाला अधिक महत्त्व होते, जिथे व्यक्तीचे निर्णय समूहाच्या हितानुसार घेतले जात असत. औद्योगिकीकरणामुळे लोकांना कामासाठी शहरांमध्ये स्थलांतरित व्हावे लागले आणि त्यांना वैयक्तिक कमाईची

संधी मिळाली. यामुळे व्यक्तिवादाला प्रोत्साहन मिळाले. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, तिचे यश आणि तिची वैयक्तिक ओळख अधिक महत्त्वाची बनली. लोक स्वतःच्या इच्छेनुसार निर्णय घेऊ लागले, ज्यामुळे पारंपरिक सामाजिक बंधने काही प्रमाणात शिथिल झाली. औद्योगिकीकरणामुळे पारंपरिक कौटुंबिक संरचना, कामाचे स्वरूप आणि सामाजिक संबंध बदलले. यामुळे काही पारंपरिक नैतिक आणि सामाजिक मूल्यांना धक्का बसला. जुनी मूल्ये काही प्रमाणात मागे पडू लागली. त्यांच्या जागी कार्यक्षमता, स्पर्धा, यश आणि भौतिकवादाला महत्त्व प्राप्त झाले. पैसा आणि भौतिक वस्तूंची किंमत वाढली, ज्यामुळे उपभोग संस्कृतीला चालना मिळाली. औद्योगिक समाजाला कुशल कामगार, व्यवस्थापक आणि प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांची गरज होती. यामुळे शिक्षणाचे महत्त्व वाढले आणि शाळा, महाविद्यालये आणि तांत्रिक शिक्षण संस्थांचा विकास झाला. वृत्तपत्रे, पुस्तके आणि नंतरच्या काळात इतर दळणवळणाच्या साधनांमुळे माहितीचा प्रसार वेगाने होऊ लागला. शिक्षणाच्या प्रसाराने समाजात जागरूकता वाढली. लोकांना नवीन कल्पना, राजकीय विचार (उदा. समाजवाद, राष्ट्रवाद) आणि सामाजिक बदलांबद्दल माहिती मिळू लागली. यामुळे सामाजिक सुधारणा चळवळींना गती मिळाली. पारंपरिक मनोरंजनाची साधने (उदा. लोककला, धार्मिक उत्सव) कमी होऊन नवीन साधनांचा विकास झाला. शहरांमध्ये सिनेमा, नाटक, संगीत हॉल आणि क्रीडा यांसारख्या मनोरंजनाच्या नवीन साधनांना लोकप्रियता मिळाली. यामुळे लोकांच्या सांस्कृतिक आवडीनिवडी आणि सामाजिक संवादामध्ये बदल झाले.

थोडक्यात, औद्योगिकीकरणामुळे केवळ आर्थिक आणि सामाजिक पैलूच नव्हे, तर लोकांच्या विचारांची पद्धत, त्यांची मूल्ये आणि एकूणच त्यांची सांस्कृतिक ओळख यामध्ये मूलभूत बदल झाले. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, व्यक्तिवाद आणि भौतिकवादाला महत्त्व मिळाल्याने पारंपरिक समाजाचा चेहरामोहराच बदलला.

३.५ भारतातील औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया : (The Process of Industrialization in India)

भारतातील औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया ही केवळ आर्थिक बदलापुरती मर्यादित नसून, ती एक गुंतागुंतीची सामाजिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक घटना

आहे. ही प्रक्रिया ब्रिटिश राजवटीच्या काळात सुरू झाली, जिथे पारंपरिक भारतीय उद्योग नष्ट झाले आणि आधुनिक उद्योगांचा उदय झाला. स्वातंत्र्यानंतर, भारताने नियोजित विकास आणि आत्मनिर्भरतेचे धोरण स्वीकारले. १९९१ मध्ये आर्थिक उदारीकरणानंतर या प्रक्रियेला अधिक वेग मिळाला. औद्योगिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर शहरीकरण, नवीन सामाजिक वर्गांचा उदय आणि जीवनशैलीत बदल झाले. म्हणूनच, भारतीय औद्योगिकीकरणाचा अभ्यास करणे हे आधुनिक भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. भारतातील औद्योगिकीकरणाच्या या प्रक्रियेचे काही प्रमुख टप्पे पडतात. यांच्या माध्यमातून भारतातील औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया समजून घेता येईल.

१. भारतातील औद्योगिकीकरणाचा पूर्वारंभ–ब्रिटिश काळात (१८व्या–१९व्या शतकात) :

भारतातील औद्योगिकीकरणाची सुरुवात ब्रिटिश राजवटीत झाली असली, तरी ती पूर्णपणे भारतीयांच्या हितासाठी नव्हती. या प्रक्रियेला ब्रिटिश वसाहतवादाचा प्रभाव आणि स्थानिक उद्योगांचे पतन या दोन प्रमुख गोष्टींनी आकार दिला. ब्रिटिशांनी भारताला एक वसाहत म्हणून पाहिले. त्यांचे प्रमुख उद्दिष्ट भारताला ब्रिटनच्या औद्योगिक क्रांतीसाठी उपयुक्त बनवणे होते. ब्रिटनला मोठ्या प्रमाणात कापूस, नीळ, ताग, आणि चहा यांसारख्या कच्च्या मालाची गरज होती. ब्रिटिशांनी भारतीय शेतीला व्यावसायिक स्वरूप देऊन हा कच्चा माल स्वस्त दरात ब्रिटनला पाठवला. ब्रिटनमध्ये तयार होणारा माल विकण्यासाठी भारतासारखी मोठी बाजारपेठ आवश्यक होती. ब्रिटिशांनी भारतीय बाजारात आपला तयार माल (उदा. कापड) कमी दरात विकला. यामुळे, भारतातील स्थानिक हस्तकला आणि उद्योग टिकू शकले नाहीत. ब्रिटिश राजवटीत, काही आधुनिक उद्योगांची सुरुवात झाली, पण ती मुख्यत्वे ब्रिटिश भांडवलदारांनी केली. उदा. १८५४ मध्ये मुंबईत पहिली कापड गिरणी सुरू झाली, आणि त्यानंतर ताग उद्योगही सुरू झाला. ब्रिटिशांनी भारतामध्ये रेल्वे, बंदरे, आणि टेलीग्राफ यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा विकास केला. परंतु, या विकासाचा मुख्य उद्देश भारतीयांना सुविधा देणे नसून, ब्रिटिशांच्या आर्थिक आणि प्रशासकीय हितासाठी होता. रेल्वेने अंतर्गत भागातून कच्चा माल

बंदरांपर्यंत पोहोचवणे आणि ब्रिटनमधून आयात केलेला माल देशाच्या विविध भागांत पोहोचवणे सोपे झाले. मुंबई, कोलकाता, आणि चेन्नईसारख्या बंदरांचा विकास कच्चा माल जहाजांवर चढवण्यासाठी आणि तयार माल उतरवण्यासाठी केला गेला. याचा उपयोग प्रशासकीय नियंत्रण अधिक प्रभावी करण्यासाठी आणि सैन्याच्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्यासाठी झाला.

ब्रिटिश धोरणांमुळे भारतातील पारंपरिक हस्तकला आणि कुटीर उद्योगांचा मोठ्या प्रमाणात ऱ्हास झाला. याला काही प्रमुख कारणे होती. ब्रिटिशांनी मुक्त व्यापार धोरण स्वीकारले, ज्यामुळे ब्रिटनमधून आलेला स्वस्त माल भारतीय बाजारात मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झाला. ब्रिटिशांनी भारतीय हस्तकलाकारांच्या मालावर जास्त कर लावले. भारतीय उद्योगांना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे ते ब्रिटिश यंत्रांच्या उत्पादनाशी स्पर्धा करू शकले नाहीत. यामुळे, भारतात पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या विणकाम, लोहारकाम, आणि कुंभारकाम यांसारख्या व्यवसायांवर उपजीविका करणारे लाखो कारागीर बेकार झाले.

२. स्वातंत्र्यपूर्व औद्योगिकीकरण (१९००–१९४७)

१९०० ते १९४७ या काळात भारतातील औद्योगिकीकरणाला एक नवीन दिशा मिळाली. या टप्प्यात, काही भारतीय उद्योजकांनी ब्रिटिश नियंत्रणाला आव्हान देत मोठ्या औद्योगिक कंपन्यांची स्थापना केली. या काळात टाटा समूहाचे योगदान आणि स्वदेशी चळवळीचा प्रभाव महत्त्वाचा ठरला. या काळात भारतीय भांडवलदार आणि उद्योजक पुढे आले. जमशेदजी टाटा हे यातील प्रमुख नाव होते. १९०७ मध्ये जमशेदजी टाटा यांनी झारखंडमधील जमशेदपूर येथे टाटा आयर्न अँड स्टील कंपनी (TISCO) ची स्थापना केली. हा भारतातील पहिला मोठा लोह–पोलाद कारखाना होता. ब्रिटिश सरकारकडून पुरेसे सहकार्य नसतानाही, टाटांनी हे मोठे पाऊल उचलले. पहिल्या महायुद्धात (१९१४–१९१८) TISCO ने ब्रिटनला लोह–पोलाद पुरवून आपली क्षमता सिद्ध केली. टाटांसोबतच जीडी बिर्ला, लाला श्रीराम आणि जमनालाल बजाज यांसारख्या उद्योजकांनी कापड, साखर आणि सिमेंट उद्योगात गुंतवणूक करून भारतीय उद्योगांना चालना दिली. हे उद्योग केवळ आर्थिक कारणांसाठीच नव्हे, तर भारताला आत्मनिर्भर बनवण्याच्या ध्येयाने सुरू झाले होते.

स्वदेशी चळवळ (१९०५) ही ब्रिटिश वस्तूंवर बहिष्कार टाकून भारतीय वस्तूंना प्रोत्साहन देण्यासाठी सुरू झाली होती. या चळवळीने भारतीय उद्योगांना मोठे बळ दिले. स्वदेशी चळवळीमुळे लोकांना भारतीय वस्तूंबद्दल अभिमान वाटू लागला. यामुळे भारतीय कापड गिरण्या, साबण कारखाने आणि इतर कुटीर उद्योगांना बाजारपेठ मिळाली आणि त्यांचे उत्पादन वाढले. या चळवळीने औद्योगिकीकरणाला केवळ आर्थिक प्रगतीचे साधन न मानता, ते राजकीय आणि राष्ट्रीय अस्मितेचे प्रतीक बनवले. अनेक भारतीय उद्योजक स्वदेशी चळवळीतून प्रेरित होऊन पुढे आले. या काळात झालेले औद्योगिकीकरण अजूनही मर्यादित होते, परंतु त्याने भविष्यातील भारतीय उद्योगांचा पाया रचला. यामुळे, भारतीय उद्योजकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या औद्योगिक विकासासाठी आवश्यक असलेली पायाभूत मानसिकता तयार झाली.

३. स्वातंत्र्यानंतरचे औद्योगिकीकरण (१९४७–१९९१)

स्वातंत्र्यानंतर भारताने एक नवीन औद्योगिक धोरण स्वीकारले, जे ब्रिटिश काळाच्या धोरणांपेक्षा पूर्णपणे वेगळे होते. भारताला आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी समाजवादी नियोजनावर भर देण्यात आला. या काळात, सरकारने औद्योगिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली. भारताच्या पहिल्या पंतप्रधानांनी, जवाहरलाल नेहरू यांनी, समाजवादी विचारांवर आधारित औद्योगिक धोरण स्वीकारले. सरकारने पंचवार्षिक योजना (Five-Year Plans) सुरू केल्या. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत (१९५६–६१) जड उद्योगांना (Heavy Industries) प्राधान्य देण्यात आले, कारण असे मानले गेले की हे उद्योग देशाच्या पायाभूत विकासासाठी आवश्यक आहेत. औद्योगिकीकरणामध्ये सरकारने स्वतःहून पुढाकार घेतला. यासाठी, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम (Public Sector Undertakings - PSUs) स्थापन करण्यात आले. या उद्योगांचा मुख्य उद्देश नफा कमवणे नसून, देशाचा सर्वांगीण विकास करणे हा होता. या काळात अनेक मोठे सरकारी उद्योग स्थापन झाले, ज्यांनी भारताच्या औद्योगिकीकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

भारत हेवी इलेक्ट्रिकल्स लिमिटेड, (भेल (BHEL) ही कंपनी ऊर्जा आणि अवजड अभियांत्रिकी उद्योगात कार्यरत आहे. स्टील अथॉरिटी ऑफ

इंडिया लिमिटेड, सेल (SAIL) ही कंपनी लोह आणि पोलाद उद्योगातील सर्वात मोठी कंपनी आहे. इंडियन ऑईल (Indian Oil) ही कंपनी पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू क्षेत्रात कार्यरत आहे. नॅशनल थर्मल पॉवर कॉर्पोरेशन, एनटीपीसी (NTPC) ही कंपनी ऊर्जा उत्पादन करते. या सरकारी उद्योगांनी देशाच्या पायाभूत सुविधा, ऊर्जा आणि उत्पादन क्षेत्राला बळ दिले.

सरकारने केवळ मोठ्या उद्योगांवरच लक्ष केंद्रित केले नाही, तर मध्यम आणि लघु उद्योगांनाही प्रोत्साहन दिले. जड उद्योग (Heavy Industries) यामध्ये पोलाद, सिमेंट, ऊर्जा, आणि मशीनरी यांचा समावेश होतो. तर मध्यम आणि लघु उद्योगामध्ये (Medium and Small Scale Industries) रोजगारनिर्मिती आणि प्रादेशिक विकासासाठी प्रोत्साहन दिले गेले तसेच ग्रामीण भागातील पारंपरिक उद्योगांनाही जिवंत ठेवण्यासाठी कुटीर उद्योगांना (Cottage Industries) प्रोत्साहन दिले.

या औद्योगिकीकरणामुळे भारतीय समाजात मोठे बदल झाले. या उद्योगांमुळे मोठ्या प्रमाणात नोकऱ्यांची निर्मिती झाली, ज्यामुळे लोकांचे जीवनमान सुधारले. उद्योगांसाठी आवश्यक असलेल्या कामगारांमुळे ग्रामीण भागातील लोक शहरांमध्ये स्थलांतरित झाले. यामुळे शहरीकरण वेगाने वाढले. यामुळे ग्रामीण समाजातील जाती-आधारित व्यवसायांचे महत्त्व कमी होऊन नवीन व्यावसायिक वर्गांचा उदय झाला. या काळात सरकारने औद्योगिक विकासाचा पाया रचला, पण त्याच वेळी 'लायसेन्स राज' (License Raj) सारख्या सरकारी नियंत्रणांमुळे खाजगी क्षेत्राचा विकास मर्यादित राहिला.

४. उदारीकरण व जागतिकीकरणानंतरचे औद्योगिकीकरण (१९९१ – सध्यापर्यंत)

१९९१ नंतरच्या काळात भारताच्या औद्योगिकीकरणामध्ये एक मोठे बदल दिसून आले. १९९१ मध्ये भारताला आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला. यातून बाहेर पडण्यासाठी सरकारने उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG) ही नवीन आर्थिक धोरणे स्वीकारली. या धोरणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले. १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणांनी भारताला जगासाठी खुले केले. यामुळे खासगी उद्योगांना आणि परदेशी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळाले. उदारीकरणामुळे (Liberalization) सरकारने उद्योगांवरील

अनेक निर्बंध हटवले. यामुळे उद्योगांना उत्पादन वाढवण्याचे आणि नवीन व्यवसाय सुरू करण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. सरकारने अनेक सरकारी कंपन्यांचे खाजगीकरण केले. यामुळे या कंपन्यांची कार्यक्षमता वाढली आणि स्पर्धा निर्माण झाली. जागतिकीकरणमुळे (Globalization) परदेशी गुंतवणुकीवरील निर्बंध शिथिल केले. यामुळे विदेशी कंपन्यांनी भारतात गुंतवणूक करण्यास सुरुवात केली. परदेशी कंपन्यांनी भारतात कारखाने आणि संशोधन केंद्रे उघडली, ज्यामुळे रोजगार वाढला.

१९९१ नंतरच्या काळात भारतात माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि सेवा क्षेत्र हे औद्योगिकीकरणाचे नवीन आधारस्तंभ बनले. पारंपरिक जड उद्योगांऐवजी (उदा. पोलाद, सिमेंट), माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्माण, आणि ऑटोमोबाइल यांसारख्या उद्योगांचा झपाट्याने विकास झाला. माहिती तंत्रज्ञान, बँकिंग, विमा आणि पर्यटन यांसारख्या सेवा क्षेत्रांचा विकास झाला. यामुळे मोठ्या शहरांमध्ये अनेक नोकऱ्यांची निर्मिती झाली. आज, भारताच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनात (GDP) सेवा क्षेत्राचा वाटा सर्वाधिक आहे. २०१४ नंतर सरकारने देशांतर्गत उत्पादनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र बनवण्यासाठी नवीन धोरणे सुरू केली. 'मेक इन इंडिया' या धोरणाचा मुख्य उद्देश भारतात उत्पादन वाढवणे आणि परदेशी कंपन्यांना येथे गुंतवणूक करण्यासाठी आकर्षित करणे हा आहे. 'स्टार्टअप इंडिया' या धोरणाने नवीन उद्योजकांना प्रोत्साहन दिले. यामुळे तरुणांना पारंपरिक नोकऱ्यांऐवजी स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्याची प्रेरणा मिळाली. १९९१ नंतरच्या औद्योगिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था अधिक खुली, स्पर्धात्मक आणि वैविध्यपूर्ण बनली. यामुळे भारताच्या आर्थिक विकासाला गती मिळाली. तर दुसऱ्या बाजूला अनेक सामाजिक व आर्थिक समस्याही निर्माण झाल्या आहेत.

सारांश: (Summary)

भारताची औद्योगिकीकरण प्रक्रिया ही कालानुसार विविध टप्प्यांमधून गेली आहे. वसाहतवादी शोषणापासून स्वदेशी प्रयत्न, समाजवादी नियोजन, आणि उदारीकरणानंतरच्या जागतिकीकरणाच्या दिशेने आजही भारतात औद्योगिक

विकासाचे महत्त्व टिकून आहे, पण त्याबरोबर पर्यावरण, रोजगार, आणि सामाजिक समावेशकतेचे प्रश्नही सोडवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची : (Reference Books)

१. आहुजा राम, आहुजा मुकेश, 'समाजशास्त्र - विवेचना एवं परिप्रेक्ष्य', रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, २०१३.

२. सिंह, योगेंद्र - भारतीय परम्परा का आधुनिकीकरण, रावत प्रकाशन, जयपूर, १९७३.

३. देशपांडे, द. य. - समाज परिवर्तनाची प्रक्रिया, विद्या प्रकाशन, पुणे, २००१.

४. यादव राम गणेश (संपादक), 'भारतीय समाजशास्त्र के अग्रणी चिंतक', ओरीयंट ब्लेकस्वाँन, हैदराबाद, २०१४.

५. गर्ग, ओमप्रकाश, 'समाजशास्त्र का परिचय', सुरजीत पब्लिकेशन, दिल्ली, २०००.

६. Srinivas, M. N. A Social Change in Modern India, Orient Longman, New Delhi, 1966.

7. Srinivas, M. N. A Religion and Society among the Coorgs of South India, Oxford University Press, Bombay, 1952.

8. Dhanagare, D. N. A Themes and Perspectives in Indian Sociology, Rawat Publications, Jaipur, 1993.

9. Ghurye, G. S. A Caste, Class and Occupation, Popular Prakashan, Bombay, 1950.

१०. Rao, M. S. A. A Urbanization and Social Change: A Study of a Rural Area, Orient Longman, Hyderabad, 1970.

११. Surinder S. Jodhka, "Caste: A Twenty-First-Century Face'

सरावासाठी प्रश्न :

प्रश्न : खाली दिलेल्या प्रश्नांचा योग्य पर्याय निवडा.

१. 'संस्कृतीकरण' ही संकल्पना कोणी मांडली?

अ) आंद्रे बेटाईल ब) एम. एन. श्रीनिवास

क) लुईस वर्थ ड) सुरिंदर जोधका

२. संस्कृतीकरणामुळे कोणता बदल घडतो?

अ) जातीव्यवस्थेचे पूर्ण उच्चाटन

ब) खालच्या जाती उच्च जातींच्या चालीरीती स्वीकारतात

क) औद्योगिक प्रगती

ड) शहरीकरणाची वाढ

३. संस्कृतीकरणामध्ये कोणत्या प्रकारचा बदल अधिक आढळतो?

अ) संरचनात्मक बदल ब) स्थितीज बदल

क) राजकीय बदल ड) आर्थिक बदल

४. नागरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे कोणते बदल घडतात?

अ) पारंपरिक कुटुंबपद्धती व जातिव्यवस्था कमकुवत होते

ब) ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट होते

क) धार्मिक एकरूपता वाढते

ड) कृषिप्रधान समाज वाढतो

५. नागरीकरणामुळे कोणती समस्या उद्भवते?

अ) झोपडपट्ट्या आणि बेरोजगारी

ब) जातिव्यवस्था संपुष्टात येते

क) दारिद्र्य नाहीसे होते

ड) सामाजिक असमानता नाहीशी होते

६. "Urbanism as a Way of Life' या पुस्तकाचे लेखक कोण आहेत?

अ) मॅक्स वेबर ब) लुईस वर्थ

क) सुरिंदर जोधका ड) वॉलर्स्टीन

७. औद्योगिकीकरणाची व्याख्या 'जागतिक श्रम विभागणी'शी जोडून कोणी केली?

अ) मॅक्स वेबर ब) इमॅन्युएल वॉलर्स्टीन

क) एम. एन. श्रीनिवास ड) सुरिंदर जोधका

८. औद्योगिकीकरणामुळे कोणते सामाजिक परिणाम दिसून आले?

अ) कामगार व मालक यांच्यातील संघर्ष

ब) ग्रामीण स्थैर्य

क) जातिव्यवस्थेचा पूर्ण अंत

ड) कृषी उत्पादनात घट

९. औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेला भारतात वेग कोणत्या घटनेनंतर आला?

अ) स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर

ब) हरित क्रांतीनंतर

क) १९९१ च्या आर्थिक उदारीकरणानंतर

ड) गांधीजींच्या चळवळींनंतर

१०. औद्योगिकीकरणामुळे कोणती नकारात्मक समस्या उद्भवली?

अ) शेतकऱ्यांचे स्थलांतर व बेरोजगारी

ब) ग्रामीण समाजात स्थैर्य

क) जातीव्यवस्थेचे उच्चाटन

ड) धार्मिक समरसता

टिपा लिहा : (Short Notes)

१. संस्कृतीकरण

२. डॉ. एम. एन. श्रीनिवास

३. संस्कृतीकरणाचे नकारात्मक पैलू

४. भारतातील शहरे

५. नागरीकरण आणि स्त्री–पुरुष समानता

६. नागरीकरण व माहिती तंत्रज्ञान

७. औद्योगिकीकरण आणि राजकीय स्थैर्य

८. औद्योगिकीकरणाचा शहरीकरणाशी असलेला संबंध

दिर्घोत्तरी प्रश्न (Long Answer Questions)

१. संस्कृतीकरण या संकल्पनेची सविस्तर व्याख्या द्या आणि डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांनी केलेले योगदान स्पष्ट करा.

२. सामाजिक परिवर्तनातील संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेचे योगदान स्पष्ट करा.

३. नागरीकरणामुळे भारतीय समाजात झालेल्या सामाजिक व आर्थिक बदलांची चर्चा करा.

४. औद्योगिकीकरणामुळे समाजात झालेल्या सामाजिक परिवर्तनांची चर्चा करा.

५. भारतातील औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया व त्याचा ग्रामीण समाजावर झालेला परिणाम स्पष्ट करा.

❒❒❒

प्रकरण तिसरे

धर्मनिरपेक्षतावाद आणि राष्ट्रीय एकात्मता
(Secularism and National Integration)

१) धर्मनिरपेक्षता – अर्थ आणि स्वरूप (Secularism- Meaning and Nature)

२) राष्ट्रीय एकात्मता – संकल्पना आणि आव्हाने (National Integration- Concept and Obstacles)

३) राष्ट्रीय एकात्मता – उपाययोजना (National Integration- Measures)

....

आधुनिक राष्ट्रांच्या निर्मिती आणि विकासात धर्मनिरपेक्षता आणि राष्ट्रीय एकात्मता या दोन संकल्पना अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. धर्मनिरपेक्षता ही एक अशी राजकीय आणि सामाजिक विचारधारा आहे, जी शासन आणि धर्म यांना वेगळे ठेवते. याचा उद्देश सर्व नागरिकांना त्यांच्या धार्मिक विश्वासाची पर्वा न करता समान अधिकार आणि स्वातंत्र्य देणे हा आहे. दुसऱ्या बाजूला, राष्ट्रीय एकात्मता ही अशी प्रक्रिया आहे जिच्यामुळे देशातील विविध गट, समुदाय आणि प्रदेश एकजुटीने एका राष्ट्रीय ओळखीच्या धाग्याने बांधले जातात. भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक आणि बहुधार्मिक देशात, धर्मनिरपेक्षता राष्ट्रीय एकात्मता साधण्यासाठी एक महत्त्वाचे साधन ठरते. धर्मनिरपेक्षतेमुळे विविध धार्मिक समूहांमध्ये सलोखा आणि सहिष्णुता वाढते, तर राष्ट्रीय एकात्मता देशाची अखंडता आणि स्थैर्य सुनिश्चित करते. या घटकात या दोन संकल्पनांचा अर्थ, त्यांचे स्वरूप आणि त्यांच्यासमोरील आव्हाने व त्यावरील उपाययोजना यासंबंधी विवेचन केले आहे.

१. **धर्मनिरपेक्षतावाद** (Secularism)

१.१. प्रस्तावना : (Introduction)

धर्मनिरपेक्षता हा एक महत्त्वाचा आणि बहुआयामी विचार आहे, जो आधुनिक लोकशाही समाजाचा आधारस्तंभ मानला जातो. सोप्या भाषेत सांगायचे तर, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्यसंस्थेचे धर्मापासून विलगीकरण होय. याचा अर्थ

असा की, राज्याने कोणत्याही विशिष्ट धर्माला प्राधान्य देऊ नये किंवा कोणत्याही धर्माच्या बाबतीत हस्तक्षेप करू नये. तसेच, नागरिकांमध्ये त्यांच्या धार्मिक आस्थेवरून कोणताही भेदभाव करू नये. धर्मनिरपेक्षता केवळ धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी देत नाही, तर ती सर्व नागरिकांना समानतेने वागवते, मग त्यांची धार्मिक किंवा अधार्मिक पार्श्वभूमी काहीही असो. या संकल्पनेचा मूळ उद्देश असा आहे की, समाजातील शांतता, सलोखा आणि परस्पर आदर कायम राहावा, जिथे प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या श्रद्धेनुसार जगण्याचे किंवा कोणतीही श्रद्धा न ठेवण्याचे स्वातंत्र्य मिळावे, आणि राज्याने या प्रक्रियेत पूर्णपणे तटस्थ राहावे.

१.२. व्याख्या : (Definition)

'धर्मनिरपेक्षता' (Secularism) हा एक गुंतागुंतीचा आणि विविध दृष्टिकोनातून अभ्यासला गेलेला विषय आहे. या संकल्पनेच्या वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी आणि विचारवंतांनी केलेल्या काही महत्त्वाच्या व्याख्या आणि त्यांचे संदर्भ खालीलप्रमाणे आहेत.

१. ब्रायन विल्सन: (Bryan Wilson)

ब्रायन विल्सन यांच्या मते, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे 'धार्मिक विचार, संस्था आणि प्रतीकांचा समाजातील विविध क्षेत्रांमधून होणारा ऱ्हास होय.'

ब्रायन विल्सन यांच्या धर्मनिरपेक्षतावादावरील विचारांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या "Religion in Sociological Perspective' (1982) आणि "Religion in Secular Society' (1966) या ग्रंथांमध्ये आढळतो. ब्रायन विल्सन यांनी धर्मनिरपेक्षतेला एक बहुआयामी सामाजिक प्रक्रिया म्हणून पाहिले. त्यांच्या मते, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे केवळ राज्याने धर्मापासून वेगळे राहणे नाही, तर ती एक अशी प्रक्रिया आहे जिच्यामुळे समाजातील धार्मिक विचार, संस्था आणि प्रतीकांचा प्रभाव कमी होत जातो. विल्सन यांचा दृष्टिकोन असा होता की, आधुनिकीकरणामुळे धर्माचे महत्त्व कमी होत जाते आणि व्यक्तीचे जीवन तर्क आणि विज्ञानावर अधिक अवलंबून राहते.

२. पीटर बर्गर (Peter L. Berger)

पीटर बर्गर यांनी धर्मनिरपेक्षतेकडे 'बहुलवादाचा (Pluralism) परिणाम' म्हणून पाहिले. त्यांच्या मते, आधुनिक समाजात अनेक धर्म आणि विचारप्रणाली एकत्र अस्तित्वात असल्यामुळे, कोणताही एक धर्म समाजावर आपले वर्चस्व ठेवू शकत नाही. यामुळे, प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचा धर्म आणि विचार निवडण्याचे स्वातंत्र्य मिळते, जे धर्मनिरपेक्षतेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

पीटर बर्गर यांच्या धर्मनिरपेक्षतावादावरील विचारांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion' (1967) या प्रसिद्ध ग्रंथात आढळतो. या ग्रंथात, बर्गर यांनी धर्मनिरपेक्षतेला 'बहुलवादाचा (Pluralism) परिणाम' म्हणून स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते, आधुनिक औद्योगिक समाजात वेगवेगळ्या धार्मिक आणि विचारप्रणालींचे लोक एकत्र राहतात. या बहुलतेमुळे कोणत्याही एका धर्माला समाजावर वर्चस्व गाजवणे शक्य होत नाही. याचा परिणाम म्हणून, व्यक्तीला स्वतःच्या धार्मिक विश्वासाची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य मिळते, जे धर्मनिरपेक्षतेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. बर्गर यांच्या म्हणण्यानुसार, धर्मनिरपेक्षता ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे जी आधुनिक समाजात नैसर्गिकरित्या विकसित होते, कारण अनेक भिन्न विचार आणि श्रद्धा एकाच वेळी अस्तित्वात असतात.

३. एस. एन. आयसेन्स्टॅट (S.N. Eisenstadt)

आयसेन्स्टॅट यांनी धर्मनिरपेक्षतेला आधुनिकीकरणाची एक अट म्हणून पाहिले. त्यांच्या मते, जेव्हा एखादा समाज आधुनिक होतो, तेव्हा तो तर्क आणि विज्ञानावर अधिक अवलंबून असतो. त्यामुळे, पारंपरिक धार्मिक विचार आणि श्रद्धा समाजातून हळूहळू मागे पडतात.''

एस. एन. आयसेन्स्टॅट यांच्या धर्मनिरपेक्षता वादावरील विचार 'Modernization: Protest and Change' (1966) या ग्रंथात आढळतात. आयसेन्स्टॅट यांनी धर्मनिरपेक्षतेला आधुनिकीकरणाची एक अट म्हणून पाहिले. त्यांच्या मते, जेव्हा एखादा समाज आधुनिक होतो, तेव्हा तो पारंपरिक धार्मिक विचारांपेक्षा तर्कशुद्धता (rationality), विज्ञान (science) आणि वैयक्तिक

स्वातंत्र्यावर अधिक भर देतो. यामुळे, धर्माचे समाजातील महत्त्व आणि अधिकार हळूहळू कमी होतात. त्यांनी या प्रक्रियेला 'भेदभाव' (differentiation) असे म्हटले आहे, जिथे समाजातील राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक संस्था एकमेकांपासून स्वतंत्र होतात.'

३. ऑक्सफर्ड डिक्शनरी : (Oxford Dictionary)

ऑक्सफर्ड डिक्शनरीनुसार, 'धर्मनिरपेक्षता म्हणजे शासन, नीतीनियम, शिक्षण इत्यादी धर्मापासून स्वतंत्र असले पाहिजे'. आधुनिक काळातील शासनाकडून या अर्थाने धर्मनिरपेक्ष असण्याची अपेक्षा केली जाते. अशा राज्यात सामाजिक हिताच्या मर्यादेत राहून सर्व धर्मांना आपापल्या मार्गाने जाण्याचे स्वातंत्र्य असते. तसेच, कोणत्याही धर्मास कर-आकारणी, शिक्षण, नभोवाणी यांसारख्या शासकीय प्रचार यंत्रणांच्या बाबतीत इतर धर्म किंवा नास्तिकवाद यांच्या तुलनेत विशेष सवलती मिळत नाहीत.'

४. टी.एन. मदन : (T.N. Madan)

प्रख्यात समाजशास्त्रज्ञ टी.एन. मदन यांनी भारतीय धर्मनिरपेक्षतेवर महत्त्वपूर्ण भाष्य केले आहे.. त्यांच्या मते, भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही सर्वधर्मसमभावावर आधारित आहे, जिथे राज्य सर्व धर्मांना समान आदर देते आणि त्यांच्या धार्मिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करते, परंतु कोणत्याही धर्माला विशेष प्राधान्य देत नाही.

टी. एन. मदन यांच्या भारतीय धर्मनिरपेक्षतेवरील विचारांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'Modern Myths, Locked Minds: Secularism and Fundamentalism in India' (1997) या पुस्तकात आढळतो. या ग्रंथात त्यांनी पाश्चात्त्य आणि भारतीय धर्मनिरपेक्षता यांच्यातील फरक स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते, युरोपातील धर्मनिरपेक्षता ही प्रामुख्याने चर्च आणि राज्य यांच्यातील विभाजनावर (separation of church and state) आधारित आहे, तर भारतीय संदर्भात धर्म हा सार्वजनिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळे, पाश्चात्त्य मॉडेल भारतीय संदर्भात पूर्णपणे लागू करणे योग्य नाही, असे ते मानतात. टी. एन. मदन यांच्या मते, भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही सर्वधर्मसमभावावर आधारित आहे. याचा अर्थ,

राज्य कोणत्याही एका धर्माला विशेष प्राधान्य देत नाही, तर सर्व धर्मांना समान आदर आणि संरक्षण देते. ते असेही मानतात की, भारतात धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ धर्म पूर्णपणे वगळणे नाही, तर विविध धर्मांच्या सहअस्तित्वाला प्रोत्साहन देणे आहे.

५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (Dr. Babasaheb Ambedkar) **:**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मनिरपेक्षतेची कोणतीही एक विशिष्ट, स्वतंत्र व्याख्या केलेली नाही, परंतु भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून त्यांच्या विचारांमधून आणि त्यांनी संविधानात समाविष्ट केलेल्या तरतुदींमधून धर्मनिरपेक्षतेबद्दलचा त्यांचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. त्यांचा दृष्टिकोन हा राज्यसंस्थेचे धर्मापासून पूर्णतः विलगीकरण आणि कायद्यासमोर सर्व नागरिकांची समानता यावर आधारित होता. त्यांच्या विचारसरणीतून धर्मनिरपेक्षतेचे काही महत्त्वाचे पैलू खालीलप्रमाणे दिसून येतात:

राज्याची धार्मिक तटस्थता: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, राज्याने कोणत्याही एका विशिष्ट धर्माला पाठिंबा देऊ नये किंवा त्याला प्रोत्साहन देऊ नये. राज्याने सर्व धर्मांपासून समान अंतर ठेवावे आणि त्यांच्या बाबतीत तटस्थ राहावे. कोणताही धर्म राजधर्म म्हणून घोषित केला जाऊ नये.

धार्मिक स्वातंत्र्य आणि समानता: त्यांनी प्रत्येक नागरिकाला आपल्या आवडीनुसार कोणताही धर्म स्वीकारण्याचे, त्याचे पालन करण्याचे आणि त्याचा प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य दिले. त्याचबरोबर, धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान यावर आधारित कोणताही भेदभाव केला जाऊ नये, असे त्यांनी ठामपणे मांडले. त्यांच्या मते, राज्याने धार्मिक संस्थांना निधी देऊ नये आणि सार्वजनिक नोकऱ्यांमध्ये किंवा शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक भेदभावाला स्थान नसावे.

धर्म आणि सार्वजनिक जीवन: डॉ. आंबेडकर यांनी धर्म हा वैयक्तिक श्रद्धेचा विषय मानला, पण सामाजिक आणि सार्वजनिक जीवनात धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या भेदभावाचे ते विरोधक होते. विशेषतः अस्पृश्यतेसारख्या धार्मिक रूढींवर त्यांनी कडाडून टीका केली, कारण त्या मानवी प्रतिष्ठेच्या आणि समानतेच्या विरोधात होत्या. त्यांच्यासाठी, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे सामाजिक सुधारणांचा मार्ग मोकळा करणे, जेणेकरून कोणत्याही धर्माच्या नावाखाली होणारे अन्याय थांबतील.

समान नागरिक संहिता (Uniform Civil Code) **ची संकल्पना:** धर्मनिरपेक्षतेच्या त्यांच्या दृष्टिकोनाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे समान नागरी संहितेची (Uniform Civil Code - UCC) त्यांची मागणी. त्यांच्या मते, देशातील सर्व नागरिकांना, ते कोणत्याही धर्माचे असोत, समान कायदे असावेत. वैयक्तिक कायद्यांमध्ये (उदा. लग्न, घटस्फोट, वारसा) धार्मिक भेद असू नयेत, कारण हे भेद समानतेच्या तत्त्वाच्या विरोधात आहेत आणि राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी बाधक ठरतात.

थोडक्यात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसाठी धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्याने धर्मापासून स्वतःला अलिप्त ठेवून सर्व नागरिकांना समान वागणूक देणे, धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी देणे आणि धार्मिक भेदभावाला कायद्याने बंदी घालणे. त्यांचे विचार हे केवळ राजकीय तत्त्वज्ञान नसून, सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या स्थापनेसाठी एक मूलभूत आधारशिला होती.

वरील व्याख्यांवरून हे स्पष्ट होते की, धर्मनिरपेक्षता ही केवळ धर्मापासून राज्याचे विलगीकरण नाही, तर विविध संस्कृती आणि सामाजिक संदर्भांनुसार तिची व्याप्ती आणि अर्थ बदलतो. विशेषतः भारतीय संदर्भात, धर्मनिरपेक्षता 'सर्वधर्मसमभावा' च्या मूल्यावर आधारित आहे, जिथे राज्य सर्व धर्मांशी समान व्यवहार करते.

१.३ भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षतेसंबंधीची प्रमुख तरतुदी : (Key provisions regarding secularism in the Indian Constitution)

भारतीय संविधानाने 'धर्मनिरपेक्षता' या तत्त्वाला एक महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. सुरुवातीला संविधानाच्या मूळ प्रस्तावनेत 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द नव्हता, परंतु १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीने तो प्रस्तावनेत समाविष्ट करण्यात आला, ज्यामुळे भारताचे स्वरूप 'सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य' असे झाले. भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षतेसंबंधीची प्रमुख तरतुदी आणि प्रावधान खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

१. संविधानाची प्रस्तावना (Preamble)**:**

'धर्मनिरपेक्ष' (Secular) शब्द ४२ व्या घटनादुरुस्तीने हा शब्द प्रस्तावनेत समाविष्ट करण्यात आला. यातून भारताचे राज्य कोणत्याही विशिष्ट धर्माला राजधर्म मानणार नाही आणि सर्व धर्मांना समान वागणूक देईल, हे स्पष्ट होते.

न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता: प्रस्तावनेतील ही मूल्ये धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाला पूरक आहेत. धर्म, जात, वंश, लिंग यावर आधारित कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना समान न्याय आणि संधी मिळतील, हे यातून सूचित होते.

२. **मूलभूत हक्क** (Fundamental Rights) - **भाग** III **:** संविधानाच्या तिसऱ्या भागात धार्मिक स्वातंत्र्याशी संबंधित अनेक महत्त्वाचे मूलभूत हक्क समाविष्ट आहेत, जे धर्मनिरपेक्षतेचा आधारस्तंभ आहेत.

(कलम १४): कायद्यासमोर समानता (Equality before Law): राज्य कोणत्याही व्यक्तीला कायद्यासमोर समानतेपासून किंवा कायद्याच्या समान संरक्षणापासून वंचित ठेवणार नाही. याचा अर्थ धर्म, जात किंवा पंथ यावर आधारित कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही.

(कलम १५): धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून भेदभाव करण्यास मनाई (Prohibition of Discrimination on grounds of Religion, Race, Caste, Sex or Place of Birth): राज्याने केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध भेदभाव करू नये.

(कलम १६): सार्वजनिक नोकरीच्या बाबतीत संधीची समानता (Equality of Opportunity in Public Employment): सार्वजनिक नोकऱ्यांमध्ये सर्व नागरिकांना समान संधी मिळेल. केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान, निवासस्थान किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव केला जाणार नाही.

(कलम २५): सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त आचरण, पालन व प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य (Freedom of Conscience and Free Profession, Practice and Propagation of Religion): प्रत्येक व्यक्तीला सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आहे आणि कोणताही धर्म मुक्तपणे स्वीकारण्याचे, त्याचे आचरण करण्याचे व त्याचा प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. या स्वातंत्र्यावर सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि आरोग्याच्या कारणास्तव मर्यादा घालता येतात.

(कलम २६): धार्मिक व्यवहारांचे व्यवस्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य (Freedom to

Manage Religious Affairs): प्रत्येक धार्मिक संप्रदायाला किंवा त्याच्या कोणत्याही विभागाला धार्मिक आणि धर्मादाय संस्था स्थापन करण्याचा व त्यांचे पोषण करण्याचा, आपल्या धार्मिक व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचा, जंगम व स्थावर मालमत्ता धारण करण्याचा व तिचे संपादन करण्याचा आणि कायद्यानुसार अशा मालमत्तेचे प्रशासन करण्याचा हक्क आहे.

(कलम २७): कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या प्रचारासाठी कर देण्यापासून स्वातंत्र्य (Freedom as to Payment of Taxes for Promotion of any particular Religion): कोणत्याही व्यक्तीला अशा करांचे पैसे देण्यास भाग पाडले जाणार नाही, ज्यांचा उपयोग कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या किंवा धार्मिक संप्रदायाच्या प्रचारासाठी केला जातो. याचा अर्थ राज्य कोणत्याही एका धर्माला प्रोत्साहन देण्यासाठी कर गोळा करणार नाही.

(कलम २८): काही शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षण किंवा धार्मिक उपासनेला उपस्थित राहण्यापासून स्वातंत्र्य (Freedom as to Attendance at Religious Instruction or Religious Worship in certain Educational Institutions): राज्याच्या निधीतून चालवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणतेही धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही. राज्याकडून मान्यता मिळालेल्या किंवा राज्याच्या निधीतून मदत मिळालेल्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये, कोणत्याही व्यक्तीला धार्मिक शिक्षण घेण्यास किंवा धार्मिक उपासनेत भाग घेण्यास भाग पाडले जाणार नाही, जोपर्यंत ती व्यक्ती किंवा तिचा पालक जर व्यक्ती अल्पवयीन असेल तर संमती देत नाही.

३. राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (Directive Principles of State Policy) **– भाग IV:**

अनुच्छेद ४४ (कलम ४४): समान नागरिक संहिता (Uniform Civil Code): राज्य भारताच्या संपूर्ण प्रदेशात नागरिकांसाठी एकसमान नागरी संहिता लागू करण्याचा प्रयत्न करेल. हे तत्त्व धर्मनिरपेक्षतेच्या दिशेने एक महत्त्वाचे पाऊल आहे, कारण ते विविध धार्मिक समुदायांच्या वैयक्तिक कायद्यांऐवजी सर्वांसाठी समान कायदे असावेत यावर भर देते.

४. इतर संबंधित तरतुदी: (Other relevant provisions)

राष्ट्रपती आणि इतर संवैधानिक पदांसाठी शपथ: राष्ट्रपती, राज्यपाल आणि इतर महत्त्वाच्या संवैधानिक पदांवरील व्यक्ती आपल्या पदाची शपथ घेताना संविधानाप्रती निष्ठा आणि कायद्याचे पालन करण्याची शपथ घेतात, कोणत्याही धार्मिक ग्रंथाची नाही.

न्यायव्यवस्थेची भूमिका: भारतीय न्यायव्यवस्था धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाचे रक्षण करते आणि धार्मिक स्वातंत्र्याचे उल्लंघन करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याला किंवा कृतीला आव्हान देण्याचा अधिकार नागरिकांना देते.

या सर्व तरतुदींमधून भारतीय संविधानाने धर्मनिरपेक्षतेला केवळ एक राजकीय तत्त्व म्हणून नव्हे, तर सामाजिक सलोखा, समानता आणि व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेचा आधारस्तंभ म्हणून स्वीकारले आहे. भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही पाश्चात्त्य संकल्पनेपेक्षा वेगळी आहे, कारण ती धर्मापासून पूर्णतः अलिप्त राहण्याऐवजी 'सर्वधर्मसमभाव' आणि सर्व धर्मांना समान आदर देण्यावर भर देते.

१.४ धर्मनिरपेक्षतावादाचे स्वरूप किंवा वैशिष्ट्ये : (Nature or Characteristics of Secularism)

धर्मनिरपेक्षतावाद (Secularism) हे एक तत्त्वज्ञान आहे जे राज्य आणि धर्म यांच्यातील संबंधांना परिभाषित करते. सोप्या भाषेत सांगायचे झाल्यास, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्याने कोणत्याही धर्माला प्राधान्य देऊ नये, त्याचे समर्थन करू नये किंवा त्याचा विरोध करू नये. या विचाराचे काही प्रमुख स्वरूप किंवा वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१.४.१. राज्याची धार्मिक तटस्थता : (State Neutrality towards Religion)

राज्याची धार्मिक तटस्थता हे धर्मनिरपेक्षतावादाचे एक मूलभूत आणि अत्यंत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. या तत्त्वाचा अर्थ असा आहे की, राज्यसंस्था (सरकार) कोणत्याही विशिष्ट धर्माला प्राधान्य देत नाही, त्याचे समर्थन करत नाही किंवा त्याचा विरोध करत नाही. राज्य धर्माच्या बाबतीत एक तटस्थ भूमिका घेते. राज्याची धार्मिक तटस्थता ही दोन प्रकारची असते. पहिली म्हणजे सकारात्मक तटस्थता (Positive Neutrality) होय. याला 'तत्त्वनिष्ठ अंतर' (Principled

Distance) असेही म्हणतात, जे भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे वैशिष्ट्य आहे. यात राज्य सर्व धर्मांपासून समान अंतर राखते आणि सर्व धर्मांना समान आदर देते. ते कोणत्याही धर्मामध्ये अनावश्यक हस्तक्षेप करत नाही, परंतु सामाजिक न्याय आणि सार्वजनिक सुव्यवस्थेसाठी आवश्यक वाटल्यास हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार ठेवते. उदाहरणार्थ, अस्पृश्यता किंवा तिहेरी तलाकसारख्या प्रथांमध्ये हस्तक्षेप करून राज्य सामाजिक सुधारणा घडवून आणते. तर दुसरी नकारात्मक तटस्थता (Negative Neutrality) / पूर्ण विलगीकरण होय. हे प्रामुख्याने पाश्चात्त्य (उदा. अमेरिका, फ्रान्स) मॉडेलमध्ये दिसते. यात राज्य आणि धर्म यांच्यात पूर्णतः 'भिंत' (Wall of Separation) असते. राज्य धार्मिक बाबींमध्ये कोणताही हस्तक्षेप करत नाही आणि धार्मिक संस्थांनाही राजकारणात किंवा सार्वजनिक धोरणात हस्तक्षेप करण्याची परवानगी नसते. धर्म पूर्णपणे खासगी बाब मानला जातो.

राज्याची धार्मिक तटस्थता राखणे हे अनेकदा आव्हानात्मक असते. काहीवेळा राजकीय पक्ष धार्मिक मुद्द्यांचा वापर करून मतपेढीचे राजकारण करतात, ज्यामुळे राज्याच्या तटस्थतेला बाधा येते. समाजात धार्मिक ध्रुवीकरण आणि सांप्रदायिक विचार वाढल्यास राज्याच्या तटस्थ भूमिकेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते. त्यामुळे राज्याला धार्मिक भावनांचा आदर आणि कायद्याचे सार्वभौमत्व यांच्यात समतोल साधावा लागतो. राज्याची धार्मिक तटस्थता हे धर्मनिरपेक्षतावादाचे असे वैशिष्ट्य आहे जे केवळ धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी देत नाही, तर सामाजिक समानता, सलोखा आणि लोकशाही मूल्यांचे रक्षण करते. हे सुनिश्चित करते की राज्याचे निर्णय कोणत्याही धार्मिक प्रभावाखाली न येता, सर्व नागरिकांच्या हितासाठी आणि संविधानाच्या चौकटीत घेतले जातात. भारतीय संदर्भात, हे तत्त्व 'सर्वधर्मसमभावा' च्या भावनेतून साकारले जाते, ज्यामुळे भारत एक विविधतेने नटलेले आणि तरीही एकसंध राष्ट्र म्हणून उभे आहे.

१.४.२. धार्मिक स्वातंत्र्य : (Religious Freedom)

धार्मिक स्वातंत्र्य हे धर्मनिरपेक्षतावादाचे एक मूलभूत आणि अविभाज्य वैशिष्ट्य आहे. याचा अर्थ असा आहे की, प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार कोणताही धर्म स्वीकारण्याचे, त्याचे पालन करण्याचे, त्याचा प्रचार करण्याचे

किंवा कोणताही धर्म न मानण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असते. राज्याचा यावर कोणताही अनावश्यक हस्तक्षेप नसतो. धार्मिक स्वातंत्र्य ही केवळ 'एखाद्या विशिष्ट धर्माचे पालन करण्याची' परवानगी नाही, तर ती एक व्यापक संकल्पना आहे. यामध्ये सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य (Freedom of Conscience) महत्त्वपूर्ण मानले आहे. याचा अर्थ व्यक्तीला आपल्या अंतरात्म्यानुसार, कोणत्याही बाह्य दबावाशिवाय, आपले नैतिक आणि धार्मिक विचार निवडण्याचे, विकसित करण्याचे आणि त्यानुसार जगण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. यात 'नास्तिक' (atheist) असण्याचे किंवा 'अज्ञेयवादी' (agnostic) असण्याचे स्वातंत्र्यही येते. धर्मनिरपेक्ष राज्यामध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याला अत्यंत महत्त्व दिले जाते. यामध्ये राज्याची भूमिका यात दुहेरी असते. पहिले म्हणजे राज्य नागरिकांच्या धार्मिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण करते. तर दुसरे राज्य सामान्यतः धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करत नाही. ते कोणत्याही एका धर्माला प्रोत्साहन देत नाही किंवा इतर धर्मांना दडपून टाकत नाही.

धार्मिक स्वातंत्र्य हे अमर्याद नसते. कोणत्याही धर्मनिरपेक्ष राज्याप्रमाणे, भारतीय संविधानही धार्मिक स्वातंत्र्यावर काही वाजवी मर्यादा घालते. या मर्यादा सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता, आरोग्य आणि मूलभूत हक्कांच्या इतर तरतुदींचे संरक्षण करण्यासाठी आवश्यक असतात. उदाहरणार्थ, जर एखाद्या धार्मिक प्रथेमुळे सार्वजनिक शांतता भंग होत असेल, तर राज्य त्यावर मर्यादा घालू शकते. अमानवी किंवा अन्यायकारक धार्मिक प्रथांना (उदा. नरबळी, सती प्रथा, बालविवाह, अस्पृश्यता) धार्मिक स्वातंत्र्याच्या नावाखाली संरक्षण दिले जात नाही. राज्य अशा प्रथांमध्ये हस्तक्षेप करून त्यांना प्रतिबंधित करू शकते. धर्मांतरासाठी बळजबरी करणे किंवा आमिष दाखवणे हे धार्मिक स्वातंत्र्याच्या विरोधात मानले जाते. थोडक्यात धार्मिक स्वातंत्र्य हे धर्मनिरपेक्षतेचे हृदय आहे.

१.४.३. धार्मिक भेदभावाला मनाई : (Prohibition of Religious Discrimination)

धार्मिक भेदभावाला मनाई हे धर्मनिरपेक्षतावादाचे एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि मूलभूत वैशिष्ट्य आहे. राज्य किंवा कोणत्याही व्यक्तीद्वारे कोणत्याही नागरिकाशी त्याच्या धार्मिक आस्थेमुळे, किंवा तो कोणत्या धर्माचा आहे/नाही

यावरून कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. धर्मनिरपेक्ष राज्य प्रत्येक नागरिकाला समान मानते, त्यांची धार्मिक पार्श्वभूमी काहीही असो. समानता (Equality) हा धर्मनिरपेक्षतेचा गाभा आहे. धार्मिक भेदभावाला मनाईचे मूळ समानतेच्या तत्त्वात आहे. धर्मनिरपेक्षता मानते की, सर्व नागरिक समान आहेत आणि त्यांच्या धार्मिक ओळखीमुळे त्यांना कोणत्याही विशेष सुविधा नाकारल्या जाऊ नयेत किंवा विशेष ओळखी दिल्या जाऊ नयेत. प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या धार्मिक विश्वासाची पर्वा न करता सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आहे. धार्मिक भेदभावाला मनाई या मानवी प्रतिष्ठेचे रक्षण करते. धार्मिक भेदभाव अनेक रूपांमध्ये प्रकट होऊ शकतो, आणि धर्मनिरपेक्ष राज्य या सर्व प्रकारांना प्रतिबंधित करते. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला तिच्या धर्मामुळे थेटपणे नोकरी, शिक्षण, घर किंवा सार्वजनिक सेवा नाकारल्या जातात. उदा. अपार्टमेंटमध्ये विशिष्ट धर्माच्या लोकांना परवानगी नाकारणे. राज्याने असे कायदे किंवा धोरणे बनवू नयेत, जे केवळ धर्माच्या आधारावर नागरिकांमध्ये फरक करतात किंवा त्यांना लाभ/नुकसान पोहोचवतात. सरकारी रुग्णालये, शाळा, पोलिस यंत्रणा इत्यादी सार्वजनिक सेवांमध्ये कोणत्याही नागरिकाशी त्याच्या धर्मामुळे वेगळी वागणूक दिली जाऊ नये. धार्मिक आधारावर नोकरी नाकारणे, पदोन्नतीमध्ये अडथळा आणणे किंवा कामाच्या ठिकाणी धार्मिक छळ करणे यास मनाई आहे.

धार्मिक भेदभावाला मनाईमुळे समाजात अनेक सकारात्मक बदल घडतात. वेगवेगळ्या धार्मिक गटांमधील संबंध सुधारतात आणि शांतता वाढते. धार्मिक भेदभाव कमी झाल्याने नागरिक स्वतःला एका मोठ्या राष्ट्राचा भाग मानतात, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता वाढते. जेव्हा लोकांना त्यांच्या क्षमतेनुसार समान संधी मिळतात, तेव्हा ते समाजाच्या विकासात अधिक योगदान देऊ शकतात. नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे आणि समानतेचे संरक्षण करून लोकशाही अधिक मजबूत होते. भारतीय संविधानाने या तत्त्वाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले आहे, ज्यामुळे भारत एक धर्मनिरपेक्ष आणि समावेशक राष्ट्र म्हणून ओळखले जाते.

१.४.४. सार्वजनिक जीवनातून धर्माचे विलगीकरण : (Separation of Religion from Public Life)

सार्वजनिक जीवनातून धर्माचे विलगीकरण हे धर्मनिरपेक्षतावादाचे एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि अनेकदा चर्चेत असलेले वैशिष्ट्य आहे. या तत्त्वाचा अर्थ असा आहे की, राजकारण, प्रशासन, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि कायदेशीर व्यवस्था यांसारख्या सार्वजनिक क्षेत्रांमध्ये धर्माचा थेट हस्तक्षेप किंवा प्रभाव नसावा. धर्मनिरपेक्षतावाद राज्याने सामाजिक आणि राजकीय निर्णय धार्मिक शिकवणी किंवा श्रद्धांवर आधारित नसावेत, असे मानतो. सार्वजनिक जीवनातून धर्माचे विलगीकरण हे सुनिश्चित करते की राज्याचे निर्णय कोणत्याही विशिष्ट धार्मिक गटाच्या हितासाठी किंवा मतानुसार घेतले जात नाहीत. यामुळे राज्य सर्व नागरिकांसाठी तटस्थ राहते. याचा मुख्य उद्देश असा आहे की, राज्याने सार्वजनिक हिताचे रक्षण करावे आणि नागरिकांच्या कल्याणासाठी निर्णय घ्यावेत, ज्यात धर्माच्या नावाखाली होणारे भेदभाव किंवा अन्याय टाळले जातात.

राज्य धार्मिक कायद्यांनुसार (उदा. शरिया कायदा, धार्मिक धर्मग्रंथांवर आधारित कायदे) चालत नाही, तर संविधानाने निर्धारित केलेल्या धर्मनिरपेक्ष कायद्यांनुसार चालते. सरकारी कार्यालये, न्यायालये किंवा इतर सार्वजनिक संस्थांमध्ये विशिष्ट धार्मिक चिन्हे किंवा प्रतीकांचा वापर टाळला जातो, जेणेकरून राज्याची तटस्थता कायम राहते. राज्याने कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या प्रचार किंवा पोषणासाठी सार्वजनिक निधी वापरू नये. (अपवाद: काही ऐतिहासिक धार्मिक स्थळांच्या देखभालीसाठी किंवा सांस्कृतिक हेतूसाठी निधी दिला जाऊ शकतो, पण तो कोणत्याही एका धर्माला प्रोत्साहन देण्यासाठी नसतो). सार्वजनिक शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक प्रार्थना किंवा विधींमध्ये सहभागी होण्याची सक्ती केली जात नाही. न्यायालये धार्मिक कायद्यांवर नव्हे, तर धर्मनिरपेक्ष संविधानाच्या कायद्यांवर आधारित निर्णय देतात. न्यायाधीशांना कोणत्याही धार्मिक पक्षपाताशिवाय निर्णय घेण्याची अपेक्षा असते.

१.४.५. सामाजिक सुधारणांसाठी हस्तक्षेप : (Intervention for Social Reforms)

पाश्चात्त्य धर्मनिरपेक्षता जिथे राज्य आणि धर्म यांच्यात पूर्णतः कठोर विलगीकरण ठेवते, तिथे भारतीय धर्मनिरपेक्षता हे तत्त्व 'तत्त्वनिष्ठ अंतर' (Principled Distance) या संकल्पनेद्वारे स्वीकारते. याचा अर्थ असा की, राज्य धर्माच्या बाबतीत तटस्थ असले तरी, जर धार्मिक प्रथा किंवा परंपरांमुळे समाजात अन्याय, असमानता किंवा मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत असेल, तर राज्य सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी त्या धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करू शकते. उदा. विशेषतः स्त्रिया, दलित किंवा अल्पसंख्याक यांच्यावर अन्याय होत असेल, तर राज्य त्या प्रथेला सुधारण्यासाठी किंवा रद्द करण्यासाठी हस्तक्षेप करते. भारतीय संविधान हे न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित आहे त्यामुळे जर कोणतीही धार्मिक प्रथा या मूल्यांच्या विरोधात जात असेल, तर राज्य संविधानाच्या सर्वोच्चतेचे रक्षण करण्यासाठी यामध्ये हस्तक्षेप करते. उदा. अस्पृश्यतेवर बंदी, सती प्रथेवर बंदी, बहुपत्नीत्व रद्द करणे, तीन तलाक बंदी, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, देवदासी प्रथेवर बंदी यांचा समावेश होतो.

सामाजिक सुधारणांसाठी राज्याच्या हस्तक्षेपावर काहीवेळा टीकाही केली जाते. काही धार्मिक गट किंवा व्यक्तींना असे वाटते की, हा हस्तक्षेप त्यांच्या धार्मिक स्वातंत्र्याचे उल्लंघन आहे. सामाजिक सुधारणांसाठी हस्तक्षेप हे भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे एक अद्वितीय आणि महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. हे दर्शवते की भारतीय राज्य केवळ धर्मापासून दूर राहत नाही, तर ते सामाजिक न्याय, समानता आणि मानवी प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासाठी आवश्यकतेनुसार धार्मिक बाबींमध्ये सक्रियपणे भाग घेते. हे तत्त्व भारताला एक गतिशील, सुधारणावादी आणि समावेशक धर्मनिरपेक्ष राज्य बनवते, जे केवळ धार्मिक स्वातंत्र्याचीच नव्हे, तर सामाजिक न्यायाचीही हमी देते.

१.४.६. सर्वधर्मसमभाव : (Equal Respect for All Religions)

सर्वधर्मसमभाव ही संकल्पना भारतीय धर्मनिरपेक्षतावादाचा एक गाभा आणि अद्वितीय वैशिष्ट्य आहे. याचा अर्थ राज्य कोणत्याही एका धर्माला प्राधान्य देत नाही, तर सर्व धर्मांना समान आदर देते, समान संरक्षण देते आणि त्यांच्या

धार्मिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करते. 'सर्वधर्मसमभाव' म्हणजे 'सर्व धर्म समान आहेत' आणि सर्व धर्मांचा समान आदर केला पाहिजे. याचा अर्थ केवळ धार्मिक सहिष्णुता नव्हे, तर सर्व धर्मांप्रती सकारात्मक दृष्टिकोन आणि समान मूल्यमापन होय. 'सर्वधर्मसमभाव' या संकल्पनेमुळे भारतीय राज्य धर्मापासून 'तत्त्वनिष्ठ अंतर' राखते. याचा अर्थ, राज्य धर्मापासून पूर्णपणे अलिप्त नसते, तर सामाजिक न्याय आणि समानतेसाठी आवश्यक वाटल्यास धार्मिक बाबींमध्ये सकारात्मक हस्तक्षेप करते (उदा. अस्पृश्यता बंदी, तिहेरी तलाक बंदी). हे हस्तक्षेप कोणत्याही एका धर्माच्या विरोधात नसून, संविधानाच्या मूल्यांचे रक्षण करण्यासाठी असतात.

'सर्वधर्मसमभाव' भारतीय धर्मनिरपेक्षतेसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे कारण बहुधार्मिक समाजात शांतता आणि सौहार्द टिकवून ठेवण्यासाठी हे तत्त्व अत्यावश्यक आहे. विविध धार्मिक समुदायांना एकत्र आणून राष्ट्रीय एकात्मतेला बळकटी देते. अल्पसंख्याक समुदायांना त्यांची ओळख आणि धार्मिक हक्क सुरक्षित ठेवण्याचा विश्वास देते. धार्मिक आधारावर कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना समान संधी आणि न्याय सुनिश्चित करते. सर्वधर्मसमभाव हे भारतीय धर्मनिरपेक्षतावादाचे केवळ एक वैशिष्ट्य नाही, तर तो भारताच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक बांधणीचा एक अविभाज्य भाग आहे. हे तत्त्व राज्याला सर्व धर्मांबद्दल समान आदर, निष्पक्षता आणि संरक्षण देण्यास प्रवृत्त करते, ज्यामुळे विविधतेने नटलेल्या भारतीय समाजात शांतता, सहिष्णुता आणि सलोखा कायम राहतो. हे केवळ एक राजकीय तत्त्वज्ञान नसून, एक जीवनशैली आहे जी भारताच्या लोकशाहीला अधिक मजबूत आणि समावेशक बनवते.

१.४.७. नागरिकत्व आणि राष्ट्रीय एकात्मता : (Citizenship and National Integration)

नागरिकत्व (Citizenship) आणि राष्ट्रीय एकात्मता (National Integration) ही दोन्ही धर्मनिरपेक्षतावादाची अत्यंत महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहेत. धर्मनिरपेक्षता हे सुनिश्चित करते की, कोणत्याही व्यक्तीला तिचा धर्म, जात, वंश किंवा लिंग यावर आधारित भेदभाव न करता समान नागरिकत्व दिले जाईल आणि याच समानतेच्या आधारावर राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होईल. धर्मनिरपेक्ष राज्यामध्ये, नागरिकत्व हे कोणत्याही धार्मिक विश्वासावर किंवा पंथावर आधारित

नसते. प्रत्येक व्यक्ती, तिचा धर्म कोणताही असो (किंवा कोणताही धर्म नसला तरी), तिला समान हक्क आणि कर्तव्ये असलेले नागरिक म्हणून ओळखले जाते. राज्याच्या दृष्टीने सर्व नागरिक समान असतात. धर्मनिरपेक्ष राज्य नागरिकांना त्यांच्या धार्मिक ओळखीच्या पलीकडे जाऊन 'भारतीय' या समान ओळखीने पाहते. यामुळे नागरिक केवळ एका विशिष्ट धार्मिक गटाचे सदस्य न राहता, एका मोठ्या राष्ट्राचे सदस्य बनतात.

राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे एका राष्ट्रातील विविध धार्मिक, भाषिक, जातीय आणि सांस्कृतिक गटांनी एकत्र येऊन, सामान्य उद्दिष्टे आणि मूल्यांसाठी काम करणे. ही विविधता असूनही एकत्वाची भावना आहे. भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे, जिथे अनेक धर्म, भाषा आणि संस्कृतीचे लोक एकत्र राहतात. अशा समाजात, धर्मनिरपेक्षता राष्ट्रीय एकात्मतेचा आधार बनते. जेव्हा राज्य सर्व धर्मांना समान आदर देते आणि कोणावरही धार्मिक भेदभाव करत नाही, तेव्हा विविध धार्मिक समुदायांना सुरक्षित आणि समाविष्ट असल्याची भावना येते. धर्मनिरपेक्षता धार्मिक श्रद्धेऐवजी न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यांसारख्या मानवी मूल्यांवर आधारित राष्ट्रीय एकता निर्माण करते. हे मूल्य लोकांना त्यांच्या धार्मिक ओळखीच्या पलीकडे एकत्र आणतात. राष्ट्रीय एकात्मतेसमोर अनेक आव्हाने आहेत, जसे की प्रादेशिकता, जातीयवाद, भाषावाद आणि धार्मिक कट्टरता. अशा वेळी, धर्मनिरपेक्षता एक महत्त्वाचे साधन म्हणून काम करते. धर्मनिरपेक्ष कायदे आणि धोरणे धार्मिक दंगली आणि हिंसाचार रोखण्यात मदत करतात, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत होते.

१.४.८. तर्क आणि विवेकबुद्धीला प्राधान्य : (Emphasis on Reason and Rationality)

तर्क (Reason) आणि विवेकबुद्धी (Rationality) यांना प्राधान्य देणे हे धर्मनिरपेक्षतावादाचे एक मूलभूत आणि निर्णायक वैशिष्ट्य आहे. धर्मनिरपेक्षता केवळ राज्य आणि धर्म यांच्यातील विलगीकरणापुरती मर्यादित नसून, ती सार्वजनिक जीवनातील निर्णय, धोरणे आणि सामाजिक दृष्टिकोन धार्मिक अंधश्रद्धा, भावना किंवा विशिष्ट धार्मिक शिकवणींऐवजी वैज्ञानिक विचार, तर्कशुद्ध विश्लेषण आणि मानवी विवेकबुद्धीवर आधारित असावेत यावर भर देते. तर्क आणि विवेकबुद्धीला

प्राधान्य म्हणजे राज्याने आणि सार्वजनिक संस्थांनी आपले निर्णय कोणत्याही एका धर्माच्या किंवा धार्मिक मतांच्या आधारावर घेऊ नयेत. कायदे, प्रशासकीय नियम आणि धोरणे लोकांच्या कल्याणासाठी, वस्तुनिष्ठ तथ्यांवर आणि तार्किक विचारांवर आधारित असावेत. धर्मनिरपेक्षता वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देते, जिथे सत्य, पुरावे आणि प्रयोगांवर आधारित ज्ञान स्वीकारले जाते. अंधश्रद्धा आणि अवैज्ञानिक दाव्यांना सार्वजनिक धोरणांमध्ये स्थान नसते. भारताच्या संविधानात अनुच्छेद ५१- (h) मध्ये 'वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि चौकशी व सुधारणेची भावना विकसित करणे' हे प्रत्येक नागरिकाचे मूलभूत कर्तव्य म्हणून नमूद केले आहे, जे या तत्त्वाशी सुसंगत आहे. धर्मनिरपेक्षता लोकांना कोणत्याही गोष्टीला डोळे झाकून स्वीकारण्याऐवजी त्यावर प्रश्न विचारण्यास, त्याचे विश्लेषण करण्यास आणि स्वतंत्रपणे विचार करण्यास प्रोत्साहित करते. यामुळे समाजात चर्चा, वादविवाद आणि नवीन कल्पनांना वाव मिळतो.धार्मिक श्रद्धा अनेकदा वैयक्तिक किंवा विशिष्ट समुदायांच्या हितापुरत्या मर्यादित असू शकतात. याउलट, तर्क आणि विवेकबुद्धी सार्वजनिक हिताला आणि संपूर्ण समाजाच्या कल्याणाला प्राधान्य देते.

कायदे सर्वांसाठी समान आणि तार्किक असावेत. धर्मनिरपेक्ष राज्याची शिक्षण प्रणाली धर्मनिरपेक्ष मूल्यांवर आधारित असावी. विद्यार्थ्यांना चिकित्सात्मक विचार आणि तर्कशुद्ध दृष्टिकोन शिकवला जावा. भारतीय संविधानाने या तत्त्वाला दिलेले महत्त्व हे भारताला एक आधुनिक, न्यायपूर्ण आणि प्रगतीशील राष्ट्र बनवण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

थोडक्यात, धर्मनिरपेक्षतावाद ही केवळ एक राजकीय संकल्पना नसून, तो एक समतोल सामाजिक आणि नैतिक दृष्टिकोन आहे. या दृष्टिकोनातून, राज्याने धर्माच्या बाबतीत तटस्थ राहून प्रत्येक नागरिकाला समान हक्क, स्वातंत्र्य आणि न्याय प्रदान केला जातो, ज्यामुळे विविधतेने नटलेल्या समाजात शांतता आणि सलोखा राखला जातो.

१.५. धर्मनिरपेक्ष राज्याचे प्रकार : (Types of Secular State)

धर्मनिरपेक्ष राज्य म्हणजे असे राज्य जिथे शासन आणि धर्म यांच्यात

स्पष्ट विलगीकरण असते आणि राज्याचा कोणताही अधिकृत धर्म नसतो. तथापि, 'धर्मनिरपेक्ष राज्य' या संकल्पनेची अंमलबजावणी प्रत्येक देशात सारखी नसते. या संकल्पनेचे प्रामुख्याने दोन प्रमुख 'मॉडेल्स' किंवा 'प्रकार' दिसून येतात, जे राज्याच्या धर्मविषयक दृष्टिकोनावर आणि हस्तक्षेपाच्या पातळीवर आधारित आहेत.

१.५.१. पाश्चात्त्य किंवा नकारात्मक धर्मनिरपेक्षता : (Western or Negative Secularism)

पाश्चात्त्य किंवा नकारात्मक धर्मनिरपेक्षता (Western or Negative Secularism) हे धर्मनिरपेक्षतावादाचे एक प्रमुख मॉडेल आहे, जे प्रामुख्याने युरोप आणि अमेरिकेसारख्या पाश्चात्त्य देशांमध्ये विकसित झाले आहे. या मॉडेलला 'कठोर विलगीकरणाचे मॉडेल' (Strict Separation Model) असेही म्हटले जाते.

अमेरिकेच्या संविधानाची 'पहिली दुरुस्ती' (First Amendment) ही धर्मनिरपेक्षता संदर्भात करण्यता आली आहे. 'काँग्रेस असा कोणताही कायदा करणार नाही जो एखाद्या धर्माची स्थापना करेल.' याचा अर्थ राज्य कोणताही अधिकृत धर्म स्थापन करू शकत नाही किंवा कोणत्याही धर्माला विशेष प्राधान्य देऊ शकत नाही. आणि दुसरी दुरुस्ती म्हणजे राज्य 'धर्माच्या मुक्त आचरणात कोणताही अडथळा आणणार नाही' याचा अर्थ नागरिकांना कोणताही धर्म मुक्तपणे पाळण्याचे स्वातंत्र्य आहे. अमेरिकेत 'चर्च आणि राज्यामध्ये भिंत' (Wall of Separation between Church and State) हे तत्त्व मोठ्या प्रमाणावर स्वीकारले जाते.

फ्रान्स देश 'लायसिते' (Lacitµ) या तत्त्वासाठी ओळखला जातो, जे पाश्चात्त्य धर्मनिरपेक्षतेचे एक कठोर स्वरूप आहे. चर्च आणि राज्याच्या विलगीकरणावर आधारित १९०५ च्या कायद्याने हे तत्त्व अधिकृत केले. फ्रान्समध्ये सार्वजनिक शाळांमध्ये धार्मिक प्रतीकांवर बंदी आहे आणि नागरिकांनी सार्वजनिक ठिकाणी धार्मिक ओळख स्पष्टपणे दर्शवणे टाळावे अशी अपेक्षा केली जाते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी: (Historical background)

या मॉडेलचा उदय युरोपमध्ये, विशेषतः मध्ययुगीन काळात चर्च (धार्मिक

सत्ता) आणि राज्य (राजकीय सत्ता) यांच्यातील दीर्घकाळ चाललेल्या संघर्षामधून झाला. राजेशाही आणि चर्च यांच्यातील सत्तेच्या संघर्षातून, तसेच प्रबोधन काळात (Enlightenment) तर्क आणि विज्ञानाला महत्त्व मिळाल्याने, राज्याला चर्चच्या प्रभावापासून मुक्त करण्याची गरज निर्माण झाली. त्यामुळे, राज्याचे निर्णय धार्मिक बंधनांऐवजी तर्कशुद्ध विचारांवर आधारित असावेत, यावर भर दिला गेला.

मुख्य तत्त्व: कठोर विलगीकरण: (Strict Separation)

या मॉडेलचा गाभा धर्म आणि राज्य यांच्यात पूर्णतः कठोर भिंत (Wall of Separation) उभारणे हा आहे. याचा अर्थ:

- **राज्याचा कोणताही अधिकृत धर्म नाही:** राज्याचा स्वतःचा कोणताही अधिकृत धर्म नसतो आणि ते कोणत्याही धर्माला राजधर्म म्हणून मान्यता देत नाही.
- **राज्याचा धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप नाही:** राज्य धार्मिक संस्थांच्या अंतर्गत कामकाजात किंवा धार्मिक प्रथांमध्ये सहसा हस्तक्षेप करत नाही.
- **धार्मिक संस्थांचा राजकारणात हस्तक्षेप नाही:** त्याचप्रमाणे, धार्मिक संस्थांनाही राजकारण, सरकारी धोरणे किंवा सार्वजनिक प्रशासनात थेट हस्तक्षेप करण्याची परवानगी नसते.
- **धर्म ही खासगी बाब:** धर्म ही पूर्णतः वैयक्तिक आणि खासगी बाब मानली जाते. व्यक्तीला आपल्या घरात किंवा खाजगी जीवनात कोणताही धर्म पाळण्याचे स्वातंत्र्य असते, परंतु सार्वजनिक जीवनात धार्मिक भावना किंवा प्रतीकांचे प्रदर्शन टाळले जाते.

प्रमुख वैशिष्ट्ये: (Key Features)

- **राज्याची तटस्थता:** राज्य सर्व धर्मांपासून पूर्णपणे तटस्थ आणि अलिप्त राहते. ते कोणत्याही एका धर्माला प्रोत्साहन देत नाही किंवा त्याचा विरोध करत नाही.
- **धार्मिक संस्थांना सरकारी निधी नाही:** राज्याच्या तिजोरीतून कोणत्याही धार्मिक संस्थेला किंवा धार्मिक शिक्षणाला आर्थिक मदत दिली जात नाही. यामुळे राज्याचे धार्मिक बाबींपासून पूर्ण विलगीकरण सुनिश्चित होते.
- **सार्वजनिक जीवनात धार्मिक प्रतीकांवर निर्बंध:** काही देशांमध्ये (उदा. फ्रान्स), सार्वजनिक जागा, विशेषतः सरकारी शाळा, रुग्णालये किंवा कार्यालयांमध्ये धार्मिक

प्रतीके (उदा. हिजाब, क्रॉस, किप्पा) परिधान करण्यावर किंवा प्रदर्शित करण्यावर कठोर निर्बंध असू शकतात. याचे कारण म्हणजे सार्वजनिक जागा या सर्वांसाठी समान आणि तटस्थ असाव्यात.

❑ **धार्मिक कायद्यांना स्थान नाही:** राज्याचे कायदे धार्मिक ग्रंथांवर किंवा धार्मिक नियमांवर आधारित नसतात, तर ते धर्मनिरपेक्ष आणि नागरिकांच्या सहमतीवर आधारित संविधानात्मक तत्त्वांवर आधारित असतात. सर्व नागरिकांसाठी समान कायदे असतात.

टीका आणि आव्हाने: (Criticism and Challenges)

❑ **'धर्मविरोधी' असल्याचा आरोप:** काहीवेळा या मॉडेलवर 'धर्मविरोधी' असल्याचा किंवा धर्माला सार्वजनिक जीवनातून पूर्णपणे हद्दपार करण्याचा प्रयत्न करत असल्याचा आरोप केला जातो.

❑ **धार्मिक स्वातंत्र्यावर गदा:** धार्मिक प्रतीकांवर बंदीसारख्या निर्णयांवरून काही धार्मिक समुदायांकडून त्यांच्या धार्मिक स्वातंत्र्यावर गदा येत असल्याची टीका होते.

❑ **बहुसांस्कृतिक समाजात लागू करणे कठीण:** विविध धार्मिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेल्या समाजांमध्ये हे मॉडेल लागू करणे अनेकदा आव्हानात्मक ठरते, कारण ते धार्मिक ओळखीला पूर्णपणे खासगी बनवण्याचा प्रयत्न करते.

पाश्चात्त्य किंवा नकारात्मक धर्मनिरपेक्षता मॉडेल हे राज्याच्या धर्मापासून पूर्ण अलिप्ततेवर आणि कठोर विलगीकरणावर भर देते. याचा उद्देश सार्वजनिक जीवनात धार्मिक प्रभावाशिवाय समानता आणि तार्किक विचार स्थापित करणे हा असतो. हे मॉडेल धार्मिक स्वातंत्र्य सुनिश्चित करते, परंतु ते धर्माला प्रामुख्याने खाजगी बाब म्हणून पाहते आणि सार्वजनिक जीवनात त्याच्या अभिव्यक्तीवर मर्यादा घालू शकते.

१.५.२. भारतीय किंवा सकारात्मक धर्मनिरपेक्षता : (Indian or Positive Secularism)

भारतीय किंवा सकारात्मक धर्मनिरपेक्षता (Indian or Positive

Secularism) हे धर्मनिरपेक्षतावादाचे एक दुसरे मॉडेल आहे, जे पाश्चात्त्य संकल्पनेपेक्षा वेगळे आहे. हे मॉडेल 'सर्वधर्मसमभाव' या तत्त्वावर आधारित आहे, ज्याचा अर्थ राज्य कोणत्याही एका धर्माला प्राधान्य देत नाही, तर सर्व धर्मांना समान आदर आणि संरक्षण देते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी: (Historical background)

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना युरोपातील चर्च आणि राज्याच्या संघर्षातून नव्हे, तर भारताच्या हजारो वर्षांच्या विविधतेतून आणि बहुधार्मिक संस्कृतीतून विकसित झाली आहे. भारतात प्राचीन काळापासून विविध धर्म, पंथ, जाती आणि भाषांचे लोक एकत्र राहिले आहेत. या विविधतेत शांतता आणि सलोखा राखण्यासाठी 'सर्वधर्मसमभाव' हे तत्त्व नैसर्गिकरित्या रुजले. महात्मा गांधींसारख्या नेत्यांनी या तत्त्वाला पाठिंबा दिला. स्वातंत्र्यानंतर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय संविधानाने या तत्त्वाला कायदेशीर स्वरूप दिले.

मुख्य तत्त्व: तत्त्वनिष्ठ अंतर (Principled Distance) **आणि सर्वधर्मसमभाव** (Equal Respect for all Religions):

हा प्रकार पाश्चात्त्य मॉडेलप्रमाणे 'धर्म आणि राज्यामध्ये कठोर भिंत' उभारत नाही. त्याऐवजी, ते 'तत्त्वनिष्ठ अंतर' राखते, ज्याचा अर्थ असा आहे की,

- **राज्याचे तटस्थतेसोबत सक्रिय भूमिका:** राज्य धर्मापासून पूर्णपणे अलिप्त नसते, तर ते सर्व धर्मांपासून समान अंतर राखते आणि सर्व धर्मांना समान आदर देते. हे राज्याला सामाजिक न्याय आणि समानतेसाठी धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार देते.

- **सर्वधर्मसमभाव:** हे तत्त्व भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा आत्मा आहे. याचा अर्थ राज्य कोणत्याही एका धर्माला श्रेष्ठ मानत नाही, तर सर्व धर्मांना समान दृष्टीने पाहते आणि त्यांना समान संधी व संरक्षण पुरवते.

प्रमुख वैशिष्ट्ये: (Key Features)

- **राज्याचा कोणताही अधिकृत धर्म नाही:** भारताचा कोणताही राजधर्म नाही.

राज्य कोणत्याही एका विशिष्ट धर्माला प्रोत्साहन देत नाही किंवा त्याचा विरोध करत नाही.

❒ **सकारात्मक हस्तक्षेप :** हे भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे सर्वात महत्त्वाचे आणि अद्वितीय वैशिष्ट्य आहे. जर एखाद्या धार्मिक प्रथेमुळे समाजात अन्याय, असमानता (उदा. अस्पृश्यता, सती प्रथा, बालविवाह, तिहेरी तलाक) किंवा मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत असेल, तर राज्य त्या प्रथेला सुधारण्यासाठी किंवा रद्द करण्यासाठी कायदेशीर हस्तक्षेप करू शकते. हा हस्तक्षेप धर्मविरोधी नसून, सामाजिक न्याय आणि संविधानाच्या मूल्यांचे रक्षण करण्यसाठी असतो.

❒ **धार्मिक स्वातंत्र्याचे व्यापक संरक्षण:** प्रत्येक नागरिकाला आपल्या आवडीनुसार कोणताही धर्म स्वीकारण्याचे, त्याचे पालन करण्याचे आणि त्याचा प्रचार करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. तसेच, कोणताही धर्म न मानण्याचे स्वातंत्र्यही यात समाविष्ट आहे. (उदा. भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद २५, २६, २७, २८).

❒ **अल्पसंख्याकांचे संरक्षण:** भारतीय संविधान धार्मिक अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे विशेषतः संरक्षण करते. त्यांना आपली भाषा, लिपी, संस्कृती जपण्याचा आणि स्वतःच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करून त्यांचे व्यवस्थापन करण्याचा अधिकार आहे (अनुच्छेद २९, ३०).

❒ **सार्वजनिक जीवनात धर्माचे अस्तित्व:** पाश्चात्त्य मॉडेलच्या विपरीत, भारतीय धर्मनिरपेक्षता सार्वजनिक जीवनातून धर्माला पूर्णपणे बाजूला काढत नाही. धार्मिक सण, उत्सव आणि परंपरा सार्वजनिक पातळीवर साजरे केले जातात आणि राज्य त्यात सहभागी होऊ शकते, परंतु कोणताही एक सण राज्याचा अधिकृत सण नसतो.

❒ **धार्मिक संस्थांना मदत:** राज्य काही विशिष्ट परिस्थितीत धार्मिक संस्थांना (उदा. ऐतिहासिक मंदिरांची देखभाल, तीर्थक्षेत्रांच्या विकासासाठी) आर्थिक मदत करू शकते, परंतु हे कोणत्याही एका धर्माला प्रोत्साहन देण्यासाठी नसून, सर्व धर्मांना समान वागणूक देण्याच्या तत्त्वावर आधारित असते.

❒ **समान नागरिकत्व:** धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान यावर आधारित

कोणताही भेदभाव न करता, सर्व नागरिकांना समान हक्क आणि कर्तव्ये असतात. (उदा. अनुच्छेद १४, १५, १६).

भारतीय संविधानातील आधार: (Basis in the Indian Constitution)

भारतीय संविधानाने 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीने प्रस्तावनेत समाविष्ट केला, परंतु त्याआधीही संविधानातील अनेक तरतुदी भारतीय धर्मनिरपेक्षतेच्या सकारात्मक स्वरूपाला अधोरेखित करत होत्या.

प्रस्तावना: 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द.

मूलभूत हक्क (भाग III**):** अनुच्छेद १४, १५, १६, २५, २६, २७, २८, २९, ३०.

राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (भाग IV**):** अनुच्छेद ४४ (समान नागरी संहितेची अपेक्षा).

❑ **धर्मनिरपेक्ष राज्याचे महत्त्व:** (Importance of a Secular State)

❑ **सलोखा आणि शांतता:** विविध धर्मांचे लोक असलेल्या समाजात शांतता आणि सौहार्द राखण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता आवश्यक आहे.

❑ **समानता आणि न्याय:** यामुळे सर्व नागरिकांना, त्यांच्या धार्मिक पार्श्वभूमीची पर्वा न करता, समान अधिकार आणि संधी मिळतात.

❑ **लोकशाहीचे संरक्षण:** लोकशाहीत नागरिकांना त्यांच्या श्रद्धेनुसार जगण्याचे स्वातंत्र्य असते. धर्मनिरपेक्षता या स्वातंत्र्याचे रक्षण करते आणि धर्माच्या नावाखाली होणारे दडपशाही टाळते.

❑ **आधुनिकता आणि प्रगती:** धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन समाजाला वैज्ञानिक विचार, तर्क आणि आधुनिक मूल्यांकडे नेतो, ज्यामुळे प्रगतीला चालना मिळते.

❑ **अल्पसंख्याकांचे संरक्षण:** धर्मनिरपेक्ष राज्य धार्मिक अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे आणि ओळखीचे संरक्षण करते, त्यांना बहुसंख्य समाजाच्या वर्चस्वातून सुरक्षित ठेवते.

❑ **राष्ट्रीय एकात्मता:** विविध धार्मिक समुदायांमध्ये एकता निर्माण करून राष्ट्रीय एकात्मतेला बळकटी देते.

आव्हाने आणि टीका: (Challenges and Criticisms)

धर्मनिरपेक्ष राज्याच्या संकल्पनेवर काहीवेळा टीकाही केली जाते:

- **धर्मांधता आणि सांप्रदायिकता:** काही घटक धर्मनिरपेक्षतेला 'धर्मविरोधी' मानतात आणि धार्मिक ध्रुवीकरण करण्याचा प्रयत्न करतात.
- **व्होट बँक राजकारण:** काहीवेळा राजकीय पक्ष धार्मिक समुदायांना 'व्होट बँक' म्हणून वापरतात, ज्यामुळे धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाला तडा जातो.
- **अल्पसंख्याकांचे लांगूलचालन:** काही टीकाकारांचा आरोप असतो की, धर्मनिरपेक्षतेच्या नावाखाली विशिष्ट अल्पसंख्याक समुदायांचे लांगूलचालन केले जाते.
- **समान नागरी संहितेचा अभाव:** भारतात समान नागरी संहिता लागू नसल्याने, काहीवेळा वैयक्तिक कायद्यांमधील फरक धर्मनिरपेक्षतेच्या मूल्यांशी विसंगत वाटू शकतात.
- **धर्म आणि सार्वजनिक जीवन यांचा गुंतागुंत:** भारतात धर्म लोकांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग असल्याने, सार्वजनिक जीवनातून धर्माला पूर्णपणे वेगळे करणे अवघड होते.

सारांश : (Summary)

धर्मनिरपेक्ष राज्याचे स्वरूप हे त्या देशाच्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय संदर्भावर अवलंबून असते. पाश्चात्त्य देशांमध्ये 'विलगीकरणा' वर अधिक भर दिला जातो, तर भारतात 'सर्वधर्मसमभाव' आणि 'तत्त्वनिष्ठ हस्तक्षेप' हे धर्मनिरपेक्षतेचे वैशिष्ट्य आहे. या दोन्ही मॉडेल्सचा अंतिम उद्देश धार्मिक स्वातंत्र्य आणि समानता सुनिश्चित करणे हाच असतो, परंतु त्यांची अंमलबजावणी करण्याची पद्धत वेगळी असते.

२. राष्ट्रीय एकात्मता (National Integration)

२.१ प्रस्तावना : (Introducation)

राष्ट्रीय एकात्मता हा कोणत्याही राष्ट्राच्या अस्तित्वाचा, प्रगतीचा आणि स्थैर्याचा आधारस्तंभ आहे. 'विविधतेत एकता' हे ब्रीदवाक्य मिरवणाऱ्या भारतासारख्या विशाल देशात राष्ट्रीय एकात्मतेचे महत्त्व अनमोल आहे. केवळ भौगोलिक सीमांनी देशाला एकत्र ठेवणे पुरेसे नसते, तर नागरिकांमध्ये समान राष्ट्रीयत्वाची भावना, परस्परांबद्दल आदर आणि देशाप्रती नितांत निष्ठा असणे अत्यंत आवश्यक आहे. हा घटक देशाच्या सामाजिक सलोख्यासाठी, आर्थिक विकासासाठी आणि बाह्य तसेच अंतर्गत आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. भारतीय समाज हा अनेक भाषा, धर्म, संस्कृती, जाती आणि प्रादेशिक भिन्नता यांनी नटलेला आहे. ही विविधता आपली ताकद असली तरी, ती कधीकधी फुटीरतावादी प्रवृत्तींना खतपाणी घालू शकते. अशा वेळी, नागरिकांना एका समान धाग्यात गुंफणारी राष्ट्रीय एकात्मतेची संकल्पना अधिक प्रासंगिक ठरते. देशाचे संविधान, राष्ट्रीय प्रतीके (उदा. राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत) आणि सामायिक इतिहास हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे आधारस्तंभ आहेत, जे प्रत्येक भारतीयाला एकसंध ठेवतात.

प्रस्तुत अभ्यासात 'राष्ट्रीय एकात्मता' या संकल्पनेचा सखोल विचार करणार आहोत. यामध्ये तिची व्याख्या, महत्त्व आणि ऐतिहासिक संदर्भ यांचा समावेश असेल. त्याचबरोबर, राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील प्रमुख आव्हाने जसे की जातिवाद, धर्मवाद, प्रादेशिक असमतोल आणि भाषावाद यांसारख्या समस्यांचे विश्लेषण केले जाईल. या आव्हानांवर मात करून राष्ट्रीय एकात्मता अधिक बळकट करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजनांवर देखील चर्चा केली जाईल. या अभ्यासातून राष्ट्रीय एकात्मतेचे विविध पैलू समजून घेऊन, एकसंध आणि सशक्त भारताच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असलेल्या विचारांना चालना देणे हाच मुख्य उद्देश आहे, जेणेकरून आपले राष्ट्र प्रगतीच्या मार्गावर निरंतर वाटचाल करेल.

२.२ 'राष्ट्र' या संकल्पनेचा अर्थ व व्याख्या : (Nation : Concept and defination)

'राष्ट्र' (Nation) ही एक जटिल आणि बहुआयामी संकल्पना आहे, जी केवळ एका भौगोलिक प्रदेशापुरती मर्यादित नसून, त्यात लोकांच्या सामूहिक ओळखीची, इतिहासाची, संस्कृतीची आणि समान आकांक्षांची गुंफण असते. सोप्या भाषेत सांगायचे तर, 'राष्ट्र' म्हणजे लोकांचा असा एक मोठा समूह जो काही समान वैशिष्ट्ये उदा. भाषा, इतिहास, संस्कृती, वंश, धर्म, किंवा सामायिक मूल्ये धारण करतो आणि ज्याला 'आपण एक आहोत' अशी सामूहिक जाणीव असते. या समुदायाला सहसा एका विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्राशी आपले नाते जोडलेले जाणवते आणि त्याला स्वतःचे राजकीय अस्तित्व असण्याची आकांक्षा असते.

१. बेंडेक्ट अँडरसन : (Benedict Anderson)

बेंडेक्ट अँडरसन यांनी त्यांच्या 'Imagined Communities' (1983) या प्रसिद्ध ग्रंथात राष्ट्राला एक 'कल्पित समुदाय' (Imagined Community) म्हणून परिभाषित केले. त्यांच्या मते, राष्ट्राचे सदस्य एकमेकांना वैयक्तिकरित्या ओळखत नसले तरी, त्यांच्या मनात एक सामायिक ओळख आणि समुदायाची भावना निर्माण होते. ही भावना वृत्तपत्रे, पुस्तके, आणि राष्ट्रीय स्तरावरील माध्यमांद्वारे विकसित होते.

२. एरिक हॉब्सबॉम : (Eric Hobsbawm)

एरिक हॉब्सबॉम यांच्या मते, राष्ट्र ही एक आधुनिक संकल्पना आहे, जी परंपरा आणि प्रतीकांचे 'आविष्करण' (invention of traditions) करून तयार केली जाते. राष्ट्रवाद आणि राष्ट्र हे ऐतिहासिक आणि सामाजिक प्रक्रियेतून निर्माण होतात, जे लोकांना एकत्र आणतात.

३. अर्न्स्ट रेनान (Ernest Renan)

अर्न्स्ट रेनान यांनी राष्ट्राची व्याख्या 'दैनंदिन सार्वमत' (daily plebiscite) अशी केली. त्यांच्या मते, राष्ट्र हे भूतकाळातील गौरव आणि भविष्यात एकत्र

राहण्याच्या इच्छेवर आधारित आहे. राष्ट्राच्या निर्मितीमध्ये समान ऐतिहासिक वारसा आणि त्यासमोरील उद्दिष्ट्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

४. **हॅन्स कोहन** (Hans Kohn)**:** कोहन यांच्या मते, राष्ट्रवाद आणि राष्ट्र ही दोन्ही एक 'मानसिक अवस्था' आहे.

थोडक्यात, समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून, राष्ट्र ही एक सांस्कृतिक आणि भावनिक ओळख आहे, जी लोकांना त्यांच्या सामायिक भाषा, इतिहास आणि मूल्यांवर आधारित एका समुदायामध्ये बांधते. तर राजकीय दृष्टिकोनातून, राष्ट्र हे राजकीय सार्वभौमत्व आणि भौगोलिक एकक यांच्याशी जोडलेले असते, जिथे नागरिकत्वाच्या भावनेतून राष्ट्रीय ओळख तयार होते.

२.३ ऐतिहासिक संदर्भ : (Historical Context):

'राष्ट्र' या संकल्पनेचा उदय आधुनिक काळात, विशेषतः १७ व्या आणि १८ व्या शतकातील युरोपमध्ये, फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर अधिक स्पष्टपणे झाला. त्यापूर्वी, लोकांची ओळख मुख्यतः धर्म, राजवंश किंवा स्थानिक प्रदेशापुरती मर्यादित होती. औद्योगिक क्रांती, शहरीकरण आणि सार्वजनिक शिक्षणाचा प्रसार यामुळे लोकांमध्ये दळणवळण वाढले आणि ते एकमेकांना अधिक जवळून ओळखू लागले. यातून 'राष्ट्र' ही सामूहिक ओळख विकसित झाली.

१) मध्ययुगीन काळ: या काळात 'राज्य' म्हणजे राजा किंवा साम्राज्याची सत्ता आणि भूभाग होय. लोकांना आपण एखाद्या राजाचे प्रजाजन आहोत असे वाटत असे, 'राष्ट्र' या संकल्पनेची जाणीव फारशी नव्हती.

२) फ्रेंच राज्यक्रांती (१७८९): या क्रांतीने 'जनतेची सार्वभौमता' (Popular Sovereignty) हा विचार मांडला, ज्यामुळे 'राजा' नव्हे तर 'लोक' हेच सत्तेचे केंद्र आहेत हे अधोरेखित झाले. 'नागरिक' ही संकल्पना पुढे आली आणि लोकांना एका समान राष्ट्रीय ओळखीने एकत्र आणले गेले. 'आपण फ्रेंच आहोत', 'आपण जर्मन आहोत' अशी भावना दृढ होऊ लागली.

३) १९ वे शतक: या काळात युरोपमध्ये अनेक ठिकाणी साम्राज्ये कोसळली आणि 'राष्ट्र-राज्ये' (Nation-States) उदयास आली. उदाहरणार्थ, जर्मनी आणि इटलीचे एकीकरण. 'एक भाषा - एक राष्ट्र' किंवा 'एक वंश - एक राष्ट्र'

यांसारख्या कल्पनांनी जोर धरला.

४) २० वे शतक आणि वसाहतवादोत्तर काळ: आशिया आणि आफ्रिकेतील वसाहतींना स्वातंत्र्य मिळाल्यावर त्यांनी स्वतःची 'राष्ट्रे' म्हणून ओळख निर्माण केली. भारतासारख्या देशात, जिथे प्रचंड विविधता आहे, तिथे 'राष्ट्र' ही संकल्पना वंश किंवा भाषेवर आधारित न राहता, संविधानिक मूल्ये, सामायिक स्वातंत्र्य लढा आणि विविधतेतील एकता यावर आधारित बनली.

२.४. 'राष्ट्र' संकल्पनेचे प्रमुख घटक : (Key elements of the concept of Nation')

राष्ट्र बनण्यासाठी अनेक घटक महत्त्वाचे मानले जातात, परंतु यातील कोणतेही एक घटक पुरेसे नसते आणि त्यांची उपस्थिती प्रत्येक राष्ट्रात सारखी नसते.

१. **समान भूभाग** (Common Territory): एका विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्राशी लोकांचे भावनिक आणि ऐतिहासिक नाते जोडलेले असते.
२. **समान भाषा** (Common Language): ही एक समान ओळख निर्माण करण्यास मदत करते, जरी अनेक राष्ट्रांमध्ये अनेक भाषा बोलल्या जातात (उदा. भारत).
३. **समान इतिहास आणि परंपरा** (Common History and Traditions): भूतकाळातील सामायिक अनुभव, संघर्ष, यश आणि सांस्कृतिक परंपरा लोकांना एकत्र बांधतात.
४. **समान संस्कृती** (Common Culture): जीवनशैली, कला, साहित्य, सण-उत्सव यांमध्ये समानता लोकांना जोडून ठेवते.
५. **वंश किंवा धर्म** (Race or Religion): काही राष्ट्रे वंश किंवा धर्मावर आधारित असू शकतात (उदा. इस्राईल), परंतु आधुनिक ''राष्ट्र' संकल्पना सहसा यापेक्षा व्यापक असते आणि धर्मनिरपेक्ष मूल्यांवर आधारित असते.
६. **राजकीय एकता आणि सार्वभौमत्व** (Political Unity and Sovereignty): स्वतःचे सरकार असण्याची आकांक्षा आणि बाह्य हस्तक्षेपापासून मुक्त असणे. राष्ट्र हे स्वतःचे निर्णय घेण्यास सक्षम असावे अशी अपेक्षा असते.

७. सामूहिक जाणीव आणि इच्छा (Collective Consciousness and Will): सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, लोकांना 'आपण एक आहोत' असे वाटणे आणि त्यांना एकत्र राहण्याची व प्रगती करण्याची सामूहिक इच्छा असणे. यालाच 'एर्नेस्ट रेनन' यांनी 'राष्ट्र म्हणजे दररोजचा जनमत संग्रह' असे म्हटले होते.

भारताच्या संदर्भात 'राष्ट्र' ही संकल्पना अधिक गुंतागुंतीची आणि अद्वितीय आहे. येथे कोणताही एक वंश, एक भाषा किंवा एक धर्म राष्ट्रनिर्मितीचा आधार नाही. उलट, भारताचे 'राष्ट्र' हे असंख्य विविधतेचे एकत्रीकरण आहे. येथे विविध भाषा बोलल्या जातात, अनेक धर्म पाळले जातात, विविध संस्कृती नांदतात. तरीही, भारतीय लोक एकाच संविधानाने बांधले गेले आहेत. स्वातंत्र्यलढ्याने सर्वांना 'भारतीय' असल्याची एक समान ओळख दिली. 'एक भारत, श्रेष्ठ भारत' यांसारख्या योजना राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करण्याचा प्रयत्न करतात. भारतातील 'राष्ट्र' हे लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांवर आधारित आहे.

सारांश, 'राष्ट्र' ही केवळ एक भौगोलिक किंवा राजकीय रचना नसून, ती लोकांच्या मनात रुजलेली एक सामूहिक, भावनिक आणि सांस्कृतिक ओळख आहे, जी ऐतिहासिक अनुभवांतून, सामायिक आकांक्षांतून आणि परस्परांप्रती आदरभावनेतून विकसित होते.

२.५ राष्ट्रीय एकात्मता : अर्थ आणि व्याख्या : (National Integration : Meaning and Defination)

राष्ट्रीय एकात्मता (National Integration) ही कोणत्याही राष्ट्रासाठी, विशेषतः भारतासारख्या बहुलवादी देशासाठी एक अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना आहे. एकात्मता म्हणजे केवळ देशाची भौगोलिक अखंडता राखणे नव्हे, तर ती एक अशी प्रक्रिया आहे जिच्यामुळे विविध भाषा, धर्म, संस्कृती, जाती आणि प्रदेशांतील लोक एकजुटीने एका राष्ट्रीय ओळखीच्या धाग्याने जोडले जातात. राष्ट्रीय एकात्मता ही केवळ राजकीय सत्तेच्या बळावर साध्य होत नाही, तर ती नागरिकांमध्ये समानता, सहिष्णुता आणि परस्परांबद्दल आदर या मूल्यांवर आधारित असते. जेव्हा लोक त्यांच्या वैयक्तिक आणि प्रादेशिक अस्मिता जपून देशाच्या व्यापक हितासाठी एकत्र येतात, तेव्हा खरी राष्ट्रीय एकात्मता साधली जाते.

व्याख्या :

१. लुईस वर्थ (Louis Wirth)**:**

लुईस वर्थ त्यांच्या मते, 'राष्ट्रीय एकात्मता ही अशी प्रक्रिया आहे, जिथे विविध सामाजिक गटांमधील संबंध घनिष्ठ बनतात आणि त्यांच्यात समान विचार, मूल्ये आणि भावना विकसित होतात. यामुळे देशातील विविधतेमध्ये एकता साधली जाते.' लुईस वर्थ यांनी "Urbanis as a Way of Life' (१९३८) या त्यांच्या प्रसिद्ध लेखात नागरी जीवनाबद्दलची मांडणी केली. त्यांच्या सिद्धांतानुसार, शहरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे सामाजिक संबंधांमध्ये भिन्नता आणि अनोळखीपणा येतो, परंतु त्यांच्या विचारांचा विस्तार करून, त्यांच्या दृष्टिकोनातून राष्ट्रीय एकात्मतेचे विश्लेषण केले जाऊ शकते.

२. राधाकमल मुखर्जी (Radhakamal Mukerjee):

डॉ. राधाकमल मुखर्जी यांनी राष्ट्रीय एकात्मतेला 'आंतर-जातीय, आंतर-धार्मिक आणि आंतर-प्रांतीय' सलोख्यावर आधारित एक सामाजिक आणि नैतिक प्रक्रिया मानले. त्यांच्या मते, राष्ट्रीय एकात्मता ही केवळ राजकीय धोरणांनी नव्हे, तर लोकांच्या परस्पर सहिष्णुता आणि आदर्शांनी साधली जाते. 'राधाकमल मुखर्जी यांच्या राष्ट्रीय एकात्मतेवरील विचारांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या 'The Social Structure of Values' (1949) आणि "The Dynamics of Morals: A Socio-Psychological Theory of Ethics' (1950) या ग्रंथांमध्ये आढळतो. मुखर्जी यांनी राष्ट्रीय एकात्मतेला एक सामाजिक आणि नैतिक प्रक्रिया मानले. त्यांच्या मते, राष्ट्रीय एकात्मता ही केवळ राजकीय धोरणांनी नव्हे, तर लोकांच्या परस्पर सहिष्णुता, नैतिकता आणि आदर्शांनी साधली जाते. त्यांच्या दृष्टिकोनात, राष्ट्रीय एकात्मता ही आंतर-जातीय, आंतर-धार्मिक आणि आंतर-प्रांतीय सलोख्यावर आधारित असते. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक समजूतदारपणा राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी महत्त्वाचे आहेत.

३. अर्न्स्ट रेनान (Ernest Renan):

अर्न्स्ट रेनान यांच्या मते, राष्ट्र हे 'एकत्रितपणे राहण्याची इच्छा' आहे.

राष्ट्रीय एकात्मता ही देशाच्या नागरिकांमध्ये एक समान ओळख आणि भविष्यातील ध्येयाबद्दलची एकजूट भावना निर्माण करते.

अर्न्स्ट रेनान (Ernest Renan) यांच्या 'राष्ट्र' या संकल्पनेवरील विचारांचा मुख्य संदर्भ त्यांच्या १८८२ साली पॅरिसमधील सोर्बोन विद्यापीठात दिलेल्या "What is a Nation?" या प्रसिद्ध व्याख्यानात आढळतो. या व्याख्यानात रेनान यांनी राष्ट्राला वंश, भाषा, धर्म किंवा भौगोलिक स्थानावर आधारित न मानता, ती एक राजकीय आणि भावनिक प्रक्रिया आहे असे प्रतिपादन केले. त्यांच्या मते, राष्ट्र हे 'दैनंदिन सार्वमत' (daily plebiscite) आहे, म्हणजेच राष्ट्राच्या नागरिकांनी दररोज एकत्र राहण्याची केलेली निवड. राष्ट्रीय एकात्मता ही भूतकाळातील सामायिक स्मृती आणि भविष्यातील एकत्रित प्रयत्नांवर अवलंबून असते. यातूनच देशातील नागरिकांमध्ये एक समान ओळख आणि एकजूट भावना निर्माण होते.

थोडक्यात, समाजशास्त्रज्ञ राष्ट्रीय एकात्मतेला एक सामाजिक आणि सांस्कृतिक भावना मानतात, तर राज्यशास्त्रज्ञ ती एक राजकीय प्रक्रिया आणि धोरणात्मक उद्दिष्ट मानतात. दोन्ही व्याख्यांमध्ये राष्ट्रीय एकात्मता ही देशाच्या अखंडतेसाठी आणि विकासासाठी एक अपरिहार्य संकल्पना असल्याचे दिसून येते.

२.६ राष्ट्रीय एकात्मतेची मूलतत्त्वे :
(Fundamentals of National Integration)

राष्ट्रीय एकात्मता केवळ 'आपण एक आहोत' या भावनेवर आधारित नसते, तर ती काही विशिष्ट मूलतत्त्वांवर आधारित असते, जी त्या भावनेला बळकटी देतात आणि टिकवून ठेवतात. ही मूलतत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत:

२.६.१. समान नागरिकत्वाची भावना : (Sense of Common Citizenship)

समान नागरिकत्वाची भावना हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे एक सर्वात महत्त्वाचे आणि मूलभूत मूलतत्त्व आहे. याचा अर्थ असा की, देशातील प्रत्येक व्यक्ती, मग ती कोणत्याही जात, धर्म, भाषा, वंश, लिंग, आर्थिक किंवा सामाजिक स्तराची असो, स्वतःला एकाच राष्ट्राचा अविभाज्य घटक मानते आणि त्यांना समान हक्क व कर्तव्ये आहेत याची जाणीव असते. जेव्हा नागरिकांना समानतेची वागणूक मिळते, तेव्हा त्यांच्यामध्ये कोणताही भेदभाव केला जात नाही याची खात्री पटते.

जात, धर्म किंवा प्रादेशिकतेवर आधारित असलेले भेद संपुष्टात येतात किंवा त्यांची तीव्रता कमी होते. यामुळे समाजात सलोखा निर्माण होतो आणि परस्परांविषयी आदर वाढतो, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होते. समान नागरिकत्वाची भावना प्रत्येक व्यक्तीमध्ये 'आपण या देशाचे आहोत' अशी मालकीची आणि आपलेपणाची भावना निर्माण करते. यामुळे नागरिक देशाप्रती अधिक निष्ठावान बनतात आणि राष्ट्रीय हितासाठी एकत्र येण्यास प्रवृत्त होतात. समान नागरिकत्वाच्या भावनेमुळे लोक देशाच्या विकासात आणि संरक्षणात सक्रियपणे भाग घेतात. त्यांना वाटते की देशाची प्रगती ही त्यांची वैयक्तिक प्रगती आहे. यामुळे नैसर्गिक आपत्ती असो, आर्थिक संकट असो किंवा बाह्य आक्रमण असो, सर्वजण एकत्र येऊन त्याचा सामना करतात. समान नागरिकत्वाची भावना प्रादेशिक, भाषिक किंवा धार्मिक अस्मितांपेक्षा राष्ट्रीय अस्मितेला प्राधान्य देते.

२.६.२. राष्ट्रीय प्रतीकांबद्दल आदर आणि निष्ठा (Respect and Loyalty towards National Symbols):

राष्ट्रीय प्रतीके ही कोणत्याही राष्ट्राची ओळख आणि एकता दर्शवणारे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. ती केवळ चिन्हे नसून, देशातील विविधतेमध्ये एकता साधण्याचे आणि नागरिकांमध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करण्याचे प्रभावी साधन आहेत. या प्रतीकांमध्ये राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रीय बोधचिन्ह आणि राष्ट्रीय प्राणी/पक्षी यांचा समावेश होतो. त्यांच्याबद्दल आदर आणि निष्ठा बाळगणे हे राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी अत्यंत आवश्यक आहे. राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत आणि राष्ट्रीय बोधचिन्ह ही प्रतीके राष्ट्राच्या गौरवशाली इतिहासाचे, मूल्यांचे आणि आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व करतात. 'जन गण मन' हे राष्ट्रगीत देशाची विविधता आणि एकात्मता दर्शवते. जेव्हा सर्व नागरिक हे गीत एकत्र गातात, तेव्हा त्यांच्यात एक सामूहिक भावना निर्माण होते. अशोकस्तंभावर आधारित हे चिन्ह सत्य आणि विजयाचे प्रतीक आहे. ते भारताच्या कायद्याचे आणि शासनाचे प्रतिनिधित्व करते. ही प्रतीके नागरिकांना त्यांची प्रादेशिक किंवा धार्मिक ओळख बाजूला ठेवून एक भारतीय म्हणून एकत्र येण्यास मदत करतात. थोडक्यात, राष्ट्रीय प्रतीके केवळ चिन्हे नाहीत, तर ती राष्ट्राची ओळख, मूल्ये आणि नागरिकांना एकत्र आणणारी

शक्ती आहेत. त्यांच्याबद्दल आदर आणि निष्ठा बाळगणे हे कोणत्याही राष्ट्राच्या एकात्मतेसाठी आणि स्थैर्यासाठी अपरिहार्य आहे.

२.६.३. संविधानाप्रती निष्ठा आणि कायद्याचे राज्य : (Allegiance to the Constitution and Rule of Law)

राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करण्यासाठी संविधानाप्रती निष्ठा आणि कायद्याचे राज्य (Rule of Law) ही दोन मूलभूत तत्त्वे अत्यंत महत्त्वाची आहेत. ही तत्त्वे केवळ कायदेशीर किंवा राजकीय बाबी नसून, ती सामाजिक सलोखा आणि देशाच्या स्थिरतेचा पाया आहेत. भारताचे संविधान हे देशातील प्रत्येक नागरिकासाठी, मग तो कोणत्याही धर्म, जात, किंवा भाषेचा असो, समान नियम आणि कायद्यांचा स्रोत आहे. संविधानाप्रती निष्ठा बाळगणे म्हणजे या समान नियमांना स्वीकारणे आणि त्यांचे पालन करणे होय. संविधानामध्ये लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांसारखी मूल्ये समाविष्ट आहेत. ही मूल्ये केवळ पुस्तकी नाहीत, तर ती राष्ट्राच्या सामूहिक आदर्शांचे आणि उद्दिष्टांचे प्रतिनिधित्व करतात. या मूल्यांवर विश्वास ठेवल्याने विविधतेमध्ये एकता साधली जाते. जेव्हा नागरिक त्यांच्या प्रादेशिक किंवा धार्मिक ओळखीपेक्षा संविधानाने दिलेल्या राष्ट्रीय ओळखीला अधिक महत्त्व देतात, तेव्हा राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होते. संविधानाला मानणे म्हणजे 'एक राष्ट्र' म्हणून एकत्र राहण्याची सामूहिक वचनबद्धता दर्शवणे.

कायद्याचे राज्य म्हणजे देशातील प्रत्येक व्यक्ती आणि संस्था, अगदी सरकारसुद्धा, कायद्याच्या कक्षेत येते. कायद्याच्या सर्वोच्चतेमुळे कोणताही वर्ग, गट किंवा व्यक्ती कायद्यापेक्षा मोठी नसते. हे तत्त्व समानता सुनिश्चित करते. कायद्याच्या राज्यामुळे कायद्यासमोर सर्वजण समान आहेत, याची खात्री मिळते. यामुळे समाजात न्याय प्रस्थापित होतो आणि कोणताही भेदभाव केला जात नाही. जेव्हा लोकांना न्याय मिळेल अशी खात्री असते, तेव्हा त्यांच्यात असंतोष आणि संघर्ष कमी होतो. जेव्हा शासन कायद्यानुसार चालते, तेव्हा नागरिकांचा सरकारवर आणि न्यायव्यवस्थेवर विश्वास वाढतो. हा विश्वास राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी महत्त्वाचा आहे. याउलट, कायद्याची पायमल्ली झाल्यास समाजात अराजकता आणि अस्थिरता

निर्माण होते, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येते. थोडक्यात, संविधानाप्रती निष्ठा आणि कायद्याचे राज्य हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे केवळ आधारस्तंभ नसून, ते देशाच्या सामाजिक आणि राजकीय स्थिरतेची हमी आहेत. ही तत्त्वे नागरिकांना समानतेची आणि सुरक्षिततेची भावना देतात, ज्यामुळे विविधतेने भरलेला भारत एकसंध राहत.

२.६.४. विविधतेचा आदर आणि सहिष्णुता: (Respect for Diversity and Tolerance):

विविधतेचा आदर आणि सहिष्णुता ही राष्ट्रीय एकात्मतेची अत्यंत महत्त्वाची मूल्ये आहेत. विविधतेचा आदर याचा अर्थ केवळ देशातील विविधतेचे अस्तित्व मान्य करणे नाही, तर प्रत्येक वेगळ्या संस्कृतीचा, भाषेचा, धर्माचा आणि जीवनशैलीचा सन्मान करणे. जेव्हा आपण दुसऱ्याच्या चालीरीती, सण किंवा श्रद्धांचा आदर करतो, तेव्हा परस्पर संबंधांमध्ये विश्वास निर्माण होतो. सहिष्णुता म्हणजे आपल्यापेक्षा भिन्न असलेल्या विचारसरणीचा, मताचा किंवा धार्मिक विश्वासाचा स्वीकार करणे. याचा अर्थ असा नाही की आपण त्या विचारांशी सहमत आहोत, परंतु आपण शांततेने आणि आदराने त्यांचे अस्तित्व मान्य करतो. धार्मिक, भाषिक किंवा प्रादेशिक मतभेद बाजूला ठेवून एकत्र राहण्याची ही क्षमताच राष्ट्राला मजबूत करते. 'विविधतेत एकता' (Unity in Diversity) हे भारतीय समाजाचे एक मूलभूत तत्त्व आहे. याचा अर्थ, भारतासारख्या देशात अनेक भिन्नता असूनही, नागरिक एका राष्ट्रीय भावनेने एकत्र बांधलेले आहेत. जेव्हा लोक आपल्या प्रादेशिक अस्मितेसोबतच राष्ट्रीय अस्मिता जपतात, तेव्हा ही एकता अधिक दृढ होते.

२.६.५. राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य : (Prioritizing National Interest):

प्रत्येक नागरिकाने आपले वैयक्तिक, जातीय, धार्मिक किंवा प्रादेशिक हित बाजूला ठेवून देशाच्या व्यापक कल्याणाला आणि सुरक्षिततेला महत्त्व देणे गरजेचे आहे. हे तत्त्व कोणत्याही मजबूत आणि एकसंध राष्ट्रासाठी आवश्यक आहे, विशेषतः भारतासारख्या विविधतेने भरलेल्या देशासाठी. जेव्हा नागरिक राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य देतात, तेव्हा ते देशाच्या प्रगती आणि सुरक्षिततेसाठी सामूहिक प्रयत्न करण्यास तयार असतात. उदाहरणार्थ, देशावर संकट आल्यास,

सर्व नागरिक एकत्र येऊन त्याचा सामना करतात. यामुळे राष्ट्र अधिक मजबूत होते. राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य दिल्याने फुटीरतावादी किंवा विघटनकारी शक्तींना विरोध होतो. जेव्हा लोक आपल्या छोट्या अस्मितांपेक्षा राष्ट्रीय अस्मितेला महत्त्व देतात, तेव्हा कोणतीही व्यक्ती किंवा गट देशाच्या एकतेला आव्हान देऊ शकत नाही. हे तत्त्व समाजात सलोखा आणि सहकार्य वाढवते. जेव्हा प्रत्येकजण देशाच्या कल्याणाचा विचार करतो, तेव्हा धार्मिक, भाषिक किंवा प्रादेशिक वाद कमी होतात. यामुळे देशातील नागरिकांमध्ये परस्परांबद्दल विश्वास आणि आदर वाढतो. थोडक्यात, राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य देणे ही एक अशी मानसिकता आहे जी नागरिकांना एकसंध ठेवते आणि देशाला प्रगतीच्या मार्गावर पुढे नेते. ही भावनाच राष्ट्रीय एकात्मतेला खऱ्या अर्थाने बळ देते.

२.६.६. सामाजिक न्याय आणि समानता: (Social Justice and Equality)

'सामाजिक न्याय' आणि 'समानता' ही राष्ट्रीय एकात्मतेची दोन अविभाज्य तत्त्वे आहेत. या तत्त्वांमुळे समाजातील कोणताही घटक उपेक्षित किंवा दुर्बळ राहणार नाही याची खात्री मिळते. जेव्हा समाजात सामाजिक न्याय प्रस्थापित होतो, तेव्हा प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या हक्कांची आणि सन्मानाची जाणीव होते. यामुळे, देशात एकसंधता आणि सलोखा वाढतो. सामाजिक न्याय म्हणजे जात, धर्म, लिंग, वंश किंवा आर्थिक स्थिती यांवर आधारित कोणताही भेदभाव दूर करणे. जेव्हा समाजातील काही घटकांवर अन्याय होतो, तेव्हा त्यांच्यामध्ये असंतोष आणि फुटीरतावादी भावना वाढते. सामाजिक समानता या भेदभावांना संपवते, ज्यामुळे सर्व नागरिक एकाच राष्ट्रीय प्रवाहात सामील होतात. सामाजिक न्याय सर्वांना विकासाच्या समान संधी उपलब्ध करून देतो. शिक्षण, आरोग्यसेवा, रोजगार आणि राजकीय सहभाग यांमध्ये सर्वांना समान संधी मिळाल्यास, कोणीही स्वतःला वंचित समजत नाही. जेव्हा प्रत्येक व्यक्तीला देशाच्या प्रगतीमध्ये योगदान देण्याची संधी मिळते, तेव्हा त्यांच्यात 'आपलेपणाची' भावना वाढते. जेव्हा वेगवेगळ्या गटांमध्ये समानता असते, तेव्हा त्यांच्यात संघर्ष होण्याची शक्यता कमी होते. सामाजिक न्याय आणि समानता विविध सामाजिक गटांमध्ये सलोखा आणि सहकार्य वाढवते. यामुळे, देशातील विविधता ही एक शक्ती बनते,

कमकुवतपणा नाही. थोडक्यात, सामाजिक न्याय आणि समानता केवळ कायदेशीर संकल्पना नाहीत, तर ती राष्ट्राच्या नैतिक पायाचा भाग आहेत. ही तत्त्वे राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करण्यासाठी आवश्यक आहेत, कारण ती सर्व नागरिकांमध्ये समानता, आदर आणि आपलेपणाची भावना निर्माण करतात.

२.६.७. बंधुता आणि परस्परांविषयी आदर: (Fraternity and Mutual Respect)

बंधुता आणि परस्परांविषयी आदर ही राष्ट्रीय एकात्मतेची अत्यंत महत्त्वाची नैतिक मूल्ये आहेत. भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेत (Preamble) या मूल्यांचा उल्लेख आहे, जो प्रत्येक नागरिकाला केवळ समानतेची हमी देत नाही, तर त्यांच्यात एकमेकांबद्दल बंधुत्वाची भावना निर्माण करतो. बंधुता म्हणजे देशातील सर्व नागरिकांना, ते कोणत्याही धर्म, जात, किंवा भाषेचे असोत, एकमेकांना कुटुंबातील सदस्य मानणे. यामुळे समाजात एक आपलेपणाची आणि एकसंधतेची भावना निर्माण होते. जेव्हा लोक एकमेकांना बंधू-भगिनी मानतात, तेव्हा त्यांच्यात कोणताही भेदभाव राहत नाही. राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी परस्परांचा आदर करणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ, एकमेकांच्या विचारसरणीचा, जीवनशैलीचा आणि धार्मिक विश्वासाचा सन्मान करणे. जेव्हा समाजात आदर असतो, तेव्हा संघर्ष आणि वादविवाद कमी होतात. बंधुता आणि परस्परांविषयी आदर ही मूल्ये सामाजिक सलोखा आणि सौहार्द टिकवून ठेवतात. जेव्हा लोक एकमेकांच्या सुख-दुःखात सहभागी होतात, तेव्हा त्यांच्यात विश्वास वाढतो. हा विश्वासच राष्ट्राला मजबूत बनवतो. थोडक्यात, केवळ कायद्याने राष्ट्रीय एकात्मता साधता येत नाही, तर ती नागरिकांमधील भावनिक आणि नैतिक बंधावर अवलंबून असते. बंधुता आणि परस्परांविषयी आदर ही मूल्ये राष्ट्रीय एकात्मतेला बळ देतात, कारण ती नागरिकांना एकाच मोठ्या कुटुंबाचा भाग असल्याची जाणीव करून देतात.

सारांश : (Summary)

थोडक्यात, राष्ट्रीय एकात्मता ही देशाच्या अखंडतेसाठी आणि प्रगतीसाठी एक महत्त्वाची संकल्पना आहे. ही प्रक्रिया केवळ राजकीय किंवा भौगोलिक एकतेपुरती मर्यादित नसून, ती नागरिकांमध्ये एकजूट आणि 'आपलेपणाची' भावना

निर्माण करते. देशातील प्रत्येक व्यक्तीला, कोणत्याही जात, धर्म किंवा भाषेचा असो, समान हक्क आणि कर्तव्ये आहेत, याची जाणीव असणे. ही भावना समाजात समानता आणि न्याय सुनिश्चित करते.

२.७ राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील आव्हाने (National Integration - Obstacles)

राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे देशातील विविध जाती, धर्म, भाषा, प्रांत, संस्कृती आदी विविधता असूनही सर्व नागरिकांमध्ये 'भारत माझा देश आहे आणि मी भारतीय आहे' ही भावना दृढपणे रुजविणे. मात्र ही एकात्मता प्रस्थापित करताना काही महत्त्वाची आव्हाने किंवा अडथळे समोर येतात. ती आव्हाने पुढीलप्रमाणे आहेत.

२.७.१. धार्मिक मतभेद : (Religious Differences)

राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मार्गात धार्मिक मतभेद हे एक मोठे आव्हान आहे. धार्मिक मतभेदांमुळे समाजात धार्मिक असहिष्णुता वाढते. जेव्हा लोक दुसऱ्याच्या धर्माचा किंवा विश्वासाचा आदर करत नाहीत, तेव्हा त्यांच्यात दुरावा निर्माण होतो. या असहिष्णुतेमुळे अनेकदा धार्मिक दंगली आणि हिंसाचारासारख्या गंभीर घटना घडतात. यामुळे समाजातील विविध धार्मिक गटांमध्ये द्वेष, भय आणि असुरक्षिततेची भावना वाढते, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता कमकुवत होते. आजच्या काळात राजकारणामध्ये धर्माचा वापर मोठ्या प्रमाणात होताना दिसतो. काही राजकीय पक्ष धर्माच्या नावावर मते मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे समाजात ध्रुवीकरण होते आणि लोक त्यांच्या धार्मिक ओळखीच्या आधारावर एकमेकांविरुद्ध उभे राहतात. भारतातील धार्मिक मतभेदांमुळे झालेल्या दंगली आणि त्यामुळे झालेली जीवित व आर्थिक हानी ही एक गंभीर आणि वेदनादायक समस्या आहे. पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या हत्येनंतर १९८४ साली शीखविरोधी दिल्ली आणि भारताच्या इतर दंगली उसळल्या. या दंगलींमध्ये अधिकृत आकडेवारीनुसार ३,००० हून अधिक शीख मारले गेले, तर अनेक ठिकाणी दुकाने, घरे आणि व्यवसाय जाळले गेले. १९९२-१९९३ साली बाबरी मशीद पाडल्यानंतर मुंबईत मोठ्या प्रमाणावर दंगली आणि बॉम्बस्फोट झाले. या घटनांमध्ये सुमारे ९०० लोक मरण पावले. या दंगलीमुळे मुंबईच्या आर्थिक जीवनावर मोठा परिणाम झाला. २००२

साली गुजरात मधील गोध्रा येथे साबरमती एक्स्प्रेसला आग लागल्यानंतर गुजरातमध्ये मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार झाला. या हिंसाचारात १००० हून अधिक लोक मरण पावले. या घटनांमुळे राज्याची सामाजिक आणि आर्थिक प्रगती अनेक वर्षे मागे गेली. नागरिकत्व दुरुस्ती कायद्याच्या विरोधात २०२० मध्ये दिल्ली येथे झालेल्या आंदोलनांदरम्यान, उत्तर-पूर्व दिल्लीत धार्मिक दंगली उसळल्या. या दंगलींमध्ये ५३ हून अधिक लोक मरण पावले आणि मोठ्या प्रमाणावर मालमत्तेची हानी झाली. या दंगलींमुळे हजारो निष्पाप लोकांचा बळी गेला. अनेक कुटुंबे उद्धवस्त झाली आणि समाजात भीतीचे वातावरण निर्माण झाले. दंगलींमध्ये दुकाने, कारखाने, वाहने आणि सार्वजनिक मालमत्तेचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झाले. यामुळे अनेक व्यवसाय बंद पडले आणि हजारो लोक बेरोजगार झाले. विविध धर्मांच्या लोकांमध्ये अविश्वासाची भावना वाढली. सामाजिक सलोखा आणि सौहार्द बिघडले, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला मोठा धोका निर्माण झाला. अशा घटना केवळ कायद्याचे आणि सुव्यवस्थेचे आव्हान नाहीत, तर त्या समाजातील नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांवरही प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात.

२.७.२. जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता : (Caste System and Untouchability)

जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता ही भारतातील राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील सर्वात जुनी आणि गंभीर आव्हाने आहेत. या सामाजिक उतरंडीमुळे समाजात उच्च-नीचतेची भावना निर्माण होते, ज्यामुळे लोकांमध्ये दुरावा आणि कटुता वाढते. जातिव्यवस्थेमुळे निम्न जातींना सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक संधींपासून वंचित ठेवले जाते. अस्पृश्यतेची प्रथा कायद्याने रद्द केली असली तरी, तिचा प्रभाव आजही अगदी उच्च शिक्षित लोकांमध्येही दिसून येतो. अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या लोकांना अनेक ठिकाणी मंदिरांमध्ये प्रवेश दिला जात नाही, सार्वजनिक पाण्याच्या स्त्रोतांचा वापर करू दिला जात नाही आणि त्यांच्याशी सामाजिक संबंध ठेवण्यास टाळले जाते. महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यातील खैरलांजी गावात २००६ साली दलित कुटुंबातील चार सदस्यांची उच्च जातीच्या लोकांनी क्रूर हत्या केली होती. या घटनेने देशात जातीभेदावर आधारित हिंसेची भयावहता पुन्हा एकदा समोर आणली. अनेक वेळा उत्तर प्रदेश आणि बिहारसारख्या राज्यांमध्ये

उच्च जातीच्या लोकांनी दलित समुदायातील व्यक्तींना केवळ त्यांच्या जातीमुळे मारहाण केल्याच्या किंवा अपमानित केल्याच्या घटना घडल्या आहेत. या घटना दर्शवतात की, जातीय असमानता केवळ एक सामाजिक समस्या नाही, तर ती राष्ट्रीय एकात्मतेला थेट धोका आहे. जोपर्यंत समाजातील एका मोठ्या वर्गाला समानतेची वागणूक मिळत नाही, तोपर्यंत राष्ट्रीय एकात्मता पूर्णपणे साध्य होऊ शकत नाही.

२.७.३. प्रांतीयता आणि भाषिक भेद (Regionalism and Linguistic Differences)

प्रांतीयता आणि भाषिक भेद ही राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील दोन प्रमुख आव्हाने आहेत. जेव्हा लोक आपल्या प्रांत किंवा भाषेला राष्ट्रापेक्षा अधिक महत्त्व देतात, तेव्हा देशाच्या एकतेला धोका निर्माण होतो. 'माझा प्रांत महान' (My state is great) ही भावना इतर प्रांतांबद्दल द्वेष किंवा तिरस्कार निर्माण करू शकते. यामुळे आंतर-राज्यीय तणाव निर्माण होतात. अनेक राज्यांमध्ये नद्यांच्या पाणी वाटपावरून वाद आहेत. उदाहरणार्थ, कावेरी नदीच्या पाणी वाटपावरून कर्नाटक आणि तामिळनाडू या राज्यांमध्ये अनेक वर्षांपासून संघर्ष चालू आहे. हे संघर्ष प्रांतीय हित राष्ट्रीय हितापेक्षा महत्त्वाचे मानले गेल्यामुळे उद्भवतात. भारत हे अनेक भाषांचे राष्ट्र आहे. भाषा ही लोकांना एकत्र आणते, पण तीच मतभेदांचे कारणही बनू शकते. जेव्हा भाषिक अस्मिता (Linguistic identity) अत्यंत तीव्र होते, तेव्हा ती राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधक ठरते. स्वातंत्र्यानंतर हिंदीला राष्ट्रभाषा बनवण्याचा मुद्दा उपस्थित झाला. यामुळे दक्षिण भारतातील विशेषतः तामिळनाडूमध्ये मोठा विरोध झाला. हिंदी लादल्यास आपली भाषिक ओळख नष्ट होईल अशी भीती त्यांना वाटली. आजही काही राज्यांमध्ये हिंदीला विरोध होतो. भाषिक आधारावर राज्यांची निर्मिती (उदा. १९५६ च्या राज्य पुनर्रचना कायद्यानुसार) ही भाषिक अस्मितेचेच एक उदाहरण आहे. जरी यामुळे राज्यांना अधिक स्वायत्तता मिळाली, तरी अनेकदा यामुळे प्रांतीय भावना अधिक तीव्र झाल्या. थोडक्यात, प्रांतीयता आणि भाषिक भेद हे राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मार्गातील मोठे अडथळे आहेत, कारण ते लोकांना त्यांच्या भाषणाच्या आणि प्रादेशिक अस्मितेच्या आधारावर वेगळे करतात.

२.७.४. **राजकीय स्वार्थ** (Political Selfishness)

राजकीय स्वार्थ हा राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील एक गंभीर धोका आहे. काही राजकारणी केवळ आपली सत्ता टिकवण्यासाठी किंवा वाढवण्यासाठी समाजातील लोकांमध्ये फूट पाडतात. ते देशाच्या हितापेक्षा वैयक्तिक आणि पक्षीय फायद्याला अधिक महत्त्व देतात. यामुळे राष्ट्रीय एकता धोक्यात येते. राजकीय स्वार्थाचे सर्वात मोठे उदाहरण म्हणजे निवडणुकीच्या वेळी जाती आणि धर्माच्या आधारावर लोकांचे ध्रुवीकरण करणे. यामुळे समाजात 'आम्ही आणि ते' अशी भावना वाढते, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा बिघडतो. राजकीय नेते प्रादेशिक किंवा भाषिक अस्मितेला भडकवून लोकांमध्ये संघर्ष निर्माण करतात. महाराष्ट्रात परप्रांतीय लोकांविरोधात होणारी आंदोलने, किंवा हिंदी भाषेच्या नावाखाली दक्षिण भारतातील राज्यांमध्ये होणारा विरोध, ही सर्व राजकीय स्वार्थाची उदाहरणे आहेत. राजकारणी अनेकदा द्वेषपूर्ण भाषणे देऊन (Hate Speeches) लोकांना एकमेकांविरुद्ध भडकवतात. यामुळे समाजात कटुता आणि हिंसा वाढते. अनेक राजकारणी धार्मिक सण किंवा धार्मिक स्थळांचा वापर करून लोकांमध्ये ध्रुवीकरण करतात. यामुळे समाजात धार्मिक सलोखा टिकवणे कठीण होते आणि राष्ट्रीय एकता कमकुवत होते. थोडक्यात, राजकीय स्वार्थामुळे समाजाचे विभाजन होते, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला थेट धोका पोहोचतो.

२.७.५. **आर्थिक विषमता :** (Economic Inequality)

समाजात श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील वाढती दरी राष्ट्रीय ऐक्याला धोका निर्माण करते. जेव्हा समाजातील काही वर्ग आर्थिकदृष्ट्या पिछाडीवर राहतात, तेव्हा त्यांच्यात असंतोष, निराशा आणि व्यवस्थेबद्दल रोष निर्माण होतो. आर्थिक विषमता (Economic Inequality) ही राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील एक गंभीर आव्हान आहे. गरीब वर्गाला पुरेसे शिक्षण, आरोग्यसेवा किंवा रोजगाराच्या संधी मिळत नाहीत. जेव्हा त्यांना असे वाटते की सरकार त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करत आहे, तेव्हा त्यांच्यात सरकारबद्दल आणि समाजातील श्रीमंत वर्गाबद्दल नाराजी वाढते. आर्थिक विषमता अनेकदा सामाजिक अस्थिरता आणि गुन्हेगारीला जन्म देते. उपेक्षित आणि वंचित वर्ग त्यांच्या हक्कांसाठी किंवा गरजांसाठी आंदोलने

किंवा हिंसक मार्गांचा अवलंब करू शकतात. यामुळे समाजात तणाव निर्माण होतो. जेव्हा काही विशिष्ट प्रदेश किंवा समुदाय आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले राहतात, तेव्हा त्यांच्यात प्रादेशिक किंवा भाषिक फुटीरतावादी भावना वाढू शकते. त्यांना वाटते की देशाच्या मुख्य प्रवाहाने त्यांना सोडून दिले आहे.

ऑक्सफॅमच्या (Oxfam) २०२३ च्या अहवालानुसार 'Survival of the Richest' (सर्वांत श्रीमंत लोकांचे जगणे) भारतातील पहिल्या १% श्रीमंत लोकांकडे देशाच्या एकूण संपत्तीच्या ४०% पेक्षा अधिक संपत्ती आहे. त्याच अहवालानुसार, देशातील सर्वात गरीब ५०% लोकसंख्येचा एकूण राष्ट्रीय संपत्तीतील वाटा केवळ ३% आहे. 'वर्ल्ड इनइक्वलिटी रिपोर्ट' (World Inequality Report) नुसार, भारतातील पहिल्या १०% श्रीमंत लोकांचे सरासरी उत्पन्न देशाच्या एकूण उत्पन्नाच्या ५७% आहे, तर गरीब ५०% लोकांचे उत्पन्न केवळ १३% आहे. आर्थिक विषमतेमुळे समाजात अनेक समस्या निर्माण होतात. श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील आर्थिक दरीमुळे आरोग्य आणि शिक्षणाच्या सोयी-सुविधांमध्येही मोठी विषमता दिसते. श्रीमंतांना उच्च दर्जाच्या सोयी मिळतात, तर गरीब वर्ग त्यापासून वंचित राहतो. श्रीमंत लोक जास्त उपभोग घेतात, तर गरीब लोकांना मूलभूत गरजांसाठीही संघर्ष करावा लागतो. ही आकडेवारी दर्शवते की, भारताच्या आर्थिक विकासाचा फायदा काही मोजक्या लोकांनाच मिळत आहे, ज्यामुळे सामाजिक आणि प्रादेशिक विषमता वाढत आहे. थोडक्यात, आर्थिक विषमता केवळ एक आर्थिक समस्या नसून, ती एक सामाजिक आणि राजकीय समस्या आहे. ती राष्ट्रीय एकात्मता कमकुवत करते.

२.७.६. विदेशी हस्तक्षेप आणि देशविघातक शक्ती : (Foreign Interference and Anti-national Elements)

विदेशी हस्तक्षेप आणि देशविघातक शक्ती ह्या (anti-national elements) देशाची एकता आणि अखंडता नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. काही विदेशी राष्ट्रे भारताच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करतात. याचा उद्देश देशात अस्थिरता निर्माण करणे आणि फूट पाडणे हा असतो. यासाठी ते विविध मार्गांचा अवलंब करतात. त्यासाठी ते सोशल मीडिया आणि इतर माध्यमांद्वारे ते विशिष्ट

समुदायांमध्ये द्वेष आणि अविश्वास निर्माण करतात. ते विघटनवादी शक्तींना आर्थिक मदत देऊन त्यांना देशविरोधी कारवाया करण्यास प्रोत्साहित करतात. त्यासोबतच सीमेपलीकडून होणारे दहशतवादी हल्ले आणि कारवाया हे देशाची सुरक्षा आणि एकात्मता धोक्यात आणतात. विदेशी शक्तींना देशातील काही गट किंवा व्यक्ती मदत करतात. या देशांतर्गत शक्ती अशा विदेशी हस्तक्षेपांशी हातमिळवणी करून विघटनवादी विचार पसरवतात. वांशिक आणि धार्मिक भावना भडकावून हे गट लोकांमध्ये त्यांच्या वंश, धर्म किंवा भाषेच्या नावावर फूट पाडतात. तसेच सरकारविरोधात किंवा समाजातील इतर गटांविरोधात हिंसेला प्रोत्साहन देतात. यामुळे, देशाची एकता आणि सलोखा धोक्यात येतो. जम्मू आणि काश्मीरमधील दहशतवाद हे विदेशी हस्तक्षेपाचे एक प्रमुख उदाहरण आहे. पाकिस्तानसारखे देश दहशतवादी संघटनांना आर्थिक मदत, शस्त्रे आणि प्रशिक्षण देतात. यामुळे भारतात अस्थिरता निर्माण होते आणि फुटीरतावादी विचार वाढतात. पंजाबमध्ये काही परदेशी गटांनी खलिस्तान चळवळीला प्रोत्साहन दिले. या गटांनी भारताबाहेरून निधी गोळा केला आणि फुटीरतावादी विचारसरणीचा प्रसार केला. यामुळे पंजाबमध्ये शांतता आणि सलोखा बिघडला होता. ईशान्य भारतातील अनेक राज्यांमध्ये बंडखोर गट सक्रिय आहेत. काही विदेशी शक्ती या गटांना आर्थिक आणि लष्करी मदत देऊन त्यांच्या कारवायांना प्रोत्साहन देतात. ही उदाहरणे स्पष्ट करतात की, विदेशी हस्तक्षेप आणि देशांतर्गत देशविघातक शक्ती राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी एक गंभीर आव्हान आहेत.

२.७.७. **माहितीचा गैरवापर** (Misuse of Media and Social Media)

माहितीचा गैरवापर, विशेषतः सोशल मीडियाच्या (social media) माध्यमातून, राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील एक मोठे आव्हान बनले आहे. अफवा (rumors), खोट्या बातम्या (fake news) आणि धार्मिक तेढ वाढवणारी माहिती (hate speech) यामुळे समाजात गैरसमज आणि विभाजनवाद वाढतो. व्हॉट्सप (WhatsApp), फेसबुक (Facebook), ट्विटर (एक्स) आणि इतर प्लॅटफॉर्मवर खोट्या बातम्या आणि अफवा सहजपणे पसरवता येतात. यामुळे समाजात धार्मिक किंवा जातीय गटांमध्ये अविश्वास निर्माण होतो. अशा गैरसमजांमुळे अनेक ठिकाणी

दंगली आणि हिंसाचार घडल्याची उदाहरणे आहेत. २०१२ मध्ये आसाममध्ये बांगलादेशी स्थलांतरितांच्या विरोधात मोठी जातीय दंगल झाली होती. या दंगलीदरम्यान, उत्तर भारतातील अनेक राज्यांमध्ये ईशान्य भारतातील लोकांवर हल्ले होण्याच्या खोट्या अफवा पसरल्या होत्या. या अफवांचा परिणाम म्हणून, हजारो ईशान्य भारतातील लोकांनी मोठ्या शहरांमधून आपापल्या राज्यात परत जाण्यास सुरुवात केली. काही गटांकडून सोशल मीडियाचा वापर करून विशिष्ट धर्माच्या किंवा जातीच्या लोकांबद्दल द्वेषपूर्ण संदेश आणि व्हिडिओ तयार केले जातात. यामुळे समाजात धार्मिक ध्रुवीकरण वाढते. यामुळे देशातील विविध धार्मिक समुदायांमध्ये सलोखा बिघडतो. थोडक्यात, माहितीच्या गैरवापरामुळे राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येते, कारण ती लोकांमध्ये अविश्वास, भीती आणि विभाजनवाद निर्माण करते.

सारांश : (Summary)

थोडक्यात, राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय सर्व पातळ्यांवर एकजुटीची गरज आहे. प्रत्येक नागरिकाने 'प्रथम भारतीय' ही भावना बाळगून विविधतेत एकता निर्माण करणे हीच खरी राष्ट्रीय एकात्मता आहे.

२.८ राष्ट्रीय एकात्मता – उपाययोजना (National Integration - Measures)

राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे विविध धर्म, जात, भाषा, प्रांत, आणि संस्कृती असतानाही सर्व नागरिकांमध्ये 'एक भारत – श्रेष्ठ भारत' ही भावना निर्माण होणे. ही एकता टिकवण्यासाठी खालील उपाययोजना आवश्यक आहेत:

२.८.१. शिक्षणाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय एकात्मता : (National integration through Education)

शिक्षण हे राष्ट्रीय एकात्मता साधण्याचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. योग्य शिक्षणातूनच नागरिकांमध्ये राष्ट्रीयत्वाची आणि एकजुटीची भावना निर्माण होते. शाळा–कॉलेजांमध्ये विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकी ज्ञान न देता, राष्ट्रीय एकात्मतेचे महत्त्व शिकवले पाहिजे ज्यामध्ये राष्ट्रीय मुल्यांची शिकवण असेल. तसेच यात संविधानिक मूल्ये जसे की न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यांचा समावेश असावा. विद्यार्थ्यांना देशाचा गौरवशाली इतिहास, स्वातंत्र्य संग्रामातील विविध

नेत्यांचे योगदान आणि महान व्यक्तिमत्त्वांचे जीवन शिकवणे आवश्यक आहे. यामुळे त्यांना आपल्या सामायिक वारशाची जाणीव होते आणि ते एकत्र येतात. शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये ही भावना रुजवली पाहिजे की त्यांची प्रादेशिक, भाषिक किंवा धार्मिक ओळख महत्त्वाची असली तरी, ते सर्वात आधी भारतीय आहेत. ही भावना राष्ट्रीय हित आणि एकात्मतेला प्राधान्य देते. थोडक्यात, शिक्षण प्रणालीद्वारे विद्यार्थ्यांना एक जबाबदार आणि जागरूक नागरिक बनवण्यास मदत होते.

२.८.२. धर्मनिरपेक्षता आणि सहिष्णुता : (Secularism and Tolerance)

धर्मनिरपेक्षता (Secularism) आणि सहिष्णुता (Tolerance) ही राष्ट्रीय एकात्मतेची महत्त्वाची मूल्ये आहेत. भारतासारख्या बहुधार्मिक देशात, हे दोन गुण समाजात सलोखा आणि शांतता राखण्यासाठी आवश्यक आहेत. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे केवळ राज्याने धर्मापासून दूर राहणे नव्हे, तर सर्व धर्मांना समान आदर देणे. 'सर्व धर्म समान आहेत' या विचाराला प्रोत्साहन देणे राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी महत्त्वाचे आहे. कोणताही धर्म श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही, हा विचार लोकांच्या मनात रुजवला पाहिजे. हे तत्त्व समाजात आपुलकी आणि बंधुता निर्माण करते, ज्यामुळे धार्मिक मतभेद कमी होतात. समाजाने धार्मिक सहिष्णुतेचे उदाहरण घालून दिले पाहिजे. याचा अर्थ असा की, आपण दुसऱ्याच्या धार्मिक विचारांचा आणि पद्धतींचा आदर केला पाहिजे, जरी ते आपल्यापेक्षा वेगळे असले तरी. यामुळे धार्मिक सण आणि उत्सव एकत्र साजरे करण्यास प्रोत्साहन मिळते. विविध धर्मांचे सण एकत्र साजरे करणे हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे एक उत्तम उदाहरण आहे. दिवाळी, ईद, नाताळ आणि गुरुपर्व हे सण जेव्हा विविध धार्मिक गटांचे लोक एकत्र साजरे करतात, तेव्हा त्यांच्यातील सामाजिक संबंध दृढ होतात. त्यामुळे एकमेकांबद्दल आदर आणि प्रेम वाढते. अशा उपक्रमांमुळे धार्मिक तेढ कमी होते आणि समाजात एकसंधता टिकून राहते.

२.८.३. जातीनिर्मूलन आणि सामाजिक समता : (Caste abolition and social Equality)

जातिनिर्मूलन आणि सामाजिक समता ही राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत

करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. भारताच्या सामाजिक रचनेत जातीव्यवस्थेने मोठा दुरावा निर्माण केला आहे. त्यामुळे, सर्वांना समान हक्क आणि सन्मान मिळाल्याशिवाय खरी एकात्मता साधता येणार नाही. जातिव्यवस्था ही सामाजिक उतरंड (hierarchy) निर्माण करते. यामुळे काही जातींना 'उच्च' मानले जाते, तर काहींना 'निम्न' मानून त्यांच्यावर अन्याय होतो. हे भेद नष्ट करण्यासाठी सरकारने कठोर कायदे केले आहेत. उदाहरणार्थ, अस्पृश्यता कायद्याने (The Untouchability Act) अस्पृश्यतेला पूर्णपणे मनाई केली आहे. या कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला, ती कोणत्याही जातीची असो, समान हक्क आणि सन्मान मिळाला पाहिजे. यासाठी कायदे कडकपणे अंमलात आणले पाहिजेत. शिक्षण, नोकरी, राजकीय सहभाग आणि सार्वजनिक ठिकाणी सर्वांना समान संधी मिळायला हव्यात. यामुळे समाजात समानता आणि न्याय प्रस्थापित होईल. आंतरजातीय विवाह हे जातीनिर्मूलनाचे एक प्रभावी साधन आहे. जेव्हा दोन वेगवेगळ्या जातींमधील व्यक्ती विवाह करतात, तेव्हा त्यांच्या कुटुंबांमध्ये आणि समाजात जातीच्या भिंती हळूहळू कोसळतात. सामाजिक समावेश (Social inclusion) म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना मुख्य प्रवाहात आणणे. यासाठी, मागासलेल्या वर्गांना शिक्षण आणि रोजगारात आरक्षण देणे, तसेच त्यांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. थोडक्यात, जातीनिर्मूलन आणि सामाजिक समता ही केवळ एक संकल्पना नसून, ती राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी एक मूलभूत अट आहे.

२.८.४. प्रांतीयतेचा विरोध व भाषिक ऐक्य (Opposition to provincialism and linguistic unity)

भारतात अनेक प्रांत आणि भाषा असल्यामुळे ही दोन्ही तत्त्वे देशाच्या सलोख्यासाठी आवश्यक आहेत. राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करण्यासाठी प्रांतीयतेचा विरोध करणे आणि भाषिक ऐक्य साधणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. 'प्रथम भारतीय, मग प्रांतीय' (First Indian, then Regional) ही भावना राष्ट्रीय एकात्मतेचा आधार आहे. याचा अर्थ, आपली प्रादेशिक किंवा भाषिक ओळख महत्त्वाची असली तरी, ती राष्ट्रीय ओळखीपेक्षा मोठी नाही. राष्ट्रीय अस्मिता ही भावना

नागरिकांना त्यांच्या प्रादेशिक अस्मितांपासून वर येऊन, एक भारतीय म्हणून एकत्र विचार करण्यास प्रोत्साहित करते. त्यामुळे देशाच्या व्यापक हिताला प्राधान्य मिळते. सलोख्याची निर्मिती जेव्हा प्रत्येक नागरिक स्वतःला सर्वप्रथम भारतीय मानतो, तेव्हा प्रांतीय वाद आणि संघर्ष कमी होतात. भाषेवरून होणारे वाद राष्ट्रीय एकात्मतेला मोठा धोका निर्माण करतात. त्यामुळे, देशातील सर्व भाषांना समान आदर देणे महत्त्वाचे आहे. हिंदी भाषेचा वापर केला तरी, इतर प्रादेशिक भाषांचा सन्मान करणे आवश्यक आहे. यामुळे कोणताही भाषिक गट दुर्लक्षित किंवा उपेक्षित वाटणार नाही. विविध भाषांमध्ये असलेल्या साहित्याचा, कलांचा आणि संस्कृतीचा आदर केल्यास, नागरिकांमध्ये सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढते. जेव्हा लोक एकमेकांच्या संस्कृती, चालीरीती आणि जीवनशैलीबद्दल जाणून घेतात, तेव्हा त्यांच्यातील गैरसमज दूर होतात. देशातील विविध भागांमध्ये पर्यटन केल्याने आणि विद्यार्थी तसेच शिक्षकांची देवाणघेवाण केल्याने प्रांतीय सीमा तुटतात आणि राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होते. थोडक्यात, प्रांतीयतेचा विरोध आणि भाषिक ऐक्य हे राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करण्याचे महत्त्वाचे स्तंभ आहेत.

२.८.५. राजकीय पक्षांनी जबाबदारीने वागणे : (Political parties should act Responsibly)

लोकशाहीत राजकीय पक्ष लोकांचे प्रतिनिधित्व करतात. त्यामुळे, त्यांनी राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करण्यासाठी सकारात्मक भूमिका बजावली पाहिजे. राजकीय पक्षांनी धर्म, जात, आणि प्रांत यांच्या आधारावर जनतेला फोडणे टाळले पाहिजे. अनेकदा निवडणुकीच्या राजकारणात राजकीय पक्ष विशिष्ट समुदायाला लक्ष्य करतात. यामुळे समाजात ध्रुवीकरण (polarization) होते, जे राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी धोकादायक आहे. जेव्हा राजकीय पक्ष जाती-धर्माच्या नावावर मते मागतात, तेव्हा लोकांमध्ये 'आपण आणि ते' अशी भावना वाढते. यामुळे सामाजिक सलोखा बिघडतो आणि समाजात तणाव निर्माण होतो. राजकीय पक्षांनी आपल्या वैयक्तिक फायद्यापेक्षा राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य दिले पाहिजे. देशाच्या प्रगती आणि सुरक्षिततेच्या मुद्द्यांवर सर्व पक्षांनी एकत्र येऊन काम करणे आवश्यक आहे. जेव्हा देशासमोर आर्थिक संकट, नैसर्गिक आपत्ती किंवा बाह्य

आक्रमण असे आव्हान उभे राहते, तेव्हा सर्व पक्षांनी मतभेद बाजूला ठेवून देशाच्या हितासाठी एकजूट दाखवली पाहिजे. राजकीय पक्षांनी द्वेषमूलक राजकारण (Hate Politics) टाळले पाहिजे. द्वेषपूर्ण भाषणे, अफवा आणि चुकीची माहिती पसरवणे हे राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका पोहोचवते. राजकीय पक्षांनी लोकांना एकत्र आणले पाहिजे, त्यांना विभागले नाही पाहिजे. त्यांनी सकारात्मक आणि विकासाभिमुख मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. थोडक्यात, राजकीय पक्षांनी आपल्या जबाबदारीची जाणीव ठेवून समाजाला जोडणारे आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन देणारे राजकारण केले पाहिजे.

२.८.६. माध्यमांची सकारात्मक भूमिका : (Positive role of Media)

माध्यमे (Media) ही राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करण्यासाठी एक शक्तिशाली साधन आहेत. त्यांचा योग्य वापर केल्यास समाजात एकता, बंधुता आणि समता यांचा प्रसार करता येतो. माध्यमांनी केवळ बातम्या न देता, समाजात एकता, बंधुता आणि समतेचा प्रचार करावा. विविध धर्म, जात आणि प्रदेशांतील लोकांच्या चांगल्या कथा, त्यांचे एकत्रित सण-समारंभ आणि सामाजिक सलोख्याचे संदेश दाखवून माध्यमांनी सकारात्मक वातावरण निर्माण केले पाहिजे. आजच्या युगात सोशल मीडियाच्या माध्यमातून अफवा आणि खोट्या बातम्या (fake news) वेगाने पसरतात. यामुळे समाजात धार्मिक तेढ आणि गैरसमज निर्माण होतात. माध्यमांनी अशा अफवा आणि खोट्या बातम्यांचा पर्दाफाश करून त्यांचा बंदोबस्त करणे आवश्यक आहे. त्यांनी विश्वसनीय आणि सत्य माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवली पाहिजे. माध्यमांनी देशाच्या प्रगतीसाठी आणि एकात्मतेसाठी महत्त्वाच्या असलेल्या विचारांचा प्रचार केला पाहिजे. त्यांनी देशाच्या विकासाच्या कथा, विविध क्षेत्रांतील लोकांचे कर्तृत्व आणि वीरता यांचा प्रसार केला पाहिजे. यामुळे लोकांमध्ये देशाबद्दल अभिमान आणि सकारात्मकता वाढते. थोडक्यात, माध्यमांनी आपली सामाजिक जबाबदारी ओळखून, विभाजनवादी विचार टाळून राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

२.८.७. युवक आणि स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग : (Participation of youth and NGOs)

राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करण्यासाठी युवक आणि स्वयंसेवी संस्था (NGOs-Non-Governmental Organizations) यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. हे दोन्ही घटक समाजाला जोडण्याचे आणि सकारात्मक बदल घडवण्याचे काम करतात. युवक हे कोणत्याही देशाचे भविष्य असतात. त्यांच्यामध्ये ऊर्जा, उत्साह आणि काहीतरी नवीन करण्याची क्षमता असते. जेव्हा हे गुण राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी वापरले जातात, तेव्हा मोठे बदल घडून येतात. युवकांनी देशहिताचे कार्य सामाजिक सेवा आणि स्वच्छता अभियानांसारख्या कार्यात सक्रियपणे भाग घेतला पाहिजे. उदा. स्वच्छ भारत अभियान, रक्तदान शिबिरे किंवा नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी मदत कार्य करणे. सोशल मीडिया आणि इतर माध्यमांद्वारे युवक राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक सलोख्याचे महत्त्व इतरांपर्यंत पोहोचवू शकतात. विविध संस्कृती आणि धर्मांच्या युवकांनी एकत्र येऊन काम केल्यास त्यांच्यात बंधुत्वाची भावना निर्माण होते. यामुळे जाती, धर्म किंवा प्रांतांवर आधारित भेद कमी होतात. स्वयंसेवी संस्था समाजात ऐक्य, प्रेम आणि बंधुत्व निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या संस्था समाजातील दुर्बळ आणि उपेक्षित घटकांसाठी काम करतात. शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सामाजिक न्याय प्रस्थापित करून त्या राष्ट्रीय एकात्मतेला मदत करतात. स्वयंसेवी संस्था कोणत्याही जात, धर्म किंवा पंथाच्या लोकांमध्ये भेदभाव करत नाहीत. ते समाजातील सर्व घटकांना एकत्र आणून काम करतात, ज्यामुळे सर्वसमावेशकतेची भावना वाढते. थोडक्यात, युवक आणि स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी आवश्यक आहे.

२.८.८. राष्ट्रीय सण आणि कार्यक्रम : (National festivals and Events)

राष्ट्रीय सण आणि कार्यक्रम हे राष्ट्रीय एकात्मता वाढवण्याचे प्रभावी साधन आहेत. हे कार्यक्रम आपल्याला देशाचा गौरवशाली इतिहास आणि मूल्ये आठवून देतात. प्रजासत्ताक दिन (Republic Day), स्वातंत्र्य दिन (Independence Day) आणि गांधी जयंती (Gandhi Jayanti) यांसारखे राष्ट्रीय सण देशभरातील

लोक एकत्र येऊन साजरे करतात. यामुळे त्यांच्यात एकजुटीची आणि आपलेपणाची भावना वाढते, कारण हे सण कोणत्याही विशिष्ट धर्म किंवा प्रांतापुरते मर्यादित नाहीत. या सणांच्या निमित्ताने, देशाच्या स्वातंत्र्यसैनिकांचे आणि शहिदांचे स्मरण केले जाते. यामुळे लोकांमध्ये देशप्रेम आणि राष्ट्रीय अस्मितेबद्दल अभिमान वाढतो. प्रजासत्ताक दिनासारख्या कार्यक्रमांमध्ये विविध राज्यांच्या संस्कृतीचे दर्शन घडते. यामुळे लोक एकमेकांच्या संस्कृतीबद्दल जाणून घेतात, ज्यामुळे त्यांच्यातील गैरसमज दूर होतात आणि परस्पर आदर वाढतो. थोडक्यात, राष्ट्रीय सण आणि कार्यक्रम लोकांना एकत्र आणून त्यांच्यात एक भारत, श्रेष्ठ भारत ही भावना रुजवतात.

सारांश : (Summary)

भारतीय संविधानाने धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार करून प्रत्येक नागरिकाला धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार दिला आहे. धर्मनिरपेक्षतावाद म्हणजे सर्व धर्मांकडे समान दृष्टीने पाहणे, कुठल्याही धर्माला राज्याचा अधिकृत धर्म न मानणे आणि धर्माच्या आधारे भेदभाव न करणे होय. भारतासारख्या बहुधार्मिक, बहुभाषिक व बहुजातीय देशात धर्मनिरपेक्षता ही राष्ट्रीय एकात्मतेची भक्कम पायाभूत अट आहे. राष्ट्रीय एकात्मता ही केवळ भौगोलिक सीमा राखण्याची बाब नसून सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि भाषिक ऐक्य साधण्याची प्रक्रिया आहे. यासाठी समान नागरिकत्व, सामाजिक न्याय, सहिष्णुता, लोकशाही मूल्ये आणि परस्पर सन्मान या घटकांचा पाया आवश्यक आहे. धर्मनिरपेक्षतावाद राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करतो कारण तो विविधतेतून ऐक्य साधतो. मात्र, धार्मिक कट्टरता, जातीयतेचे राजकारण, प्रादेशिकता आणि असमानता हे एकात्मतेसमोरील अडथळे ठरतात. शिक्षण, संवाद, सांस्कृतिक आदानप्रदान, सामाजिक न्यायाच्या योजनांची अंमलबजावणी आणि समान संधींचा प्रसार ही राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी उपयुक्त पावले आहेत. धर्मनिरपेक्षतेची तत्त्वे आणि राष्ट्रीय एकात्मता ही भारतीय लोकशाहीची जमेची बाजू असून, विविधतेतून ऐक्य राखणे हेच भारतीय समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. राष्ट्रीय एकात्मता टिकवणे ही प्रत्येक नागरिकाची जबाबदारी आहे.

सरावासाठी प्रश्न :

१. धर्मनिरपेक्षता या शब्दाचा साधा अर्थ काय आहे?

अ) धर्माला प्रोत्साहन देणे ब) धर्म आणि राज्य यांचे विभाजन

क) एका धर्माचे वर्चस्व ड) धार्मिक शिक्षण

२. "Religion in Sociological Perspective' हे पुस्तक कोणी लिहिले?

a) Bryan Wilson b) Peter Berger

c) Eisenstadt d) T. N. Madan

३. भारतीय संविधानात 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द कधी समाविष्ट केला?

अ) १९५० ब) १९६२

ल) १९७६ ड) १९८९

४. भारतीय संविधानातील कलम २५ कोणत्या अधिकाराशी संबंधित आहे?

अ) समानता ब) धर्मस्वातंत्र्य

ल) अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य ड) मालमत्ता अधिकार

५. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे वैशिष्ट्य कोणते?

अ) धर्म आणि राज्याचा पूर्ण विभाजन ब) सर्व धर्मांचा आदर

क) एका धर्माला प्राधान्य ड) धार्मिक कायद्यांचा आधार

६. राष्ट्रीय एकात्मतेचा मुख्य पाया कोणता आहे?

अ) धर्म ब) समान नागरिकत्व

क) वंश ड) भाषा

७. 'Imagined Community' ही राष्ट्राची व्याख्या कोणी केली?

a) Anderson b) Hobbsbawm

c) Ernest Renan d) Rajni Kothari

८. 'राष्ट्र ही एक आधुनिक संकल्पना आहे' असे कोण म्हणतात?

a) Hobbsbawm b) Ernest Renan

c) Gandhiji d) Jawaharlal Nehru

९. राष्ट्रीय एकात्मतेस बाधा आणणारा प्रमुख घटक कोणता आहे?

अ) अस्पृश्यता ब) शिक्षण

क) लोकशाही ड) धर्मनिरपेक्षता

१०. भारतीय धर्मनिरपेक्षता कोणत्या प्रकारची आहे?

अ) नकारात्मक ब) सकारात्मक

क) कठोर विभाजन ड) धार्मिक

प्रश्न : टिपा लिहा.

१. धर्मनिरपेक्षता

२. भारतीय संविधान आणि सर्वधर्मसमभाव

३. पाश्चात्य धर्मनिरपेक्षता

४. राष्ट्रीय एकात्मता

५. विविधतेत एकता

दीर्घोत्तरी प्रश्न :

१. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे काय सांगून त्यांची वैशिष्ट्ये सांगा.

२. भारतीय आणि पाश्चात्य धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनाचे तुलनात्मक विश्लेषण करा.

३. राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे काय सांगून राष्ट्रीय एकात्मतेची मूलतत्त्वे विशद करा.

४. भारतातील राष्ट्रीय एकात्मते समोरील आव्हाने स्पष्ट करा.

५. भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेचे तत्त्वज्ञान 'एकात्मतेत विविधता' या सूत्रावर कसे आधारित आहे?

संदर्भ ग्रंथ सूची : (Reference Books)

१. डॉ. शंकरराव खरात, 'भारतीय समाजव्यवस्था व संविधान', पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, २००२

२. अ. रा. देशपांडे, 'भारतीय लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षता', माणिक प्रकाशन, पुणे, २०१०

३. नरहर कुरुंदकर, 'भारतीय लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षता', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे - २००२

४. नरेंद्र चिपलूणकर, 'भारतीय लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षता', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे - २००८

५. ओमप्रकाश गौतम, 'भारतीय संविधान और धर्मनिरपेक्षता', अटलांटिक पब्लिशर्स, नवी दिल्ली - २०१०

६. रजनी कोठारी, 'भारतीय राजनीति परिदृश्य' - ओरिएंट ब्लॅकस्वान, हैद्राबाद - २०११

७. बिपिन चंद्र, 'आधुनिक भारत में साम्प्रदायिकता', विकस पब्लिशिंग हाउस, नवी दिल्ली - १९८५

८. राम आहूजा, 'भारतीय समाजशास्त्र', रावत प्रकाशन, जयपूर, २०१४

९. योगेन्द्र सिंह, 'भारत का सामाजिक परिवर्तन', रावत पब्लिकेशन, जयपूर, २००९

१०. रजनी कोठारी, 'राजनीति और धर्मनिरपेक्षता', ओरिएंट ब्लॅकस्वान, नवी दिल्ली, १९९५

११. Rajeev Bhargava, 'Secularism and Its Critics', Oxford University Press, New Delhi, 1998

१२. Christophe Jaffrelot - India's Silent Revolution: The Rise of the Lower Castes in North India - Permanent Black, Delhi, 2003

१३. Surinder S. Jodhka - Caste: A 21st Century Face - Oxford University Press, New Delhi, 2012

१४. T. K. Oommen, “Nation, Civil Society and Social Movements’, Sage Publications, New Delhi - 2004

१५. T. N. Madan, “Modern Myths, Locked Minds: Secularism and Fundamentalism in India’, Oxford University Press, 1997

१६. Yogendra Yadav Suhas Palshikar, “Democracy, Diversity and Secularism in India’, Oxford University Press, 2012

❒❒❒

प्रकरण चौथे

सामाजिक परिवर्तनातील समाज सुधारकांची भूमिका

(Role of Social Reformers in Social Change)

१. महात्मा फुले (Mahatma Phule)

२. राजर्षी शाहू महाराज (Rajarshi Shahu Maharaj)

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (Dr. B. R. Ambedkar)

....

भारतीय समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी मोलाची भूमिका बजावली आहे. शतकानुशतके चालत आलेल्या जातीभेद, अस्पृश्यता, स्त्री-पुरुष असमानता आणि शिक्षणाचा अभाव यांसारख्या सामाजिक समस्यांनी भारतीय समाजाला जखडून ठेवले होते. या अंधकारमय परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी काही दूरदृष्टीच्या महापुरुषांनी आपल्या विचारांच्या आणि कार्यांच्या माध्यमातून क्रांती घडवून आणली. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या तिघांनीही आपापल्या काळात समाजातील दुर्बल आणि वंचित घटकांच्या हक्कांसाठी लढा दिला. महात्मा फुले यांनी शिक्षण हेच सामाजिक परिवर्तनाचे मुख्य साधन आहे, हे ओळखले आणि विशेषतः महिला व शूद्रातिशूद्र समाजासाठी शिक्षणाची दारे खुली केली. राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात आरक्षण लागू करून सर्वांना समान संधी मिळवून देण्याचा ऐतिहासिक प्रयत्न केला तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षण आणि संघर्षाच्या जोरावर भारतीय समाजाला संविधानात्मक न्याय मिळवून दिला आणि सामाजिक लोकशाहीचा पाया रचला. या महापुरुषांनी केलेल्या कार्यामुळेच भारतील सामाजिक सुधारणेची चळवळ अधिक गतिमान झाली. ज्यामुळे आधुनिक भारताची समता आणि न्यायावर आधारित मजबूत इमारत उभी राहिली आहे.

१. महात्मा जोतिबा फुले (Mahatma Jyotiba Phule)

१.१ प्रस्तावना : Introduction

महात्मा जोतिबा फुले हे एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक क्रांतीचे एक अग्रणी नेते होते. त्यांनी केवळ विचार मांडले नाहीत, तर समाजाचे प्रत्यक्ष कृतीतून प्रबोधन केले. तत्कालीन समाजात जातिभेद, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा आणि स्त्रियांवरील अन्याय यांसारख्या समस्यांनी खोलवर मुळे धरली होती. महात्मा फुलेंनी या सामाजिक विषमतेला आव्हान दिले. त्यांनी समाजातील निम्न जातींच्या लोकांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांचे कार्य हे केवळ एका वर्गासाठी मर्यादित नव्हते, तर ते मानवी हक्क आणि समतेच्या मूल्यांवर आधारित होते. त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. या संस्थेचा उद्देश समाजातील रूढी-परंपरा, अंधश्रद्धा आणि जातीय भेद नष्ट करणे हा होता. एकंदरीत, महात्मा फुले यांचे कार्य हे केवळ काही सुधारणांपुरते मर्यादित नव्हते, तर त्यांनी समाजाचा पायाच बदलण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या कार्यामुळेच आधुनिक महाराष्ट्राची आणि भारतात सामाजिक विचारांची निर्मिती झाली. त्यांचे विचार आजही आपल्याला सामाजिक न्याय आणि समानतेची प्रेरणा देतात.

१.२ महात्मा फुले यांचा अल्प जीवन परिचय : (A brief biography of Mahatma Phule)

महात्मा जोतीबा फुले यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी पुणे येथे एका माळी कुटुंबात झाला. त्यांचे मूळ आडनाव 'गोऱ्हे' होते, पण फुलांच्या व्यवसायामुळे त्यांचे कुटुंब 'फुले' या नावाने ओळखले जाऊ लागले. त्यांच्या वडिलांचे नाव गोविंदराव आणि आईचे नाव चिमणाबाई होते. जोतीबा एक वर्षाचे असतानाच त्यांच्या आईचे निधन झाले. जोतीबांना वयाच्या सातव्या वर्षी शाळेत घातले. मात्र, काही काळानंतर त्यांच्या वडिलांनी त्यांचे शिक्षण बंद पाडले. पण त्यांच्या शेजारी राहणारे लिजीटसाहेब (ख्रिश्चन) आणि गफार मुन्शी बेग (पारशी) या दोन मित्रांनी गोविंदरावांना समजावले आणि जोतीबांचे शिक्षण पुन्हा सुरू झाले. वयाच्या १३ व्या वर्षी, म्हणजेच १८४० मध्ये, जोतीबांचा विवाह खंडोजी नेवसे पाटील

यांच्या कन्या सावित्रीबाई यांच्याशी झाला. सावित्रीबाईंचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी झाला होता. जोतीबा आणि सावित्रीबाई या दोघांनी मिळून महाराष्ट्राच्या समाजजीवनाला एक नवी दिशा दिली. त्यांनी शिक्षण, सामाजिक समता आणि स्त्री-मुक्तीसाठी अथक परिश्रम घेतले. त्यांच्या कार्याचा समाजावर खूप मोठा प्रभाव पडला. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा मृत्यू २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी पुणे येथे झाला.

१.३ १९ व्या शतकातील भारतातील सामाजिक स्थिती : (Social conditions in India in the 19th century)

महात्मा फुले ज्या काळामध्ये सामाजिक सुधारणेचे कार्य हाती घेतात त्या कालखंडामध्ये भारतीय समाज अनेक सामाजिक समस्यांनी ग्रासलेला होता. १९ वे शतक हे भारतीय समाजासाठी संक्रमणाचे आणि सुधारणांचे शतक होते. ब्रिटिश राजवटीचा प्रभाव आणि पाश्चात्त्य विचारांमुळे समाजात काही प्रमाणात जागरूकता निर्माण झाली, ज्यामुळे अनेक समाजसुधारक पुढे आले.

१. जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता: (Caste system and untouchability)

भारतातील जातिव्यवस्था अत्यंत कठोर होती. समाज ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार प्रमुख वर्णांमध्ये विभागलेला होता. या जातींमध्ये रोटी-बेटी व्यवहार (विवाह आणि भोजन) करण्यास सक्त मनाई होती. अस्पृश्यता ही एक मोठी समस्या होती. अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या लोकांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून पूर्णपणे बाहेर ठेवले गेले होते. त्यांना सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश नव्हता आणि त्यांच्यावर अनेक निर्बंध लादले गेले होते.

२. महिलांची दयनीय स्थिती: (The plight of women)

या काळात महिलांची स्थिती अत्यंत वाईट होती. काही भागांत सती प्रथा अस्तित्वात होती, ज्यात पतीच्या निधनानंतर पत्नीला त्याच्या चितेवर जिवंत जाळले जाई. राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रयत्नांमुळे १८२९ मध्ये या प्रथेवर बंदी घालण्यात आली. बालविवाह ही एक सामान्य प्रथा होती, ज्यामुळे मुलींच्या आरोग्यावर आणि शिक्षणावर गंभीर परिणाम होत असे. विधवांना समाजातून बहिष्कृत केले जाई आणि त्यांना पुनर्विवाहाचा अधिकार नव्हता. ईश्वरचंद्र विद्यासागर

यांच्या प्रयत्नांमुळे १८५६ मध्ये 'विधवा पुनर्विवाह कायदा' (Widow Remarriage Act) संमत झाला. महिलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात असे.

३. धार्मिक अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडे: (Religious superstitions and rituals)

१९ वे शतक हे भारतीय समाजासाठी धार्मिक अंधश्रद्धा आणि निरर्थक कर्मकांडांनी ग्रासलेले होते. या प्रथांमुळे समाजाची प्रगती खुंटली होती. पुरोहितवर्गाचे वर्चस्व वाढले होते. अनेक प्रकारच्या अंधश्रद्धा समाजावर लादून लोकांचे सामाजिक व आर्थिक शोषण केले जात होते. समाजामध्ये अनेक प्रकारची कर्मकांडे आणि मूर्तीपूजा प्रचलित होती, ज्यामध्ये सर्वसामान्यांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग होता. बहुदेववादामुळे अनेक देव-देवतांची पूजा केली जाई. पुरोहितवर्ग या धार्मिक विधींच्या नावाखाली लोकांचे आर्थिक शोषण करत होते. या अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडांमुळे समाजातील लोकांमध्ये वैज्ञानिक विचारांचा विकास खुंटला होता आणि प्रगतीला मोठा अडथळा निर्माण झाला. एकंदरीत, या काळात धार्मिक कर्मकांडांचा समाजावर इतका प्रभाव होता की त्यामुळे लोक विवेकवादी विचार सोडून अंधश्रद्धेच्या आहारी गेले होते.

४. सामाजिक प्रबोधन आणि सुधारणा चळवळी : (Social enlightenment and reform movements)

ब्रिटिश शिक्षणामुळे आधुनिक विचार आणि पाश्चात्त्य संकल्पना (उदा. स्वातंत्र्य, समानता) भारतात येऊ लागल्या. यातून एक नवा सुशिक्षित वर्ग तयार झाला, ज्यांनी समाजातील कुप्रथांविरुद्ध आवाज उठवला. यालाच भारतीय प्रबोधनकाळ (Indian Renaissance) असे म्हणतात. या काळात अनेक महत्त्वपूर्ण समाजसुधारक आणि त्यांच्या चळवळी उदयास आल्या. राजा राममोहन रॉय यांनी स्थापन केलेल्या ब्राह्मो समाजाने (१८२८) सती प्रथा, बालविवाह आणि जातीभेद यांसारख्या कुप्रथांना विरोध केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजामार्फत (१८७५) 'वेदांकडे परत चला' असा नारा देत वैदिक धर्माच्या शुद्धीकरणावर भर दिला तर स्वामी विवेकानंद यांनी रामकृष्ण मिशन (१८९७) स्थापन करून सामाजिक सेवा आणि मानवतेवर जोर दिला. याच मालिकेतील महात्मा फुले यांनी केलेले सामाजिक सुधारणेचे कार्य हे ब्राह्मणेत्तर समाजामध्ये

परिवर्तन घडवून आणण्यात क्रांतिकारक ठरले. एकंदरीत, १९ वे शतक हे भारतीय समाजासाठी अनेक समस्यांनी भरलेले असले, तरी याच काळात सुरू झालेल्या सुधारणा चळवळींनी आधुनिक भारताचा पाया रचला.

१.४ महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान : (Mahatma Phule's contribution to the field of education)

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान भारतीय समाजासाठी अत्यंत क्रांतिकारी आणि इतिहासात महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे प्रमुख साधन मानले आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून वंचित, शोषित, महिलांना आत्मसन्मान, आत्मभान व स्वतंत्र विचार करण्याची प्रेरणा दिली.

१.४.१. मुलींच्या पहिल्या शाळेची स्थापना : (Establishment of the first school for girls)

१८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत भारतात शैक्षणिक आणि सामाजिक क्षेत्रात कोणतेही मोठे बदल झाले नव्हते. अशा काळात, १ जानेवारी, १८४८ मध्ये महात्मा फुले यांनी पुण्यात भिडेवाडा येथे मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. हा निर्णय समाजातील तत्कालीन विचारसरणीच्या विरोधात एक क्रांतीच होती. त्या काळात स्त्री-शिक्षणाला समाजाचा तीव्र विरोध होता. स्त्रियांनी शिक्षण घेणे हे धर्म आणि परंपरेच्या विरोधात असल्याचे मानले जात असे. मात्र महात्मा फुले यांनी हा विरोध झुगारून आपले कार्य सुरूच ठेवले. त्यांनी केवळ मुलींसाठी शाळा सुरू केली नाही, तर समाजातील गरीब आणि मागासलेल्या मुलांसाठीही शाळा उघडल्या. महात्मा फुलेंच्या या कार्यामुळे समाजात एक नवीन विचारप्रवाह सुरू झाला आणि शिक्षण हे केवळ उच्चवर्गीयांची मक्तेदारी नसून ते सर्वांसाठी आहे हे सिद्ध केले. वयाच्या २१ व्या वर्षी जोतिरावांनी आपल्या शिक्षण प्रसाराच्या ऐतिहासिक कार्याला सुरुवात केली. यावेळी त्यांना साथ देणाऱ्या सावित्रीबाईचे वय केवळ १८ वर्षाचे होते. या शाळेने भारतीय स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला गेला. या शाळेत पहिल्या शिक्षिका व पहिल्या मुख्याध्यापिका म्हणून सावित्रीबाईनी कार्य केले. सन १८४८ ते १८५२ या कालावधीत ज्योतिराव सावित्रीबाईनी पुणे

व पुण्याबाहेर १८ शाळा सूरु केल्या. त्यातील पुणे परिसरात भिडेवाडा, महारवाडा, हडपसर, ओतूर, कसबा पेठ, वेताळपेठ येथे शाळा सुरु केल्या तर पुण्याबाहेर सासवड, नायगांव, खंडाळा, शिरवळ खंडाळा, अंजीरवाडी, माजगांव, करंजे, सातारा या ठिकाणी शाळा सुरु केल्या होत्या.

१.४.२. शूद्र–अतिशूद्र आणि दलितांसाठी शिक्षण (Education for Shudras, Atishudras and Dalits)

महात्मा फुले यांनी समाजातील शूद्र, अतिशूद्र आणि दलितांसाठी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले. तत्कालीन समाजात या वर्गांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. त्यांना सार्वजनिक ठिकाणी, विशेषतः मंदिरांमध्ये आणि शाळांमध्ये प्रवेश नाकारला जात असे. महात्मा फुले यांनी या भेदभावाला आव्हान दिले. त्यांनी जाहीरपणे सांगितले की, शिक्षण ही सर्वांची मूलभूत गरज आहे आणि कोणत्याही व्यक्तीला केवळ त्याच्या जातीमुळे शिक्षणापासून वंचित ठेवणे अन्यायकारक आहे. त्यांनी केवळ उच्च जातींसाठी असलेल्या शिक्षणाच्या पद्धतीचा निषेध केला. समाजातील हा भेदभाव मोडून काढण्यासाठी इ.स. १८५१ मध्ये पुण्यात अस्पृश्य मुलांच्या शिक्षणासाठी पहिली शाळा सुरु केली. म. फुलेंनी इ. स. १८५८ पर्यंत पुण्यात अस्पृश्यांसाठी तीन शाळा सुरु केल्या. अस्पृश्यांना शिक्षण देऊन म. फुले हे अतिशय महत्त्वाचे कार्य करीत आहेत ही बाब ब्रिटीशांच्या लक्षात आली. ब्रिटीश सरकारने म. फुले यांना दक्षिणा फंडामधून मदत केली. इ.सन. १८७३ मध्ये म. फुलेनी अस्पृश्यता निवारणाचा जाहिरनामा प्रकाशित करुन मोठी सामाजिक क्रांती घडवून आणली.

१.४.३. मोफत व प्राथमिक शिक्षण सक्तीची मागणी (Demand for free and compulsory primary education)

महात्मा फुले यांनी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षण मिळावे, यासाठी अथक प्रयत्न केले. त्यांच्या मते, शिक्षण ही कोणत्याही एका जातीची किंवा वर्गाची मक्तेदारी नसून, तो सर्वांचा समान हक्क आहे. त्यांनी केवळ शाळा सुरू करून थांबले नाहीत, तर शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण कसे होईल, यावरही भर दिला. १९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी, महात्मा फुले यांनी लॉर्ड रिपन यांच्या

काळात नेमलेल्या सर विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखालील शिक्षण समितीसमोर (हंटर आयोग) एक निवेदन सादर केले. या निवेदनात त्यांनी शिक्षणाबद्दल आपल्या अत्यंत दूरदृष्टीच्या मागण्या मांडल्या. त्यांनी १२ वर्षांखालील सर्व मुला-मुलींसाठी सक्तीचे आणि मोफत प्राथमिक शिक्षण देण्याची मागणी केली. महात्मा फुलेंनी सांगितले की प्राथमिक शिक्षक शेतकरी वर्गातून असावेत. त्यांच्या मते, ब्राह्मण शिक्षक त्यांच्या धार्मिक पूर्वग्रहांमुळे कनिष्ठ वर्गीयांशी फटकून वागतात, तर शेतकरी वर्गातील शिक्षक त्यांच्याशी सहजपणे मिसळतील. विशेषतः, अस्पृश्य समाजातील मुलांना शिकवणारा शिक्षक त्याच समाजातील असेल, तर तो अधिक तळमळीने काम करेल, असे त्यांनी निवेदनात स्पष्ट केले. शिक्षण देताना विद्यार्थ्यांच्या मूलभूत गरजांकडेही लक्ष दिले पाहिजे, असे त्यांनी सांगितले. महात्मा फुले यांना खात्री होती की शिक्षणामुळेच मागासलेले समाजघटक आपली सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारू शकतील. त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व सांगण्यासाठी अनेक लेख आणि पुस्तके लिहिली.

१.४.४. मातृभाषेतून शिक्षणाचा आग्रह (Insistence on education through mother tongue)

महात्मा फुले यांचा असा ठाम विश्वास होता की, परकीय भाषा इंग्रजी ही सर्वसामान्यांना सहज समजत नाही. त्यामुळे ज्ञानाची निर्मिती आणि प्रसार मातृभाषेतूनच झाला पाहिजे. त्यांनी हंटर आयोगासमोर सादर केलेल्या निवेदनात स्पष्टपणे म्हटले होते की, प्राथमिक शिक्षण हे स्थानिक भाषेतून म्हणजेच मातृभाषेतून दिले जावे. यामागील मुख्य कारण असे होते की, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मातृभाषेतून दिलेले ज्ञान अधिक प्रभावीपणे आत्मसात करता येते. यामुळे केवळ उच्चशिक्षित वर्गालाच नव्हे, तर ग्रामीण भागातील आणि गरीब कुटुंबातील मुलांनाही शिक्षण घेणे सोपे झाले. जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःच्या भाषेतून विचार करते, तेव्हा तिच्यामध्ये वैचारिक स्वातंत्र्य आणि सर्जनशीलता वाढते. एकंदरीत, महात्मा फुले यांचा मातृभाषेतून शिक्षणाचा आग्रह हा केवळ एक शैक्षणिक विचार नव्हता, तर तो एक सामाजिक क्रांतीचा भाग होता, ज्याचा उद्देश समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला ज्ञानाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हा होता.

१.४.५. शिक्षणसंस्था आणि कार्यकारी मंडळ : (Educational Institution and Executive Board)

आपल्या शैक्षणिक कार्याला अधिक गती मिळावी आणि त्याला योग्य दिशा लाभावी, यासाठी महात्मा फुले यांनी एक कार्यकारी मंडळ स्थापन केले. या मंडळाचे प्रमुख कृष्णशास्त्री चिपळूणकर होते, तर सखाराम परांजपे खजिनदार म्हणून कार्यरत होते. १८५३ साली महात्मा फुले यांनी शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी 'नेटीव्ह फिमेल स्कुल' ची स्थापना केली. ही संस्था मुलींच्या शिक्षणासाठी काम करत होती. तर 'महार मांग इत्यादी लोकांस शिकविण्याकरिता मंडळी' ही संस्था समाजामध्ये अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या महार, मांग आणि इतर जातींच्या मुलामुलींना शिक्षण देण्यासाठी स्थापन करण्यात आली होती. महात्मा फुले यांच्या या कार्याला अनेक व्यक्ती आणि संस्थांनी मोलाची साथ दिली. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी त्यांना मोठी मदत केली. त्याचप्रमाणे, लहूजी साळवे, उस्मान आणि फातिमा शेख, सगुणाबाई आणि सदाशिवराव गोवंडे यांसारख्या सहकाऱ्यांनी त्यांच्या कार्याला पाठिंबा दिला. या सर्वांच्या मदतीनेच महात्मा फुले शिक्षणाचे हे मोठे कार्य यशस्वी करू शकले.

१.४.६. शाळा व्यवस्थापन आणि सुधारणा (School Management and Improvement)

महात्मा फुले यांनी स्थापन केलेल्या शाळांचे उद्दिष्ट केवळ साक्षरता वाढवणे नव्हते, तर विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्ये आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करणे हे होते. महात्मा फुले यांनी आपल्या शाळांमध्ये कोणत्याही विशिष्ट धर्मावर आधारित शिक्षण दिले नाही. याउलट, त्यांनी विद्यार्थ्यांना विवेकवाद आणि वैज्ञानिक विचारांवर आधारित शिक्षण दिले, जेणेकरून ते समाजात पसरलेल्या अंधश्रद्धांपासून दूर राहतील. त्यांच्या अभ्यासक्रमात केवळ वाचन-लेखनच नव्हते, तर नैतिकता, मानवाधिकार आणि वैज्ञानिक तत्त्वे शिकवण्यावरही भर होता. यामुळे विद्यार्थी केवळ ज्ञानीच नव्हे, तर सुजाण नागरिक बनू शकतील अशी त्यांची धारणा होती. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना केवळ साक्षर केले नाही, तर त्यांना स्वतंत्र विचार करण्याची आणि आत्मनिर्भर होण्याची प्रेरणा दिली. शिक्षणामुळे महिलांना समाजात आपले हक्क आणि स्थान मिळवण्यासाठी मदत होईल, असे

त्यांचे मत होते. महात्मा फुले यांनी सुरू केलेल्या या शाळांनी तत्कालीन शिक्षण पद्धतीला एक नवीन दिशा दिली आणि समाजात ज्ञान, समानता आणि स्वातंत्र्यासारखी मूल्ये रुजवली.

थोडक्यात, महात्मा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य हे केवळ शिक्षण देण्यापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते समाजाला नवी दिशा देणारे होते. त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून समाजातील दुर्बल आणि वंचित घटकांसाठी शिक्षणाची दारे उघडली. महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्यामुळेच समाजातील जातिभेद, अंधश्रद्धा आणि अज्ञान दूर होण्यास मदत झाली. त्यांचे कार्य हे केवळ शिक्षणाचा प्रसार करणारे नसून, सामाजिक समता आणि न्याय प्रस्थापित करणारे एक मोठे पाऊल होते.

१.५ महात्मा फुले यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान : (Mahatma Phule's contribution to the social sector)

महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान अतिशय व्यापक, मूलगामी आणि क्रांतिकारी होते. त्यांनी समाजातील जातीभेद, अस्पृश्यता, स्त्री–द्वेष, अंधश्रद्धा आणि शोषण याविरुद्ध आवाज उठवला आणि 'सत्यशोधक समाजा'च्या माध्यमातून अनेक सामाजिक सुधारणा राबवल्या. त्यांनी सामाजिक परिवर्तनात केलेले कार्य पुढील घटकांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करून घेता येईल.

१.५.१. जातीनिर्मूलन आणि सामाजिक समतेचा प्रचार : (Promoting caste abolition and social equality)

महात्मा फुले यांनी समाजातील जातिभेद आणि सामाजिक विषमतेला आव्हान दिले. त्यांनी हिंदू धर्मातील हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या वर्णव्यवस्थेवर कठोर टीका केली. त्यांच्या मते, कोणताही व्यक्ती जन्माने श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नसतो. १९ व्या शतकात अस्पृश्यांना अत्यंत हीन वागणूक दिली जात होती. त्यांना गावाबाहेर राहावे लागत असे. सकाळी व संध्याकाळी गावात फिरण्यासही मज्जाव होता. या अन्यायाविरुद्ध फुले दांपत्यांनी जोरदार लढा उभारला. १८६८ मध्ये महात्मा फुले यांनी आपल्या घरातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला करून एक क्रांतिकारी पाऊल उचलले. हा निर्णय त्या काळातील सामाजिक नियमांना दिलेले एक मोठे आव्हान होते. अस्पृश्यांमध्ये आपल्या हक्कांची जाणीव

व्हावी यासाठी त्यांनी शिक्षणाचा प्रभावीपणे प्रसार केला. त्यांनी १८५२ मध्ये वेताळ पेठेत अस्पृश्यांसाठी एक शाळा सुरू केली. तसेच, १८५३ साली त्यांनी ममहार मांग इत्यादी लोकांस विद्या शिकविण्याकरिता मंडळी' ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेमार्फत १८५८ पर्यंत पुण्यात तीन शाळा सुरू केल्या. समाजात समतेचा विचार रुजवण्यासाठी महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. या संस्थेने शूद्र, अतिशूद्र आणि अस्पृश्य लोकांना त्यांचे मानवी हक्क मिळवून देण्यासाठी संघर्ष केला. सावित्रीबाई फुले यांनी अस्पृश्य महिलांच्या सुधारणेसाठी विशेष प्रयत्न केले. त्यांनी पुण्याच्या कलेक्टरांच्या पत्नी मिसेस जोन्स यांच्या अध्यक्षतेखाली 'महिला सेवा मंडळाची' स्थापना केली. १४ जानेवारी १८५२ रोजी मकर संक्रांतीच्या दिवशी त्यांनी हळदीकुंकू कार्यक्रम आयोजित केला. या कार्यक्रमात सर्व जातींच्या महिला एकत्र बसल्या आणि त्यांनी कोणताही भेदभाव न मानता एकमेकींना हळदीकुंकू लावून तिळगुळ वाटले. यातून सावित्रीबाईंचा पुरोगामी विचार आणि समाजातील प्रत्येक व्यक्तीबद्दलची तळमळ दिसून येते.

१.५.२. अंधश्रद्धा, धर्मांधता आणि रूढीपरंपरांचा विरोध : (Opposition to superstition, bigotry, and customs)

महात्मा फुले हे केवळ समाजसुधारकच नव्हे, तर एक वैज्ञानिक दृष्टिकोन असलेले कृतीशील विचारवंत होते. त्यांनी समाजातील अंधश्रद्धा, पाखंडी पुरोहितशाही आणि धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या शोषणाविरुद्ध कठोर भूमिका घेतली. महात्मा फुले यांनी लोकांना कोणत्याही गोष्टीवर डोळे झाकून विश्वास न ठेवता, विवेक आणि विचारसरणीने जगण्याचा संदेश दिला. त्यांनी कर्मकांडांना विरोध करून पारंपरिक पद्धतींना आव्हान दिले. त्यांनी 'तृतीय रत्न' आणि 'शेतकऱ्याचा आसूड' या नाटकातून आणि पुस्तकांतून समाजातील चुकीच्या प्रथांवर टीका केली. धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या शोषणाला त्यांनी जोरदार विरोध केला. त्यांच्या मते, काही स्वार्थी लोक गरीब आणि अज्ञानी लोकांचे शोषण करतात. तत्कालीन समाजात पतीच्या निधनानंतर विधवा स्त्रीला केशवपन करून विद्रूप केले जाई. ही अमानुष प्रथा ब्राह्मण पुरोहितांनी सुरू केली होती.

फुले दांपत्यांनी या प्रथेला विरोध करण्यासाठी एक धाडसी पाऊल उचलले. २३ मार्च १८९० रोजी महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी पुणे आणि मुंबई येथील नाभिकांची एक परिषद मुंबई येथे घेतली. या परिषदेत ५०० नाभिक उपस्थित होते. या परिषदेमध्ये महात्मा फुले यांनी नाभिकांना विधवांचे केशवपन न करण्याचे आवाहन केले. त्यांच्या आवाहनाला साथ देत नाभिक बांधवांनी स्वतःचे आर्थिक नुकसान सोसूनही संप पुकारला. त्यांनी विधवांचे केशवपन करण्याचे काम पूर्णपणे बंद केले. नाभिकांचा हा ऐतिहासिक संप 'लंडन टाइम्स' या इंग्लंडमधील वृत्तपत्राने मुखपृष्ठावर छापला. इंग्लंडमधील महिलांनी या भारतीय नाभिकांसाठी वर्गणी गोळा करून त्यांना 'बहिण बीज' म्हणून रक्कम पाठवली.

१.५.३. विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार : (Pramote for Widow remarriage)

१९ व्या शतकात भारतात बालविवाह आणि जरठकुमारिका विवाह पद्धतींमुळे बालविधवांचे प्रमाण खूप वाढले होते. समाजात विधवांना पुनर्विवाहास सक्त मनाई होती, ज्यामुळे त्यांचे जीवन अत्यंत दयनीय झाले होते. ही सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी महात्मा फुले यांनी महत्त्वाचे पाऊल उचलले. महात्मा फुले यांनी विधवा पुनर्विवाहास जोरदार समर्थन दिले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे ८ मार्च १८६४ रोजी पुण्यात गोखल्यांच्या बागेत पहिला विधवा पुनर्विवाह घडवून आणला गेला. हा त्या काळातील एक अत्यंत धाडसी आणि क्रांतिकारक निर्णय होता, ज्यामुळे समाजातील रूढींना मोठा धक्का बसला. महात्मा फुले यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी विधवा पुनर्विवाह संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेची सभा दर १५ दिवसांनी आयोजित केली जाई. या सभांमध्ये प्रौढ स्त्रियांच्या समस्यांवर विचारविनिमय करणे, विधवा स्त्रियांवर समाजाकडून आणि नातेवाईकांकडून होणारा अवमान आणि अन्याय यावर चर्चा करणे, महिलांना शिक्षणाचे महत्त्व सांगणे यासारख्या अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर चर्चा केली जाई. या सभांची सांगता हळदी-कुंकू समारंभाने होत असे, ज्यातून समता आणि बंधुत्वाचा संदेश दिला जाई. महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे हे कार्य केवळ विधवांच्या हक्कांसाठी नसून, ते संपूर्ण समाजाला न्याय आणि समानतेची शिकवण देणारे होते.

१.५.४. बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना : (Establishment of a home for the prevention of infanticide)

१९ व्या शतकातील भारतीय समाजात विधवांचे जीवन अत्यंत खडतर होते. बालविवाह आणि जरठकुमारिका विवाह यामुळे समाजात विधवांची संख्या मोठी होती. विधवांना एकतर सती जावे लागे किंवा वैधव्य स्वीकारून अपमानित जीवन जगावे लागे. अशा परिस्थितीत, काही तरुण विधवा महिला मोहापायी गरोदर राहिल्या तर त्यांची समाजामध्ये निर्भत्सना केली जाई आणि त्यांना वाळीत टाकले जाई. यामुळे अनेक महिलांना आत्महत्येचा किंवा भ्रूणहत्येचा मार्ग निवडावा लागत असे. या गंभीर सामाजिक समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी एक क्रांतिकारी पाऊल उचलले. त्यांनी २८ जानेवारी १८६३ रोजी पुणे येथे आपल्याच घरी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह व प्रसूतिगृह' सुरू केले. हे असे गृह सुरू करणारे महात्मा फुले हे देशातील पहिले भारतीय व्यक्ती ठरले. या गृहाचा मुख्य उद्देश गरोदर विधवा महिलांना आत्महत्येपासून परावृत्त करणे आणि त्यांना सुरक्षितपणे बाळंत होण्यासाठी जागा उपलब्ध करून देणे हा होता. महात्मा फुले यांनी या गृहाची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी भित्तिपत्रके छापली आणि ती घरोघरी, तसेच तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी लावली. या भित्तिपत्रकांमध्ये, जर एखादी विधवा अज्ञानाने गरोदर राहिली असेल, तर तिने येथे येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षितपणे बाळंत व्हावे. बाळ तुमच्यासोबत घेऊन जावे किंवा येथेच ठेवावे, हे तुमच्या इच्छेवर अवलंबून आहे. अनाथाश्रम त्या मुलाची काळजी घेईल. असा संदेश होता. या कार्यासाठी महात्मा फुले यांच्याकडे पुरेसे पैसे नसतानाही त्यांनी ८४ विधवा महिलांची बाळंतपणे केली आणि त्या मुलांचा सांभाळ केला. त्यांचे हे कार्य केवळ सामाजिक सेवा नव्हते, तर ते मानवतेला आणि समानतेला दिलेले एक मोठे योगदान होते.

१.५.५. विधवेचे मुल दत्तक घेतले : (Adopted a widow's child)

महात्मा फुले आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई यांना स्वतःचे मुल नव्हते, त्यामुळे त्यांच्या वडिलांनी आणि मित्रांनी त्यांना दुसरे लग्न करण्याचा आग्रह केला. मात्र, महात्मा फुले यांनी याला ठामपणे नकार दिला. त्यांचे स्पष्ट मत होते

की, पहिल्या पत्नीपासून मूल होत नाही म्हणून पुरुषाने दुसरा विवाह करणे ही एक अत्यंत क्रूर आणि अन्यायकारक प्रथा आहे. याच काळात एका तरुण विधवा महिलेला, काशीबाई यांना, आत्महत्येपासून परावृत्त करून महात्मा फुले यांनी तिला आपल्या घरी आणले होते. सावित्रीबाईंनी तिची पूर्ण जबाबदारी घेतली आणि दोघांनीही तिला आई-वडिलांचे प्रेम दिले. जेव्हा काशीबाईंना मुलगा झाला, तेव्हा फुले दांपत्याने त्या मुलाला दत्तक घेतले आणि त्याचे नाव यशवंत ठेवले. त्यांनी यशवंतचे पालनपोषण केले, त्याला शिकवले आणि डॉक्टर बनवले. यशवंत यांनीही आयुष्यभर समाजसेवेचे कार्य केले. महात्मा फुले यांचा हा निर्णय केवळ एक वैयक्तिक कृती नव्हती, तर तो समाजातील रूढी आणि अंधश्रद्धांना दिलेला एक मोठा धक्का होता.

१.५.६. शेतकरी आणि गरीब वर्गासाठी कार्य (Work for farmers and the poor class)

महात्मा फुले यांचे कार्य केवळ सामाजिक आणि शैक्षणिक सुधारणांपुरते मर्यादित नव्हते, तर त्यांनी शेतकरी आणि गरीब वर्गाच्या हक्कांसाठीही मोठा लढा दिला. 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथातून त्यांनी जमीनदार, सावकार आणि ब्रिटिश शासनाच्या शोषणाचा पर्दाफाश केला. या ग्रंथात त्यांनी शेतकऱ्यांवर होणारे अन्याय आणि त्यांच्या दयनीय स्थितीचे वास्तववादी चित्रण केले. फुले यांनी शेतकऱ्यांना आपले शोषण थांबवण्यासाठी संघटित होण्याचा आणि शिक्षण घेऊन स्वतःच्या हक्कांसाठी लढण्याचा संदेश दिला. त्यांनी शेतकऱ्यांमध्ये स्वाभिमान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला, जेणेकरून ते कोणत्याही शोषणापुढे झुकणार नाहीत.

१.५.७. सत्यशोधक समाजाची स्थापना (Establishment of Satyashodhak Samaj)

महात्मा फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. या समाजाचा मुख्य उद्देश समाजातील जातिभेद, अंधश्रद्धा आणि ब्राह्मणशाहीच्या विरोधात एक प्रभावी चळवळ उभी करणे हा होता. सत्यशोधक समाजाने पुरोहितवर्गाच्या वर्चस्वाला आव्हान दिले. त्यांनी ब्राह्मणविरहित विवाह,

पूजाविधी आणि इतर धार्मिक कार्यांना प्रोत्साहन दिले. यामुळे धार्मिक विधींसाठी पुरोहितांवर अवलंबून राहावे लागत नव्हते, आणि सर्व जाती-धर्मांच्या लोकांना समानतेने धार्मिक विधी करण्याची संधी मिळाली. सत्यशोधक समाजाने समानतेवर आधारित विवाह पद्धती सुरू केली. या विवाहामध्ये वधू आणि वर स्वतःच प्रतिज्ञापत्रावर स्वाक्षरी करत असत, ज्यामुळे विवाहातील स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार प्राप्त झाले. सत्यशोधक समाजाने समाजात समता, बंधुता आणि मानवता या मूल्यांची रुजवणूक केली. त्यांनी लोकांमध्ये आत्मसन्मान आणि हक्कांची जाणीव निर्माण केली. महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून केवळ जुन्या रूढींना विरोध केला नाही, तर एक नवा, न्यायपूर्ण आणि समानता असलेला समाज घडवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या या कार्यामुळे महाराष्ट्रात सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांची एक नवी लाट आली.

१.५.८. कामगार चळवळीचे प्रणेते : (Pioneer of the labor movement)

महात्मा फुले आणि नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे संबंध गुरु-शिष्यासारखे होते. महात्मा फुले यांनी नारायण मेघाजी लोखंडे यांना कामगार चळवळीचे महत्त्व समजावून सांगितले आणि त्यांच्या कार्यात मार्गदर्शन केले. त्यामुळे नारायण लोखंडे यांनी महात्मा फुले यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन भारतातील पहिली कामगार संघटना स्थापन केली. नारायण मेघाजी लोखंडे हे महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचे एक निष्ठावान सदस्य होते. त्यांनी महात्मा फुलेंच्या विचारांचा प्रभाव घेऊन मुंबईतील गिरणी कामगारांच्या हक्कांसाठी लढा दिला. त्यांनी १८९० साली 'बॉम्बे मिलहँड्स असोसिएशन' नावाची भारतातील पहिली कामगार संघटना स्थापन केली. या संघटनेच्या माध्यमातून त्यांनी कामगारांच्या मागण्या ब्रिटिश सरकारसमोर मांडल्या. या मागण्यांमध्ये कामकाजाचे तास कमी करणे, रविवारची सुट्टी आणि बालकामगारांवर बंदी या प्रमुख मागण्यांचा समावेश होता. महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथातून कष्टकऱ्यांच्या शोषणावर प्रकाश टाकला. महात्मा फुले यांचा जातीभेद, शिक्षण आणि सामाजिक शोषणाविरुद्ध दिलेला लढा हा नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या कामाचा पाया ठरला.

१.५.९. दुष्काळ ग्रस्त लोकांना मदत : (Helping people affected by drought)

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, भारतात अनेकदा दुष्काळ पडत होता, ज्यामुळे शेतकरी आणि गरीब जनतेची परिस्थिती अत्यंत दयनीय झाली होती. ब्रिटिश सरकारची धोरणे या दुष्काळात सामान्य जनतेच्या मदतीसाठी पुरेशी नव्हती. अशा परिस्थितीत, महात्मा फुले यांनी स्वतः पुढाकार घेऊन मदतकार्य सुरू केले. १८७६-७७ च्या भीषण दुष्काळात अनेक मुले अनाथ झाली होती. त्यांच्या पालनपोषणाची आणि शिक्षणाची जबाबदारी स्वीकारून महात्मा फुले यांनी पुणे येथे १८७७ साली 'बालकाश्रम' सुरू केला. या आश्रमात अनेक अनाथ मुलांना आश्रय मिळाला शिवाय त्यांच्या शिक्षणाची सोय केली. त्यांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्यांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी रोजगाराचे मार्गदर्शन केले. महात्मा फुले यांनी केवळ स्वतःच मदत केली नाही, तर ब्रिटिश सरकारकडेही दुष्काळग्रस्तांना तात्काळ मदत पुरवण्याची मागणी केली. त्यांनी दुष्काळ निवारणासाठी प्रभावी धोरणे तयार करण्याचे आवाहन केले.

सारांश : (Summary)

थोडक्यात, महात्मा जोतीबा फुले यांचे सामाजिक कार्य हे १९ व्या शतकातील महाराष्ट्राच्या समाजसुधारणा चळवळीचा पाया मानले जाते. त्यांनी समाजातील जातिभेद, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा आणि स्त्री-शिक्षणाकडे दुर्लक्ष यांसारख्या समस्यांवर कठोर प्रहार केला. त्यांचे कार्य केवळ विचारांपुरते मर्यादित नसून, त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीतून समाजाला नवी दिशा दिली. एकंदरीत, महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य हे केवळ एका विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित नसून, ते मानवता, समता, न्याय आणि आत्मसन्मानाची शिकवण देणारे होते. त्यांच्या कार्यामुळेच आधुनिक भारताच्या सामाजिक क्रांतीचा पाया रचला गेला.

२. छत्रपती शाहू महाराज (Chhatrapati Shahu Maharaj)

२.१ प्रस्तावना : (Introduction)

एकोणिसावे शतक हे भारतातील सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांचे एक महत्त्वाचे पर्व होते. या काळात ब्रिटिशांच्या राजवटीमुळे आणि इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीयांना आपल्या समाजातील उणिवांची जाणीव झाली आणि त्यातूनच अनेक सुधारणेच्या चळवळी उदयास आल्या. या परिवर्तनाची सुरुवात प्रथम बंगालमध्ये झाली आणि नंतर त्याचा प्रभाव महाराष्ट्रातही दिसून आला. महाराष्ट्रामध्ये, महात्मा फुले, न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर, दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी यांसारख्या महान समाजसुधारकांनी शैक्षणिक, सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांसाठी मोलाचे योगदान दिले. त्यांच्या कार्यामुळेच आधुनिक महाराष्ट्राचा पाया रचला गेला. या अग्रगण्य व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक म्हणजे कोल्हापूरचे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज होत.

इ.स. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक जीवनात छत्रपती शाहू महाराजांनी एक नवा अध्याय लिहिला. त्यांनी केवळ कोल्हापूर संस्थानाचे राजे म्हणून नव्हे, तर एक दूरदृष्टी असलेले समाजसुधारक म्हणूनही आपली ओळख निर्माण केली. जातिभेद आणि अस्पृश्यतेसारख्या अनिष्ट प्रथांनी ग्रासलेल्या समाजात त्यांनी क्रांती घडवून आणली. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, आरक्षणाची सुरुवात आणि अस्पृश्यता निवारण ही त्यांच्या कार्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये होती. महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक विचारांचा वारसा पुढे चालवत, शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाला सन्मान आणि अधिकार मिळवून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांचे योगदान हे केवळ तत्कालीन समाजासाठीच नव्हे, तर आजही आपल्याला सामाजिक न्याय आणि समतेची प्रेरणा देते. शाहू महाराज यांनी केलेल्या सुधारणांमुळेच कोल्हापूर हे शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक सुधारणांचे केंद्र बनले. त्यांच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन, महाराष्ट्रात नवीन नेतृत्व तयार झाले आणि या नेतृत्वाने आधुनिक भारताच्या उभारणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

२.२. शाहू महाराज : अल्प जीवन परिचय : (Shahu Maharaj: - brief introduction to his life)

महाराष्ट्राच्या सामाजिक क्रांतीचे जनक म्हणून ओळखले जाणारे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, यांचा जन्म २६ जून, १८७४ रोजी कागलचे जहागीरदार आबासाहेब घाटगे यांच्या घरी झाला. वयाच्या दहाव्या वर्षी म्हणजे १७ मार्च, १८८४ रोजी, ते कोल्हापूरच्या राजघराण्यात दत्तक आले आणि त्यांच्या शिक्षणाची जबाबदारी कृष्णाजी भिकाजी गोखले व हरिपंत गोखले यांच्याकडे, तर मुख्य जबाबदारी फिटझिराल्ड यांच्याकडे सोपवण्यात आली. १९ व्या शतकाच्या शेवटी, शाहू महाराजांनी आपले शिक्षण राजकोट येथील राजकुमार कॉलेजात पूर्ण केले, जिथे त्यांनी कोल्हापूर आणि आशियाचा इतिहास, इंग्रजी भाषा आणि मोडी लिपीचे ज्ञान संपादन केले. यानंतर, स्टुअर्ट फ्रेजर यांना त्यांचे 'शिक्षक व पालक' म्हणून नियुक्त करण्यात आले. फ्रेजर यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी धारवाड येथे शिक्षण घेतले आणि देशाच्या विविध भागांचा दौरा करून लोकांची परिस्थिती ऐतिहासिक स्थळे आणि सांस्कृतिक केंद्रे जवळून पाहिली. या प्रवासाने त्यांची दृष्टी अधिक व्यापक बनली. याच काळात, सन १८९१ मध्ये त्यांचा विवाह बडोद्याच्या श्रीमंत लक्ष्मीबाईसाहेब खानविलकर यांच्याशी झाला. राजर्षी शाहू महाराजांनी २८ मार्च १९०० रोजी कोल्हापूर संस्थानाची सर्व प्रशासकीय सूत्रे आपल्या हातात घेतली. त्यांचा राज्याभिषेक २ एप्रिल १८९४ रोजी झाला होता, परंतु सुरुवातीची काही वर्षे प्रशासकीय कामे करण्यासाठी त्यांना ब्रिटिश सरकारने विशेष अधिकार दिले नव्हते. १९०० मध्ये ब्रिटिश सरकारने त्यांना पूर्ण प्रशासकीय अधिकार दिले. राजर्षी शाहू महाराजांनी २८ वर्षे कोल्हापूर संस्थानाचा राज्यकारभार केला असला तरी त्यांना पूर्ण प्रशासनिक अधिकार केवळ २२ वर्षेच मिळाले. कारण त्यांचे वयाच्या केवळ ४७ वर्षी ६ मे १९२२ रोजी निधन झाले. या काळात त्यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण सामाजिक सुधारणा घडवून आणल्या, त्यामुळे त्यांचा कार्यकाळ महाराष्ट्राच्या इतिहासात एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो.

१. राज्यारोहण आणि तत्कालीन परिस्थिती: (Accession and the current situation)

२ एप्रिल, १८९४ रोजी, वयाच्या विसाव्या वर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानाचा राज्याभार स्वीकारला. त्यांच्या राज्याभिषेकावेळी, संस्थानामध्ये अनेक समस्या होत्या. विशेषतः प्रशासनातील उच्च पदे केवळ ब्राह्मण समाजाच्या ताब्यात होती. त्याकाळी, ७९ सरकारी अधिकाऱ्यांपैकी ७० ब्राह्मण होते, तर त्यांच्या खाजगी नोकरांपैकी ५२ पैकी ४५ ब्राह्मण होते. कोल्हापूरच्या एकूण ९ लाख लोकसंख्येपैकी केवळ २६ हजार ब्राह्मण होते, तरीही प्रशासनावर त्यांचेच वर्चस्व होते. या असमानतेमुळे बहुजन समाजाची पिळवणूक होत होती. या परिस्थितीत शाहू महाराजांनी आपल्या प्रजेचे कल्याण आणि प्रगती हेच आपले ध्येय निश्चित केले.

२. शाहू महाराजांचे कौटुंबिक जीवन : (Shahu Maharaj's family life)

शाहू महाराजांना दोन मुली (राधाबाईसाहेब व आऊसाहेब) आणि दोन मुले (छत्रपती राजाराम महाराज व राजकुमार शिवाजी महाराज) अशी चार अपत्ये होती. त्यांच्यावर आर्य समाज, सत्यशोधक समाज, आणि थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या विचारांचा प्रभाव होता. शाहू महाराजांना हे स्पष्ट झाले होते की, केवळ राजकीय स्वातंत्र्य पुरेसे नाही, तर त्यापूर्वी बहुजन समाजाला शिक्षित आणि सक्षम बनवणे आवश्यक आहे. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाचा प्रसार, सामाजिक समता आणि आर्थिक सुधारणांवर भर दिला. त्यांचे उद्दिष्ट 'स्वराज्य' निर्माण करणे नसून 'सुराज्य' निर्माण करणे होते, जिथे बहुजन समाजही प्रगतीचा लाभ घेऊ शकेल.

३. परदेश प्रवास आणि जागतिक दृष्टिकोन : (Foreign travel and worldview)

सन १९०२ मध्ये इंग्लंडमधील बादशहा सातव्या एडवर्डच्या राज्याभिषेकासाठी शाहू महाराज इंग्लंडला गेले होते. या प्रवासादरम्यान त्यांनी फ्रान्स आणि इटलीलाही भेट दिली. युरोपमधील वैज्ञानिक प्रगती, आधुनिक उद्योग, शेती सुधारणा, धरणे आणि लोकशाही जीवनशैली यांचा त्यांच्यावर खोलवर परिणाम झाला. या परदेशातील अनुभवामुळे त्यांची दृष्टी अधिक विशाल

झाली, ज्यामुळे त्यांना आपल्या संस्थानासाठी आणि लोकांसाठी आधुनिक सुधारणांची योजना आखता आली.

२.३ शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य (Shahu Maharaj's educational work)

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज हे कोल्हापूर संस्थानाचे शासक असून, सामाजिक सुधारणा आणि शिक्षण क्षेत्रातील त्यांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. त्यांनी 'शिक्षण हेच खरं स्वातंत्र्य' या विचारावर विश्वास ठेवून शिक्षणाच्या प्रसारासाठी अनेक उपाययोजना केल्या. विशेषतः अस्पृश्य, वंचित, मागासवर्गीय आणि महिलांसाठी शिक्षणाचे दरवाजे खुले करून त्यांनी भारतातील शिक्षणक्रांतीचे बीज पेरले.

२.३.१. सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण (Free and compulsory primary education)

छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात शिक्षण कायदा आणून शिक्षणाला एक सामाजिक चळवळ बनवले. समाजातील उपेक्षित आणि गरीब मुला-मुलींना शिक्षण मिळावे, हा या कायद्याचा मुख्य उद्देश होता. इ.स. १९०२ मध्ये, शाहू महाराजांनी शासकीय नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणाचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. परंतु, त्यांना लवकरच जाणवले की, बहुजन समाजातील लोकांमध्ये शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे ते या संधीचा पुरेपूर लाभ घेऊ शकणार नाहीत. या समस्येवर उपाय म्हणून, त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून सर्वांसाठी ते अनिवार्य करण्याचा निर्णय घेतला. २७ जुलै, १९१७ रोजी, शाहू महाराजांनी राजकीय शिक्षणविषयक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. या जाहीरनाम्यात त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करण्याची घोषणा केली. या कायद्यानुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुला-मुलींना प्राथमिक शिक्षण घेणे बंधनकारक केले गेले. जर एखाद्या पालकाने आपल्या पाल्याला शाळेत पाठवले नाही, तर त्यांना दंड करण्याची तरतूदही होती. हा महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प यशस्वी करण्यासाठी, शाहू महाराजांनी आर्थिक तरतूद अत्यंत कुशलतेने केली. शिक्षण खात्यासाठीच्या खर्चाव्यतिरिक्त, त्यांनी देवस्थान फंडातून २०,००० रुपये आणि

दरबाराच्या खजिन्यातून ८०,००० रुपये असे एकूण १ लाख रुपये शिक्षणासाठी मंजूर केले. त्यांनी प्रत्येक घरावर एक रुपया असा 'शिक्षण कर' लावला. तसेच, इनामदार, सरंजामदार, सावकार, वकील, डॉक्टर आणि वरिष्ठ सरकारी अधिकाऱ्यांवरही शिक्षणविषयक कर बसवला. ९ जुलै, १९१७ च्या नियमावलीनुसार, नवीन देवस्थानांच्या इमारती बांधताना शाळेसाठी जागा ठेवण्याचे आणि देवस्थानांच्या खर्चातून उरलेली रक्कम शाळेसाठी वापरण्याचे आदेश दिले. या सर्व उपाययोजनांमुळे, कोल्हापूर संस्थानने शिक्षणासाठी केलेली आर्थिक तरतूद त्याकाळी मुंबई इलाख्यासारख्या मोठ्या प्रदेशापेक्षाही अधिक होती. या योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी एक समिती नेमण्यात आली. पहिली सक्तीची शाळा ४ मार्च, १९१८ रोजी करवीर पेट्यातील चिखली येथे सुरू झाली. १९१८-१९ मध्ये ९५ शाळा सुरू झाल्या त्या शाळांमध्ये ४,६३१ विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घेणे सुरू केले. तर १९२१-२२ पर्यत या शाळांची संख्या ४२० पर्यंत वाढली आणि विद्यार्थ्यांची संख्या २२,००७ झाली. १९१८ मध्ये शाहू महाराजांनी मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणासाठी एक स्वतंत्र खाते स्थापन केले. या खात्यावर 'डायरेक्टर' आणि 'एज्युकेशन इन्स्पेक्टर' यांसारख्या उच्च अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली आणि हे खाते स्वतःच्या नियंत्रणाखाली ठेवले. शिक्षकांची नेमणूक करताना, त्यांना थोडे इंग्रजी ज्ञान असणे, परीक्षा उत्तीर्ण होणे आणि चांगले वर्तन असणे अशा अटीही घालण्यात आल्या. या सर्व उपायांमुळे ही योजना पूर्ण क्षमतेने राबवली गेली.

२.३.२ उच्च शिक्षणाची सोय – देणग्या आणि शिष्यवृत्ती (Higher Education Facilities - Donations and Scholarships)

राजाराम कॉलेजची स्थापना १८८० मध्ये झाली होती. सुरुवातीला जहागीरदारांच्या मदतीवर चालणारे हे कॉलेज शाहू महाराजांच्या हाती सत्ता येताच आर्थिक संकटात सापडले. त्यावर उपाय म्हणून, त्यांनी १ जून, १९१९ पासून पाच वर्षांच्या मुदतीने कॉलेजची जबाबदारी आर्य समाज संस्थेकडे सोपवली. कॉलेजचा खर्च चालवण्यासाठी दरबारने दरवर्षी २० हजार रुपये देण्याचे मान्य केले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे १९२० मध्ये कॉलेजला मुंबई विद्यापीठाकडून बी.ए.

पर्यंतच्या शिक्षणाची परवानगी मिळाली आणि १९२२ मध्ये कायमची मान्यताही मिळाली. यावरून हे स्पष्ट होते की, शाहू महाराजांनी प्राथमिक शिक्षणासोबतच माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाकडेही विशेष लक्ष दिले होते. त्यांच्या या कार्यामुळे समाजातील प्रत्येक स्तरातील व्यक्तीला प्रगती करण्याची संधी मिळाली. शाहू महाराजांनी समाजातील गरीब आणि हुशार विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेता यावे यासाठी अनेक महत्त्वाचे निर्णय घेतले. समाजातील दुर्बळ घटकांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळावी म्हणून आर्थिक मदत देण्याचीही व्यवस्था केली. उच्च शिक्षण घेण्यासाठी परदेशी जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी शिष्यवृत्त्यांची व्यवस्था केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी आर्थिक मदत दिली, हे त्याचे एक प्रमुख उदाहरण आहे. याशिवाय, १९०१-०२ मध्ये, शंकर बाळाजी ढवळे यांना आय.सी.एस. परीक्षेसाठी इंग्लंडला जाण्याकरिता त्यांनी दोन हजार रुपयांची देणगी दिली. अशाप्रकारे त्यांनी सर्व जाती-धर्माच्या विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत करून शिक्षणासाठी प्रोत्साहन दिले.

२.३.३. वसतिगृह चळवळ : (Hostel movement)

समाजातील उपेक्षित आणि मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी शाहू महाराजांनी वसतिगृह चळवळ सुरू केली. खेड्यापाड्यातील विद्यार्थ्यांना शहरात येऊन शिक्षण घेण्यासाठी राहण्याची व जेवणाची सोय अत्यंत आवश्यक होती, आणि नेमकी हीच गरज वसतिगृहांनी पूर्ण केली. सुरुवातीला १८९६ मध्ये सर्व जाती-धर्मांसाठी कोल्हापूर दरबारच्या खर्चाने राजाराम कॉलेजमध्ये एक वसतिगृह सुरू केले होते. पण त्यात केवळ ब्राह्मण विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश मिळत होता, ज्यामुळे इतर मागासलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी ती सोय निरुपयोगी ठरली. ही गोष्ट लक्षात येताच शाहू महाराजांनी प्रत्येक जातीतील पुढारी आणि कार्यकर्त्यांना एकत्र बोलावून त्यांना आपापल्या समाजासाठी स्वतंत्र वसतिगृहे सुरू करण्यास प्रोत्साहन दिले. केवळ प्रोत्साहन देऊन शाहू महाराज थांबले नाहीत, तर त्यांनी या वसतिगृहांना आर्थिक मदत, जागा आणि इमारतींसारखी प्रत्यक्ष मदतही केली. त्यांच्या या प्रयत्नांमुळे, त्यांच्या कारकिर्दीत कोल्हापुरात विविध जातींसाठी २० हून अधिक वसतिगृहे सुरू झाली. व्हिक्टोरिया मराठा

बोर्डिंग (१९०१), जैन बोर्डिंग (१९०५), मुस्लिम बोर्डिंग (१९०६), वीरशैव लिंगायत बोर्डिंग (१९०७), मिस क्लार्क होस्टेल (१९०८), दैवज्ञ ब्रोर्डिंग (१९०८), नामदेव बोर्डिंग (१९१२), कायस्थ प्रभू बोर्डिंग (१९१२), पांचाल ब्राह्मण बोर्डिंग (१९१२), सारस्वत बोर्डिंग (१९१२), इंडियन ख्रिश्चन होस्टेल (१९१५), आर्यसमाज गुरूकुल (१९१८), वैश्य बोर्डिंग (१९१८), ढोर-चांभार बोर्डिंग (१९१९), शिवाजी वैदिक विद्यालय बोर्डिंग (१९२०), प्रिन्स शिवाजी मराठा फ्री बोर्डिंग (१९२०), सोमवंशीय आर्य क्षत्रिय बोर्डिंग (१९२०), श्री देवांग बोर्डिंग (१९२१), सुतार बोर्डिंग (१९२१), नाभिक बोर्डिंग (१९२१). या चळवळीमुळे कोल्हापूर शहराला 'वसतिगृहांची जननी' म्हणून ओळख मिळाली. या वसतिगृहांमुळे केवळ शिक्षणाचा प्रसार झाला नाही, तर सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात एक नवीन नेतृत्व तयार झाले. आज जो बहुजन समाज विविध क्षेत्रांत आघाडीवर दिसत आहे, त्याचे मोठे श्रेय शाहू महाराजांच्या दूरदृष्टीच्या या वसतिगृह चळवळीला जाते.

२.३.४. महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन: (Promoting women's education)

छत्रपती शाहू महाराजांनी समाजाच्या प्रगतीसाठी महिला शिक्षणाचे महत्त्व जाणले. त्यांनी फक्त पुरुषांसाठीच नव्हे, तर स्त्रियांनाही शिक्षणाचा हक्क मिळावा यासाठी विशेष प्रयत्न केले. कोल्हापूर संस्थानमधील भुदरगड, गडहिंग्लज सारख्या दुर्गम आणि डोंगराळ भागांमध्येही त्यांनी मुलींसाठी शाळा सुरू केल्या, जेणेकरून ग्रामीण भागातील मुलींनाही शिक्षणाची संधी मिळेल. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर शिक्षकांना त्यांनी १९१४ पासून प्रोत्साहनपर इनाम देण्याची पद्धत सुरू केली. कोल्हापूर संस्थानच्या शिक्षणाधिकारी पदावरून मिस् लिटल यांनी राजीनामा दिल्यानंतर, शाहू महाराजांनी सौ. रखमाबाई केळवकर या महिलेची त्या जागी नेमणूक केली. एका भारतीय स्त्रीची या उच्च पदावर नियुक्ती होणे, ही एक अत्यंत महत्त्वाची घटना होती. केवळ पारंपरिक शिक्षणापुरतेच नव्हे, तर त्यांनी महिलांना व्यावसायिक शिक्षण मिळावे यासाठीही प्रयत्न केले. डिसेंबर १९१७ पासून कोल्हापूरच्या अल्बर्ट एडवर्ड हॉस्पिटलमध्ये त्यांनी नर्सिंगचा नवा कोर्स सुरू केला. आपल्या धाकट्या मुलाच्या निधनानंतर, शाहू महाराजांनी राजपरिवाराच्या

विरोधाला न जुमानता विधवा झालेल्या सूनबाई इंदुमती राणीसाहेब यांना वैद्यकीय शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्या या निर्णयाने महिलांच्या शिक्षणाकडे त्यांचा असलेला सकारात्मक दृष्टिकोन दिसून येतो. शाहू महाराजांनी केवळ आपल्या संस्थानातच नव्हे, तर बाहेरच्या संस्थांनाही मदत केली. उदा. १९१८ मध्ये हिंगणे येथील महिला आश्रमास ५०० रुपयांची मदत दिली. तसेच, त्यांनी गुजरातमधील भावनगर संस्थानमध्ये २४०० रुपयांची ठेव ठेवून त्यातून भावनगरमधील मुलींना 'लक्ष्मीबाई'यांच्या नावाने शिष्यवृत्ती देण्याची सोय केली. शाहू महाराजांनी मुलींसाठी ग्रामीण भागात शाळा काढणे, त्यांना फीमध्ये सवलत देणे, शिष्यवृत्ती देणे आणि उच्च शिक्षणासाठी आर्थिक मदत देणे यांसारख्या उपायांद्वारे स्त्रीशिक्षणास प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या या कार्यामुळे, स्त्रियाही प्रगतीच्या मुख्य प्रवाहात येऊ लागल्या.

२.३.५. व्यावसायिक शिक्षणाची सोय : (Provision of vocational education)

छत्रपती शाहू महाराजांनी शिक्षणाकडे केवळ एक मूलभूत अधिकार म्हणून पाहिले नाही, तर समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन म्हणून पाहिले. त्यांनी विविध व्यावसायिक आणि तांत्रिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन समाजाला आत्मनिर्भर बनवण्याचा प्रयत्न केला. अनेक व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची स्थापना केली शिवाय अनेक बाहेरील संस्थांना मदत ही केली. काही महत्त्वाचे निर्णय...

१) शिक्षकांचे प्रशिक्षण वर्ग: शिक्षकांची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी नोव्हेंबर १९१२ पासून सहा महिन्यांचे प्रशिक्षण वर्ग सुरू केले. जे शिक्षक व्हर्नाक्युलर फायनल परीक्षा उत्तीर्ण नव्हते, त्यांना दोन वर्षांत ती परीक्षा पास करणे बंधनकारक केले.

२) पाटील शाळा (१९१२): अशिक्षित पाटलांना गावाचा कारभार अधिक कार्यक्षमतेने चालवता यावा यासाठी 'दिल्ली दरबार मेमोरियल पाटील स्कूल' सुरू केली. यात जमीन महसूल, हिशेब आणि आरोग्य यांसारखे विषय शिकवले जात.

३) किंग एडवर्ड ग्रिकल्चरल इन्स्टिट्यूट (१९१२): शेतकऱ्यांमध्ये आधुनिक शेती पद्धतीचा प्रसार करण्यासाठी ही संस्था स्थापन केली.

४) जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूट (१८८७): या संस्थेच्या खर्चाची जबाबदारी दरबारने घेतली. येथे सुतारकाम, लोहारकाम, मेटल टर्निंग, आणि अभियांत्रिकीसारखे विषय शिकवले जात. या संस्थेने औद्योगिक शिक्षणाचा पाया घातला.

५) इन्फंट्री स्कूल: मुलांना लष्करी शिक्षण देण्यासाठी एक स्वतंत्र 'इन्फंट्री स्कूल' सुरू केले.

६) सत्यशोधक शाळा (१९१३) आणि श्री शिवाजी वैदिक विद्यालय (१९२०): धार्मिक विधींचे शिक्षण देणाऱ्या या शाळा सुरू करून शाहू महाराजांनी ब्राह्मणेतर समाजाला धार्मिक विधी करण्याचे स्वातंत्र्य मिळवून दिले.

७) विद्यापीठ हायस्कूल (१९१७): शाहू महाराजांनी या शाळेच्या स्थापनेसाठी वा. द. तोफखाने आणि गंगाधर दीक्षित यांना साकवारबाईची थट्टीची जागा, तीन हजार रुपये आणि खेळासाठी ४८ एकर जमीन देऊन सर्वतोपरी मदत केली.

८) ग्रंथालयांना मदत: त्यांनी विविध ग्रंथालयांना आर्थिक मदत केली, उदा. फेरिस मेडिकल लायब्ररीला २५० रुपये आणि लॉ लायब्ररीला ३६६ रुपये.

९) मुंबई विद्यापीठाचे केंद्र: १९२०-२१ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची मॅट्रिक परीक्षा कोल्हापुरात घेतली. परगावाहून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची राहण्याची आणि जेवणाची मोफत सोय केली.

थोडक्यात, या सर्व सुधारणांद्वारे शाहू महाराजांनी समाजातील प्रत्येक घटकाला शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली आणि बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक प्रगतीचा मार्ग खुला केला. शाहू महाराजांनी शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानले. त्यांनी दलित, गरीब, मागासवर्गीय आणि महिलांना शिक्षण मिळावे यासाठी पावले उचलली. त्यांच्या कार्यामुळेच बहुजन समाज शिक्षणाच्या प्रवाहात आला आणि नवभारताचा पाया घातला गेला. त्यामुळेच आजही छत्रपती शाहू माहाराजांचे शैक्षणिक कार्य प्रेरणादायक मानले जाते.

२.४ छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक कार्य : (Social work of Chhatrapati Shahu Maharaj)

छत्रपती शाहू महाराजांनी सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी आणि समाजातील उपेक्षित वर्गाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विविध क्षेत्रांमध्ये भरीव कार्य केले. त्यांच्या कार्याचे मुख्य उद्दिष्ट जातीभेद निर्मूलन, अस्पृश्यता निवारण, स्त्री शिक्षण आणि संपूर्ण प्रजेचे कल्याण हेच होते.

२.४.१. शाहू महाराज आणि वेदोक्त प्रकरण : (Shahu Maharaj and Vedokta case)

वेदोक्त प्रकरण ही छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीतील एक अत्यंत महत्त्वाची घटना आहे, ज्यातून त्यांच्या पुरोगामी आणि सुधारणावादी विचारांची प्रचिती येते. या प्रकरणाने समाजातील धार्मिक आणि सामाजिक विषमतेला आव्हान दिले आणि ब्राह्मणेतर चळवळीला मोठी गती दिली. १९ व्या शतकाच्या शेवटी, धार्मिक विधी आणि वैदिक मंत्र म्हणण्याचा अधिकार केवळ ब्राह्मण पुरोहितांकडेच होता. ब्राह्मणेतर समाजाला, ज्यात मराठा समाजही सामील होता, धार्मिक विधी करताना पुराणोक्त मंत्रांचा वापर करावा लागे. पुराणोक्त मंत्रांचा वापर म्हणजे धार्मिकदृष्ट्या त्यांना दुय्यम मानले जाणे. वेदोक्त प्रकरणाची सुरुवात १९०० साली झाली. कोल्हापूरचे शाहू महाराज जेव्हा पंचगंगा नदीवर स्नानासाठी गेले होते, तेव्हा त्यांचे राजपुरोहित नारायण भट्टजी यांनी महाराजांसाठी वैदिक मंत्रांऐवजी पुराणोक्त मंत्रांचा उच्चार केला. याबाबत महाराजांनी विचारले असता, राजपुरोहितांनी 'तुम्ही क्षत्रिय नाही,' त्यामुळे तुमच्यासाठी वैदिक मंत्र म्हणता येत नाहीफ असे उत्तर दिले. ही घटना म्हणजे महाराजांच्या धार्मिक अधिकारांवर केलेला थेट हल्ला होता. या घटनेमुळे शाहू महाराजांनी केवळ स्वतःच्या धार्मिक अधिकारांसाठीच नव्हे, तर संपूर्ण ब्राह्मणेतर समाजाच्या हक्कांसाठी लढण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी तत्काळ नारायण भट्टजींना राजपुरोहित पदावरून काढून टाकले. तसेच क्षत्रिय समाजातील विद्यार्थ्यांना धार्मिक शिक्षण देण्यासाठी 'क्षत्रिय जगदुरू' नावाचे पद निर्माण केले आणि या पदावर एका ब्राह्मण नसलेल्या व्यक्तीची नेमणूक केली. त्यांनी १९२० मध्ये 'श्री शिवाजी वैदिक विद्यालय' सुरू केले, जिथे ब्राह्मणेतर समाजातील मुलांना धार्मिक विधी आणि पौरोहित्य शिकवले जाऊ लागले.

वेदोक्त प्रकरण हे केवळ एक धार्मिक प्रकरण नव्हते, तर ते सामाजिक समतेसाठी केलेला संघर्ष होता. या घटनेमुळे समाजात धार्मिक विधी करण्याचा अधिकार सर्वांना असावा, ही मागणी जोर धरू लागली. शाहू महाराजांच्या पाठिंब्यामुळे ब्राह्मणेतर चळवळ अधिक मजबूत झाली आणि तिला एक नवीन दिशा मिळाली. शिवाय या घटनेने जातीभेदावर थेट आघात केला आणि समाजात सामाजिक क्रांतीची सुरुवात केली. थोडक्यात, वेदोक्त प्रकरण हे शाहू महाराजांच्या पुरोगामी विचारांचे प्रतीक आहे. यातून त्यांनी धार्मिक क्षेत्रातील वर्चस्ववाद आणि विषमतेला आव्हान दिले आणि समाजाला समता व न्याय या मूल्यांवर आधारित नवीन दिशा दिली.

२.४.२. अस्पृश्यता निर्मूलन आणि अस्पृश्योद्धाराचे कार्य : (The work of eradication of untouchability and upliftment of untouchability)

वेदोक्त संघर्षानंतर छत्रपती शाहू महाराजांची सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याची आणि अस्पृश्य समाजाला मानसिक व सामाजिक गुलामगिरीतून बाहेर काढण्याची इच्छा अधिक प्रबळ झाली. 'हिंदुस्थानशिवाय कुठेही न आढळणारा जातीभेद, जातीद्वेष हा लज्जास्पद आहे', असे त्यांचे मत होते. १९०७ मध्ये त्यांनी चांभार व ढोर समाजातील मुलींच्या शाळेसाठी अनुदान मंजूर केले. १९०८ मध्ये अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी 'मिस क्लार्क वसतिगृह' सुरू केले, जिथे राहण्याची व जेवणाची मोफत सोय होती. १९१९ मध्ये त्यांनी अस्पृश्यांसाठीच्या वेगळ्या शाळा बंद करण्याचा ऐतिहासिक हुकूम काढला. त्यामुळे अस्पृश्य मुले इतर मुलांसोबत शिक्षण घेऊ लागली. १९११ पासून अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना सर्व प्रकारचे शिक्षण मोफत केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या हुशार विद्यार्थ्यांना त्यांनी उच्च शिक्षणासाठी आर्थिक मदत केली. शाहू महाराजांनी अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी कठोर पाऊले उचलली. २७ जुलै, १९१८ रोजी त्यांनी महारांसह इतर गुन्हेगार मानल्या गेलेल्या जातींवरील अमानुष 'हजेरी पद्धत' बंद केली. २६ जून, १९१८ रोजी आदेश काढून त्यांनी महार समाजावरील वेठबिगारी (विनामोबदला काम) पद्धत पूर्णपणे बंद केली. मे १९२१ मध्ये त्यांनी महारांची सामाजिक गुलामगिरी संपवण्यासाठी त्यांचे वतन खालसा करून, त्यांच्या जमिनी त्यांच्या नावे करून

दिल्या. त्यांनी अस्पृश्यांना प्रशासकीय सेवेत नोकरी देऊन सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली. तलाठी, लष्करी सेवा, टपाल खाते आणि अगदी राजघराण्याच्या सेवेतही अस्पृश्यांची नेमणूक केली.

शाहू महाराजांनी केवळ कायदे केले नाहीत, तर प्रत्यक्ष कृतीतून अस्पृश्यता पाळणाऱ्यांना धडा शिकवला. त्यांनी जाहीरनामे काढून सरकारी अधिकाऱ्यांना अस्पृश्यांना सन्मानाने वागवण्याचे आदेश दिले. सरकारी इमारती, नद्या आणि विहिरींचा वापर करताना अस्पृश्यांना विटाळ मानू नये असे आदेश दिले. कुस्तीच्या मैदानात अस्पृश्य मल्लांची जातिवाचक ओळख लपवण्यासाठी महार पैलवानांना 'जाठ', चांभारांना 'सरदार' आणि भंग्यांना 'पंडित' अशी नवी नावे दिली. सोनतळी कॅम्पवर त्यांनी अस्पृश्यांसोबत जाहीरपणे भोजन केले. नागपूर आणि नाशिक येथेही त्यांनी अस्पृश्य बांधवांच्या हातचा चहा घेतला. गंगाराम कांबळे या अस्पृश्य व्यक्तीला मारहाण झाल्यावर महाराजांनी त्याला मदत केली. त्यांच्या प्रोत्साहनाने गंगारामने 'सत्यसुधारक' हॉटेल सुरू केले, जिथे शाहू महाराज स्वतः चहा घेऊन इतरांनाही प्रोत्साहित करत. १९२० मध्ये त्यांनी माणगाव येथे अस्पृश्यांची परिषद भरवली आणि नागपूर व दिल्ली येथील परिषदांचे अध्यक्षपद भूषवून सामाजिक सुधारणेचा संदेश दिला. शाहू महाराजांच्या या कार्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कृतज्ञता व्यक्त करताना म्हटले होते, शाहू महाराजांसारखा सखा अस्पृश्यांना पूर्वी लाभला नव्हता व पुढे लाभेल की नाही याबद्दल आम्हास शंका आहे.

२.४.३. महिला सबलीकरणाचे कार्य : (Women empowerment work)

भारतीय समाजात, विशेषतः पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये, स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जात होते. या स्थितीवर महात्मा फुले, आगरकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी आवाज उठवला होता. याच परंपरेचे पाईक म्हणून शाहू महाराजांनी केवळ स्त्री शिक्षणालाच प्रोत्साहन दिले नाही, तर स्त्रियांच्या हक्कांसाठी अनेक क्रांतिकारी कायदे करून त्यांची समाजात होणारी पिळवणूक थांबवली.

प्रमुख कायदे आणि सुधारणा :

१) विधवा पुनर्विवाह कायदा (१९१७): उच्चवर्णीय समाजात विधवांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी नव्हती आणि त्यांना केशवपनसारख्या अमानुष प्रथांना सामोरे

जावे लागे. शाहू महाराजांनी जुलै १९१७ मध्ये आपल्या संस्थानात विधवा पुनर्विवाहास कायदेशीर मान्यता दिली. यामुळे विधवांच्या जीवनात क्रांतीकारी बदल घडून आला.

२) आंतरजातीय विवाह कायदा (१९१९): १२ जुलै, १९१९ रोजी लागू झालेल्या या कायद्यानुसार, हिंदू आणि जैन धर्मातील लोकांना जातिबंधनांचे उल्लंघन करून आंतरजातीय विवाह करण्याची मुभा मिळाली. या कायद्याने लग्नासाठी मुलाचे वय १८ आणि मुलीचे वय १४ असावे अशी अट घालून बालविवाहालाही अप्रत्यक्षपणे आळा घातला.

३) कौटुंबिक अत्याचार प्रतिबंधक कायदा (१९१९): २ ऑगस्ट, १९१९ रोजी लागू झालेल्या या कायद्याने कुटुंबात स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारांवर प्रतिबंध घातला. या कायद्यानुसार, स्त्रीला क्रूर वागणूक देणाऱ्याला सहा महिन्यांचा तुरुंगवास किंवा २०० रुपयांपर्यंत दंड अशी शिक्षा देण्याची तरतूद होती.

४) घटस्फोटाचा कायदा: शाहू महाराजांनी घटस्फोटासाठी कायदा करून स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण केले. या कायद्यात घटस्फोटानंतर स्त्रीच्या उदरनिर्वाहाची, मुलांच्या पालनपोषण आणि शिक्षणाची सोय करण्याची तरतूद होती. या कायद्याने जातपंचायतीचे घटस्फोटाचे अधिकार काढून घेतले.

५) वारसा हक्काचा कायदा (१९२०): जानेवारी १९२० मध्ये त्यांनी वारसा हक्काच्या कायद्यात सुधारणा करून सर्व वर्णांमधील अनौरस मुलांनाही त्यांच्या पित्याच्या संपत्तीत वारसा हक्क दिला.

६) देवदासी प्रतिबंधक कायदा (१९२०): १७ जानेवारी, १९२० रोजी त्यांनी देवदासी प्रथा बंद करण्यासाठी खास कायदा केला. यानुसार देवदासींना त्यांच्या आई-वडिलांच्या संपत्तीत वारसा हक्क मिळवून दिला. ही प्रथा बंद झाल्याने स्त्रिया स्वतंत्र आणि सन्मानाने जगू शकतील अशी त्यांची धारणा होती.

७) पडदा पद्धतीचा निषेध: कानपूरच्या कुर्मी क्षत्रिय परिषदेत त्यांनी पडदा पद्धतीचा निषेध केला. त्यांच्या मते, या पद्धतीमुळे स्त्रियांच्या अंगभूत गुणांचा नाश होतो आणि त्यांच्या प्रगतीत अडथळा निर्माण होतो.

या सर्व कायद्यांद्वारे शाहू महाराजांनी स्त्रियांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळवून दिला. ज्या सुधारणा प्रगत ब्रिटिश राजवटीतही केल्या गेल्या नव्हत्या, त्या महाराजांनी करून स्त्री मुक्ती चळवळीला मोठे बळ दिले.

२.४.४. भटक्या व विमुक्त जमातींचा उद्धार (Salvation of nomadic and De-notified tribes)

समाजातील उपेक्षित आणि गुन्हेगार म्हणून समजल्या जाणाऱ्या भटक्या व विमुक्त जमातींना शाहू महाराजांनी सन्मानाचे जीवन मिळवून दिले. त्यांनी या जमातींसाठी केवळ सहानुभूती दाखवली नाही, तर त्यांना स्थिर करण्यासाठी आणि समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रत्यक्ष कृती केली. त्यांनी वडर आणि रजपूत भामटा यांसारख्या कष्टाची कामे करणाऱ्या भटक्या जमातींना घरे बांधण्यासाठी जागा देऊन त्यांना स्थिर केले. ज्यांच्याकडे आधीपासूनच घरे होती, त्यांना समाजात सन्मान मिळवून देण्याचे काम केले. शिकारीत कुशल असलेल्या कुंचीकोरवी समाजातील लोकांना त्यांनी आपल्या शिकारखान्यात नोकरी दिली. डोंबारी लोकांना त्यांनी राहण्यासाठी जागा देऊन त्यांची वस्ती बनवली. त्यांच्यातील कलागुणांना प्रोत्साहन देऊन त्यांना कलाकुसरीच्या वस्तू बनवण्यास प्रवृत्त केले. शिकार आणि चोरीवर पोट भरणाऱ्या फासेपारधी या जमातीला त्यांनी सन्मानाची कामे दिली. त्यांना सोनतळी कॅम्पवर सुरक्षा रक्षक म्हणून, शिकारखान्यात कुत्रे सांभाळणारे म्हणून, पोलीस खात्यात आणि रस्ते व धरण बांधणीच्या कामावरही नेमले. सोनतळी कॅम्पवर काम करणाऱ्या फासेपारध्यांच्या मुलांसाठी त्यांनी शिक्षणाची सोय केली आणि काही हुशार मुलांना आर्य समाजाच्या गुरुकुलात पाठवले. त्यांनी कोरव्यांच्या रामू नावाच्या मुलाला आपल्या राजवाड्याच्या आखाड्यात आणून पैलवानीचा खुराक दिला आणि त्याला एक नामांकित पैलवान बनवले.

२.४.५. सामाजिक न्यायासाठी आरक्षणाची सुरवात (The beginning of reservation for social justice)

छत्रपती शाहू महाराज आणि आरक्षण यांचा संबंध खूप जवळचा आहे. शाहू महाराजांना भारतातील आरक्षणाचे जनक मानले जाते, कारण त्यांनीच सर्वप्रथम सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने आरक्षणाचा जाहीरनामा काढला. २६ जुलै

१९०२ रोजी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात सरकारी नोकऱ्यांमध्ये ५०% जागा मागासवर्गीयांसाठी आरक्षित ठेवण्याचा आदेश काढला. हा निर्णय भारतातील आरक्षणासंबंधीचा पहिला अधिकृत जाहीरनामा मानला जातो. त्या काळात सरकारी नोकऱ्यांवर उच्चवर्णीय समाजाचे वर्चस्व होते. मागासवर्गीयांना शिक्षण आणि नोकरीमध्ये संधी मिळत नव्हती. ही असमानता दूर करण्यासाठी आणि समाजात समता प्रस्थापित करण्यासाठी महाराजांनी हा निर्णय घेतला. जाहीरनाम्यानुसार ब्राह्मण, पारशी, प्रभू, शेणवी या समाजाव्यतिरिक्त इतर सर्व समाजांना मागासवर्गीयांच्या यादीत समाविष्ट करण्यात आले. यामध्ये मराठा समाजासह इतर अनेक जातींचा समावेश होता. या निर्णयामुळे कोल्हापूर संस्थानातील प्रशासनात मागासवर्गीयांचा सहभाग वाढला. १९२२ मध्ये महाराजांच्या निधनावेळी, सरकारी नोकऱ्यांमध्ये मागासवर्गीयांचे प्रमाण ७५ टक्क्यांहून अधिक झाले होते.

२.४.६. आंतरजातीय विवाहाला कायदेशीर मान्यता : (Legal recognition of inter-caste marriage)

छत्रपती शाहू महाराजांनी आंतरजातीय विवाहांना अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले आणि त्यासाठी ठोस पावले उचलली. त्यांच्या मते, जातीय व्यवस्था नष्ट करण्याचा तो एक महत्त्वाचा मार्ग होता. त्यांनी केवळ प्रोत्साहनच दिले नाही, तर त्यासाठी कायद्याची निर्मितीही केली. १२ जुलै १९१९ रोजी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात आंतरजातीय विवाहांना कायदेशीर मान्यता देणारा कायदा संमत केला. या कायद्यानुसार, कोणताही हिंदू किंवा जैन व्यक्ती आपल्या धर्मातील कोणत्याही जातीतील व्यक्तीशी विवाह करू शकत होता. हा कायदा सामाजिक समतेच्या दिशेने एक क्रांतिकारक पाऊल होते. महाराजांनी फक्त कायदा करूनच थांबले नाहीत, तर त्यांनी स्वतः पुढाकार घेऊन अनेक आंतरजातीय विवाह घडवून आणले. यामध्ये मराठा आणि धनगर अशा जातींमधील विवाहांना प्रोत्साहन दिले. त्यांनी स्वतःच्या कुटुंबातही आंतरजातीय विवाह घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या चुलत भगिनींचा विवाह इंदूरच्या होळकर घराण्यातील युवराजांशी (मराठा-धनगर) झाला, ज्यामुळे समाजात एक सकारात्मक संदेश गेला.

आंतरजातीय विवाहाच्या यशस्वीतेसाठी त्यांनी स्त्री शिक्षणावरही भर दिला. स्त्रियांना शिक्षण दिल्याने त्या आत्मनिर्भर बनतील आणि आपल्या जीवनाचे निर्णय घेण्यास सक्षम होतील, अशी त्यांची धारणा होती. त्यांनी आपल्या संस्थानात मुलींसाठी शाळा व वसतिगृहे सुरू केली. आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देतानाच त्यांनी बालविवाहावर बंदी घातली आणि विधवा पुनर्विवाहांना कायदेशीर मान्यता दिली. या सर्व कायद्यांचा उद्देश स्त्रियांना समाजात समान दर्जा मिळवून देणे आणि जातीय बंधने सैल करणे हा होता. थोडक्यात, शाहू महाराजांनी आंतरजातीय विवाहाला केवळ सामाजिक सुधारणेचा विषय न मानता, त्याला कायद्याचे अधिष्ठान दिले आणि स्वतःच्या कृतीतून त्याचे महत्त्व सिद्ध केले. त्यामुळे, त्यांना सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत मानले जाते.

२.४.७. बलुतेदारी पद्धतीवर कायद्याने बंदी: (Forced Jajamani practice banned by law)

छत्रपती शाहू महाराजांनी बलुतेदारी पद्धत रद्द करून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत एक मोठी क्रांती घडवून आणली. त्यांनी २२ फेब्रुवारी १९१८ रोजी कोल्हापूर संस्थानात ही पद्धत बंद करण्याची घोषणा केली. बलुतेदारी पद्धत ही एक परंपरागत ग्रामीण व्यवस्था होती, जिथे कारागीर आणि सेवा देणारे लोक जसे की, कुंभार, चांभार, सुतार, न्हावी हे व्यवसाय करणारे लोक शेतकरी कुटुंबांकडून त्यांच्या कामाच्या मोबदल्यात धान्याचा काही भाग घेत. त्यालाच बलुता घेत असे म्हणतात. ही एक प्रकारची आर्थिक आणि सामाजिक गुलामगिरी होती, कारण या व्यवस्थेमध्ये व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. बलुतेदार लोकांना पिढ्यानपिढ्या एकाच प्रकारचे काम करावे लागत होते आणि त्यांना व्यवसाय बदलण्याची परवानगी नव्हती. त्यांच्या कामाच्या मोबदल्यात पुरेसे धान्य मिळत नव्हते, ज्यामुळे त्यांचे जीवनमान अत्यंत हलाखीचे होते एक प्रकारे बलुतेदारांचे आर्थिक शोषण होत होते. शिवाय ही पद्धत जातीव्यवस्थेशी जोडलेली होती. ठराविक जातींचे लोकच बलुतेदार म्हणून काम करत असत आणि त्यांना सामाजिक स्तरावर कमी लेखले जात होते. १९१८ मध्ये शाहू महाराजांनी बलुतेदारी पद्धत रद्द करून ही सामाजिक आणि आर्थिक गुलामगिरी संपुष्टात आणली. या निर्णयामुळे बलुतेदार आणि

अलुतेदार लोकांना कोणताही व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. त्यांनी फक्त बलुतेदारीच नाही, तर कुलकर्णी व महार वतन ही पद्धतही रद्द केली. कुलकर्णींच्या जागी पगारी तलाठी नेमले, ज्यामुळे प्रशासनात पारदर्शकता आली आणि शेतकऱ्यांची पिळवणूक थांबली. बलुतेदारी रद्द झाल्यामुळे मागासलेल्या समाजाला शिक्षणाच्या आणि रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध झाल्या. ते पारंपरिक व्यवसायांच्या बंधनातून मुक्त झाले आणि त्यांना इतर कामे करण्याचा हक्क मिळाला. १९१९ मध्ये त्यांनी एक कायदा केला की जर कोणी बलुतेदारी पद्धत पाळण्याचा प्रयत्न करेल किंवा त्याचा भंग करेल, तर त्याला दंड आणि कारावासाची शिक्षा होईल. थोडक्यात, शाहू महाराजांनी बलुतेदारी पद्धत रद्द करून समाजातील एका मोठ्या वर्गाला आर्थिक आणि सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त केले. त्यांचे हे कार्य सामाजिक समता आणि आर्थिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या त्यांच्या दूरदृष्टीचा एक भाग होते.

सारांश : (Summary)

छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य हे दूरदृष्टीचे आणि क्रांतिकारी होते. त्यांनी समाजातील मागासलेल्या आणि वंचित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण पावले उचलली. त्यांचे कार्य फक्त एका क्षेत्रापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते शिक्षण, आरक्षण, जातीय भेदभाव निवारण आणि आर्थिक समता अशा अनेक स्तरांवर पसरलेले होते. शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य हे केवळ काही कायदे आणि नियम तयार करण्यापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते समाजाच्या मुळाशी असलेले शोषण आणि असमानता नष्ट करणारे होते. त्यांनी शिक्षणापासून आरक्षणापर्यंत आणि जातीय भेदभावापासून आर्थिक सुधारणांपर्यंत अनेक स्तरांवर कार्य करून एका पुरोगामी आणि न्यायप्रिय समाजाची पायाभरणी केली.

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (Dr. Babasaheb Ambedkar)

३.१ प्रस्तावना : (Introduction)

भारतीय इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव एक महान समाजसुधारक, दूरदृष्टीचे नेते आणि भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून आदराने घेतले जाते. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन आणि कार्य हे समाजामध्ये रुजलेल्या अन्याय, असमानता, अस्पृश्यता आणि जातीव्यवस्था यांसारख्या गंभीर प्रश्नांवर मूलभूत उपाय शोधण्यासाठी खर्ची घातले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले जीवन शोषित आणि वंचित वर्गांना अन्यायी व्यवस्थेतून मुक्त करण्यासाठी समर्पित केले. प्रत्येक व्यक्तीला स्व-विकासाची समान संधी मिळेल असा समाज निर्माण व्हावा हे त्यांचे मत होते. या आदर्श समाजाचा पाया स्वतंत्रता, समानता आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित असावा आणि सर्व लोकांमध्ये बंधुत्वाची भावना असावी. मात्र तत्कालीन समाजव्यवस्था अत्यंत जटिल आणि विषमतापूर्ण असल्यामुळे असे स्वप्न पाहणे आणि ते प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न करणे हे एक असामान्य धाडसाचे काम होते. अशा या विषमता पूर्ण समाजातील अनेक आव्हानांचा सामना करत त्यांनी स्वत:ला सतत बौद्धिकदृष्ट्या प्रगल्भ करण्यात प्रयत्नशील राहिले.

पश्चिमी देशांतून मिळवलेल्या आधुनिक शिक्षणाद्वारे त्यांनी भारतीय समाज, जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास केला. इतिहास, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यांसारख्या सामाजिक शास्त्रांच्या मदतीने त्यांनी प्राचीन धर्मग्रंथ आणि धार्मिक संहितांची वस्तुनिष्ठ मीमांसा करत अनिष्ठ प्रथा, चालीरीती विशेषकरून अपृश्यता आणि जाती व्यवस्था यावर चौफेर हल्ला चढविला. सन १९२० पासून त्यांच्या सामाजिक कार्याला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. १९२० ते १९५६ या केवळ ३६ वर्षांच्या कालावधीत त्यांनी असे अतुलनीय कार्य केले की त्याचा भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि वैचारिक जीवनावर अमिट ठसा उमटला. त्यांनी केवळ अस्पृश्यता निर्मूलन आणि जाती निर्मूलनासाठीच नव्हे, तर सर्व प्रकारच्या सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले.

३.२ अल्प जीवन परिचय : (Brief Life Introduction)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, ज्यांना आपण भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि आधुनिक भारतातील सामाजिक क्रांतीचे जनक म्हणून ओळखतो, यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी मध्य प्रदेशातील 'महू' येथे झाला. त्यांचे वडील रामजी सकपाळ ब्रिटिश सैन्यात सुभेदार होते. त्यांचे मूळ कुटुंब महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्ह्यातील आंबावडे गावातील होते. अनेक सामाजिक अडथळ्यांना पार करत, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले शिक्षण पूर्ण केले. त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सातारा येथे आणि माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षण मुंबईतील एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून घेतले. त्यानंतर १९१३ मध्ये ते अमेरिकेला गेले, जिथे त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठातून अर्थशास्त्र विषयात एम.ए. आणि पीएच.डी. पदव्या मिळवल्या. १९२० मध्ये भारतात परतल्यानंतर त्यांनी अस्पृश्य समाजात जागृती निर्माण करण्याचे कार्य सुरू केले. याच उद्देशाने त्यांनी 'मूकनायक' नावाचे पाक्षिक सुरू केले. पुढे 'बहिष्कृत भारत' आणि 'जनता' ही वृत्तपत्रे देखील त्यांनी चालवली. या माध्यमातून त्यांनी सामाजिक न्याय आणि हक्कांबद्दल जागरूकता निर्माण केली.

समाजाला संघटित करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी अनेक संस्थांची स्थापना केली. १९२४ मध्ये त्यांनी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन केली, ज्याचा उद्देश शोषित समाजाच्या उन्नतीसाठी काम करणे हा होता. त्यांनी माणगाव आणि नागपूर येथे अस्पृश्य समाजाच्या परिषदा भरवून आपले नेतृत्व राष्ट्रीय पातळीवर प्रस्थापित केले. राजकीय क्षेत्रात त्यांनी १९४२ मध्ये 'ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन' पक्षाची स्थापना केली. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर दलित, शेतमजूर आणि गरीब कामगारांना एकत्र आणण्यासाठी त्यांनी 'रिपब्लिकन पक्षाची' स्थापना करण्याचा निर्णय घेतला, परंतु त्यांच्या निधनानंतर १९५७ मध्ये हा पक्ष प्रत्यक्षात स्थापन झाला. डॉ. आंबेडकरांची अशी धारणा होती की, अस्पृश्य समाजात जागृती निर्माण झाल्याखेरीज अन्यायाचे निवारण शक्य नाही. त्यामुळे त्यांनी समाजाला संघटित करण्यासाठी अनेक सामाजिक चळवळी सुरू केल्या. जातिनिर्मूलन हे त्यांचे अंतिम उद्दिष्ट होते. या उद्देशाने त्यांनी काही महत्त्वपूर्ण चळवळी केल्या,

ज्यांमध्ये 'महाड सत्याग्रह' आणि 'मंदिर प्रवेश चळवळ', 'मनुस्मृती दहन' या प्रमुख आहेत. या चळवळींनी समाजात एक मोठी क्रांती घडवून आणली. ६ डिसेंबर, १९५६ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महापरिनिर्वाण झाले.

३.३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वैचारिक प्रेरणास्त्रोत : (Dr. Babasaheb Ambedkar's ideological inspiration)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार हे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्यायावर आधारित होते. त्यांचा हा वैचारिक पाया घडवण्यात अनेक थोर विचारवंत, संत आणि तत्त्वज्ञानांचा प्रभाव होता. विशेषतः गौतम बुद्ध, महात्मा फुले, संत कबीर, आणि पश्चिमी तत्त्वज्ञ जॉन ड्युई यांचे विचार बाबासाहेबांच्या दृष्टिकोनावर खोलवर परिणाम करून गेले. २८ ऑक्टोबर, १९५४ रोजी पुरंदरे स्टेडियमवर झालेल्या सभेत, त्यांनी जाहीरपणे गौतम बुद्ध, संत कबीर आणि महात्मा फुले हे आपले गुरु असल्याचे मानले आहे. हे तिन्ही महापुरुष वेगवेगळ्या कालखंडातील असले तरी त्यांच्या विचारांमधील मानवतेचा, शोषणाविरुद्ध संघर्ष करण्याचा आणि मानवमुक्तीचा समान धागा बाबासाहेबांना खूप भावला होता.

१. गौतम बुद्ध : (Gautam Buddha)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वैचारिक जडणघडणीवर तथागत गौतम बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानाचा खूप खोलवर प्रभाव पडला. बुद्धांची करुणा, अहिंसा, समता आणि विज्ञाननिष्ठा ही मूल्ये त्यांना विशेषतः प्रेरणादायी वाटली. बुद्धांनी दिलेला 'अप्प दीपो भव' हा संदेश बाबासाहेबांनी आपल्या जीवनात पूर्णपणे आत्मसात केला. या तत्त्वानुसार, व्यक्तीने स्वतःच्या ज्ञानावर आणि प्रयत्नांवर अवलंबून राहावे. बाबासाहेबांनी याच विचारातून, कोणत्याही व्यक्तीवर किंवा परंपरेवर अवलंबून न राहता, आपले जीवन आणि समाजासाठीचा मार्ग स्वतःच निश्चित केला. बुद्धांनी धर्माला कर्मकांड आणि अंधश्रद्धा यांच्या पलीकडे जाऊन मानवतेची सेवा करण्याचे माध्यम मानले. हाच विचार बाबासाहेबांनी स्वीकारला. त्यांच्या मते, धर्म असा असावा जो माणसाला माणूस म्हणून प्रतिष्ठा देईल, समाजात समता प्रस्थापित करेल आणि माणसाला माणूसकी शिकवेल. या सर्व

विचारांचा अंतिम परिणाम म्हणून, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे आपल्या लाखो अनुयायांसह बौद्ध धम्म स्वीकारला. हा केवळ एक धार्मिक बदल नव्हता, तर भारतीय समाजात समता आणि न्यायावर आधारित एक मोठी सामाजिक क्रांती घडवून आणण्याचा तो एक ऐतिहासिक टप्पा होता. त्यांनी स्वीकारलेला बौद्ध धर्म हा 'नवयान बौद्ध धम्म' म्हणून ओळखला जातो, जो बुद्धांच्या मूळ तत्त्वांवर आधारित असून, त्यात अतार्किक बाबींना कोणतेही स्थान नाही.

२. संत कबीर : (Saint Kabir)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संत कबीर यांना आपले दुसरे गुरु मानले. कबीरांच्या भक्तिपंथातील समाजसुधारक भूमिकेने आणि त्यांच्या क्रांतिकारी विचारांनी बाबासाहेबांना खूप प्रेरणा दिली. संत कबीर हे त्यांच्या काळात जात-पात, धार्मिक आडंबर आणि अंधश्रद्धा यांना विरोध करणारे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे मानत असत की, संत कबीरांच्या कवितांमध्ये सुंदर आणि कल्पनाशील पद्धतीने गौतम बुद्धाच्या विवेकपूर्ण आणि समतावादी मूल्यांचेच विवेचन येते. संत कबीर यांच्या भूमिकेतून त्यांनी ग्रहण केलेला विचार म्हणजे, कोणतीही व्यक्ती इतकी महान असू शकत नाही की तिला महात्मा मानले जावे. कारण संत कबीराने म्हटले आहे की, 'मानूस होना कठीण है! तो साधू क्या बने!' संत कबीरांचा सत्याचा शोध घेणारा, निर्भीड आणि तत्त्वनिष्ठ दृष्टिकोन बाबासाहेबांनी आत्मसात केला. कबीरांनी हिंदू आणि मुस्लिम दोन्ही धर्मांतील कर्मकांडांवर आणि चुकीच्या रूढींवर कठोर टीका केली. त्याचप्रमाणे, बाबासाहेबांनीही भारतीय समाजात चालत आलेल्या अन्यायी परंपरांवर आणि जातीव्यवस्थेवर निर्भीडपणे टीका केली. थोडक्यात, संत कबीरांनी धर्माला मानवतेची आणि सामाजिक समतेची जोड दिली, ज्यामुळे बाबासाहेबांना त्यांच्या सामाजिक क्रांतीच्या कार्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण वैचारिक आधार मिळाला.

३. महात्मा फुले : (Mahatma Phule)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा ज्योतिबा फुले यांना तिसरे गुरु मानले. महात्मा फुले यांच्या कार्याचा आणि विचारांचा त्यांच्यावर खूप मोठा

प्रभाव पडला, ज्यामुळे बाबासाहेबांची सामाजिक क्रांतीची दिशा अधिक स्पष्ट झाली. महात्मा फुले यांनी स्त्री-शिक्षण सुरू करण्यासाठी देशातील पहिली शाळा उघडून एक ऐतिहासिक पाऊल उचलले. तसेच, त्यांनी अस्पृश्यांसाठी काम केले आणि त्यांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला. महात्मा फुल्यांचे हे कार्य बाबासाहेबांना प्रेरणा देणारे ठरले, ज्यामुळे त्यांनी समाजातील सर्वात दुर्बळ घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले. महात्मा फुले यांनी त्यांच्या 'गुलामगिरी' आणि 'तृतीय रत्न' यांसारख्या पुस्तकांमधून जातिव्यवस्थेवर कठोर टीका केली. त्यांनी समाजातील विषमता आणि शोषणाचे मूळ कारण जातींमध्ये असल्याचे दाखवून दिले. महात्मा फुल्यांच्या या विचारांनी बाबासाहेबांना प्रभावित केले, ज्यामुळे त्यांनी जातिभेद नष्ट करण्यासाठी आणि समता प्रस्थापित करण्यासाठी मोठे आंदोलन उभे केले. महात्मा फुले यांच्या विचारांमुळे बाबासाहेबांनी शिक्षण, समता आणि स्वाभिमान या मूल्यांचा आपल्या जीवनात आणि चळवळीत आग्रह धरला. त्यांनी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षित होण्याचा हक्क आहे, असे मानले. शिक्षणातूनच माणसाला आपले हक्क आणि स्वाभिमानाची जाणीव होते, हा विचार फुल्यांच्या शिकवणीतूनच बाबासाहेबांनी घेतला. 'शिक्षण, संघटन आणि संघर्ष' या त्यांच्या त्रिसूत्रीचा पाया याच विचारांवर आधारित होता.

४. जॉन ड्युई : (John Dewey)

जॉन ड्युई हे प्रसिद्ध विचारवंत कोलंबिया विद्यापीठात प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व विचारांचा प्रभाव बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वैचारिक जडणघडणीवर पडलेला आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन समृद्ध करण्यात जॉन ड्युईचे विचार मौलिक ठरले. ड्युई यांचे प्रगतीवादी शिक्षणतत्त्वज्ञान (Progressive Education) आणि प्रयोगशील विचारसरणी (Pragmatism) बाबासाहेबांनी आत्मसात केली. या विचारांनुसार, ज्ञान हे केवळ पुस्तकी नसावे, तर ते अनुभवावर आधारित आणि समाजाच्या विकासासाठी उपयुक्त असावे. बाबासाहेबांनी शिक्षणाला सामाजिक बदलाचे एक साधन मानले, ज्याद्वारे व्यक्ती विचार करू लागते आणि स्वतःच्या हक्कांसाठी लढते. ड्युई यांनी व्यक्ती आणि समाजाला वेगळे न मानता, त्यांच्यातील परस्पर

संबंधांवर भर दिला. त्यांच्या मते, व्यक्तीचे स्वातंत्र्य समाजाशिवाय अर्थहीन आहे. बाबासाहेबांनीही समाजाचे विश्लेषण करताना, 'समाज वर्गांनी बनलेला असतो' असे स्पष्ट केले. त्यांच्या मते, व्यक्तीला स्वतंत्र अस्तित्व असले तरी समाजाच्या संदर्भातच त्याला अर्थ प्राप्त होतो. जॉन ड्युई यांनी लोकशाहीला केवळ एक राजकीय व्यवस्था न मानता, एक सामाजिक जीवनपद्धती मानले. त्यांच्या मते, लोकशाहीचा खरा अर्थ लोकांच्या परस्परांविषयीच्या भावनांमधून आणि त्यांच्या जीवनावरील परिणामांवरून ठरतो. याच विचाराने प्रेरित होऊन बाबासाहेबांनी भारतीय संविधानाची रचना केली. त्यांनी सामाजिक लोकशाही या संकल्पनेवर भर दिला, ज्यात स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये केंद्रस्थानी आहेत.

३.४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य (Dr. Babasaheb Ambedkar's social work)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान अत्यंत महान आणि क्रांतिकारी होते. ते एक थोर विचारवंत, समाजसुधारक, कायदेतज्ज्ञ आणि भारताच्या संविधानाचे शिल्पकार होते. त्यांनी भारतीय समाजातील शोषित, दलित, पीडित, आणि मागासवर्गीय लोकांच्या हक्कांसाठी आयुष्यभर संघर्ष केला. त्यांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी केलेल्या कार्याचा थोडक्यात आढावा पुढील घटनांच्या माध्यमातून समजून घेता येईल.

३.४.१. जाती निर्मूलन : (Caste Eradication)

जातीव्यवस्था ही भारतीय समाजात खोलवर रुजलेली एक जटिल आणि अन्यायकारक व्यवस्था आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले जीवन याच व्यवस्थेच्या उच्चाटनासाठी समर्पित केले. त्यांनी केवळ पुस्तके लिहून किंवा भाषणे देऊन नव्हे, तर प्रत्यक्ष सामाजिक चळवळी आणि संवैधानिक सुधारणांच्या माध्यमातून यावर हल्ला चढवला. डॉ. आंबेडकरांनी जातीव्यवस्थेवर अनेक महत्त्वपूर्ण पुस्तके आणि लेख लिहिले आहेत. यापैकी सर्वात महत्त्वाचे पुस्तक म्हणजे 'ॲनहिलेशन ऑफ कास्ट' (Annihilation of Caste) होय. १९३६ साली लिहिलेल्या या पुस्तकात त्यांनी हिंदू धर्मातील जातीव्यवस्थेची कठोर समीक्षा केली. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की, जातीव्यवस्था ही केवळ एक सामाजिक

रचना नाही, तर ती एक धार्मिक व्यवस्था आहे जी श्रुती आणि स्मृतींवर आधारित आहे. त्यामुळे केवळ आंतरजातीय विवाह किंवा सहभोजन करून ती नष्ट होणार नाही, तर त्यासाठी धर्माच्या मूळ विचारधारेतच बदल करणे आवश्यक आहे. त्यांनी 'जात' या संकल्पनेला 'कृत्रिम' आणि अनैसर्गिक मानले. त्यांच्या मते, समाजात समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व प्रस्थापित करण्यासाठी जातीव्यवस्थेचे पूर्ण उच्चाटन करणे आवश्यक आहे. डॉ. आंबेडकरांनी जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी केवळ तात्त्विक भूमिकाच घेतली नाही, तर त्यासाठी कृतीशील कार्यक्रमही राबवले. त्यांनी समाजातील दुर्बळ घटकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. 'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे' असे सांगून त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक उन्नतीचे प्रमुख साधन मानले. त्यांनी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' सारख्या संघटना स्थापन करून शोषित समाजाला संघटित केले. महाड सत्याग्रह आणि नाशिकचा काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह यांसारख्या चळवळींच्या माध्यमातून त्यांनी अस्पृश्यांना त्यांचे मानवी हक्क मिळवून देण्यासाठी संघर्ष केला. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून त्यांनी संविधानात कलम १७ समाविष्ट केले, ज्याद्वारे अस्पृश्यता कायद्याने गुन्हा ठरवण्यात आली. याशिवाय, त्यांनी आरक्षणासारख्या धोरणांची तरतूद करून शोषित समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला. थोडक्यात, डॉ. आंबेडकरांचे जातीव्यवस्था उच्चाटनाचे कार्य हे केवळ एक तात्त्विक आंदोलन नव्हते, तर एक बहुआयामी आणि क्रांतिकारक प्रयत्न होता, ज्यामुळे भारतीय समाजात समता आणि न्याय प्रस्थापित झाला.

३.४.२. मनुस्मृती दहन : (Manusmriti Dahan)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २५ डिसेंबर, १९२७ रोजी महाड येथे मनुस्मृतीचे दहन केले. या घटनेला 'मनुस्मृती दहन दिन' म्हणून ओळखले जाते. ही घटना केवळ एका जुन्या ग्रंथाचे दहन नव्हते, तर ते एक प्रतीकात्मक आंदोलन होते, ज्याचा उद्देश भारतातील विषमतेच्या धार्मिक आणि सामाजिक पायावर हल्ला करणे हा होता. मनुस्मृती हा एक प्राचीन हिंदू धर्मग्रंथ असून, त्यात वर्णव्यवस्था आणि जातीभेद यांना धार्मिक मान्यता दिली आहे. त्यात शूद्र आणि स्त्रियांबद्दल अनेक अन्यायकारक आणि तुच्छतादर्शक नियम आहेत, ज्यामुळे त्यांना समाजातील

सर्व हक्कांपासून वंचित ठेवले गेले होते. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, मनुस्मृती हा ग्रंथ सामाजिक गुलामगिरी, अन्याय आणि असमानता यांचे प्रतीक होता. मनुस्मृती दहन ही महाड येथे झालेल्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहानंतर घडलेली घटना होती. सत्याग्रहाचा उद्देश अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणी वापरण्याचा हक्क मिळवून देणे हा होता, पण तो हक्क नाकारला गेल्यामुळे, या अन्यायाचे मूळ असलेल्या मनुस्मृतीला जाहीरपणे जाळण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या कृतीतून डॉ. आंबेडकरांनी हे स्पष्ट केले की, जातीव्यवस्थेवर आधारित कोणत्याही धार्मिक किंवा सामाजिक नियमांचा स्वीकार केला जाणार नाही. हे दहन म्हणजे समानता, स्वातंत्र्य आणि न्याय या मूल्यांचा विजय होता. त्यांनी हे सिद्ध केले की, मानवी हक्कांना नाकारणाऱ्या कोणत्याही ग्रंथाला पवित्र मानले जाऊ शकत नाही. ही घटना म्हणजे एका विषम समाजाचा अंत आणि एका नवीन, समतावादी समाजाच्या निर्मितीची सुरुवात होती. मनुस्मृती दहन हा एक धाडसी आणि क्रांतिकारी निर्णय होता, ज्याने भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीला एक नवीन दिशा दिली.

३.४.३ चवदार तळ्याचा सत्याग्रह : (Satyagraha of the Chavdar lake)

१९-२० मार्च, १९२७ रोजी महाड येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. हा सत्याग्रह केवळ पाण्यासाठी नव्हता, तर मानवी हक्क आणि सामाजिक समानतेसाठी एक महत्त्वाचा लढा होता. आजही, २० मार्च हा दिवस 'सामाजिक सबलीकरण दिन' म्हणून साजरा केला जातो. १९२३ मध्ये मुंबई विधानपरिषदेने एक ठराव मंजूर केला होता, ज्यानुसार सार्वजनिक ठिकाणे, जसे की तलाव आणि विहिरी, सर्वांसाठी खुली असावीत. महाड नगरपालिकेनेही असा ठराव पास केला होता, परंतु उच्च जातीच्या लोकांच्या विरोधामुळे त्याची अंमलबजावणी झाली नव्हती. यामुळे अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठ्यांवर पाणी पिण्याचा किंवा वापरण्याचा अधिकार नाकारला जात होता. डॉ. आंबेडकरांनी या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याचे ठरवले. १९ व २० मार्च १९२७ रोजी त्यांनी महाड येथे कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद आयोजित केली. या परिषदेत हजारो लोक सहभागी झाले. ही परिषद संपन्न झाल्यानंतर डॉ.

आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली सुमारे ५,००० लोक चवदार तळ्याकडे निघाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वतः वाकून तळ्यातील पाणी ओंजळीने पिले आणि त्यांच्या अनुयायांनीही त्यांचे अनुकरण केले. ही कृती म्हणजे अनेक वर्षांच्या जातीय बंधनातून मुक्तीचा क्षण होता. यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या भाषणात स्पष्ट केले की, हे पाणी प्यायल्याने ते अमर होणार नाहीत. हा संघर्ष केवळ पाण्याच्या हक्कासाठी नाही, तर 'आम्हीही माणसे आहोत' हे सिद्ध करण्यासाठी आहे. चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाने सामाजिक क्रांतीला नवी दिशा दिली. या घटनेने अस्पृश्य समाजाला आपल्या हक्कांसाठी लढण्याची प्रेरणा दिली. हा सत्याग्रह सामाजिक, धार्मिक आणि मानवी हक्कांसाठी एक निर्णायक लढा ठरला.

३.४.४ मंदिर प्रवेशाची चळवळ : (Temple entry movement)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची मंदिर प्रवेशाची चळवळ ही केवळ धार्मिक स्थळांपुरता मर्यादित नव्हता, तर तो समाजात रुजलेली जातीय असमानता नष्ट करून सर्वांना समान अधिकार मिळावेत यासाठी होता. २ मार्च १९३० रोजी डॉ. आंबेडकरांनी नाशिक येथील काळाराम मंदिरासमोर हा सत्याग्रह सुरू केला. या सत्याग्रहाचे नेतृत्व कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड यांनी केले होते. हा सत्याग्रह हिंदू समाजाला हे दाखवून देण्यासाठी होता की अस्पृश्य हे देखील समाजाचा एक भाग आहेत आणि त्यांना धार्मिक ठिकाणी प्रवेशाचा पूर्ण हक्क आहे. हजारो अस्पृश्यांनी या सत्याग्रहात सहभाग घेतला. सत्याग्रहींना मंदिराच्या दारावर अडवण्यात आले. यामुळे हा सत्याग्रह अनेक वर्षे चालला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शांततापूर्ण मार्गाने हा लढा अनेक वर्षे सुरू ठेवला. या चळवळीमुळे अस्पृश्य समाजात एक आत्मसन्मानाची भावना निर्माण झाली. त्यांना आपल्या हक्कांसाठी लढण्याची प्रेरणा मिळाली. डॉ. आंबेडकरांनी हे स्पष्ट केले की, मंदिर प्रवेशाचा प्रश्न धार्मिक नसून, तो सत्तेचा आणि वर्चस्वाचा आहे. मंदिर प्रवेशाच्या चळवळीने सवर्ण हिंदू समाजावर दबाव आणला आणि सामाजिक सुधारणांची गरज अधोरेखित केली. यामुळे समाजात काही प्रमाणात सकारात्मक बदल झाले. अखेर भारतीय संविधानात कलम १७ समाविष्ट करून अस्पृश्यता कायद्याने गुन्हा ठरवण्यात आली.

३.४.५ महिलांचे हक्क आणि अधिकारासाठी लढा : (Fight for women's rights and empowerment)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांच्या हक्कांसाठी आणि अधिकारांसाठी दिलेला लढा हा त्यांच्या सामाजिक सुधारणांच्या कार्याचा एक अविभाज्य भाग आहे. ते केवळ दलितांचेच नव्हे, तर सर्व शोषित आणि वंचित वर्गांचे, विशेषतः महिलांचे मुक्तिदाते होते. त्यांचे विचार आणि कार्य महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात समानता मिळवून देणारे ठरले. 'हिंदू कोड बिल' हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलांच्या हक्कांसाठीचे सर्वात मोठे योगदान मानले जाते. या कायद्यामुळे महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने अनेक हक्क मिळाले. यात प्रामुख्याने विवाह, घटस्फोट, वारसा हक्क आणि दत्तक घेण्याचे अधिकार यांचा समावेश होता. या बिलाला विरोध झाल्याने ते मंजूर झाले नाही, पण त्याचे काही भाग नंतर विविध कायद्यांच्या माध्यमातून लागू करण्यात आले.

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या समानतेसाठी अनेक तरतुदी केल्या. कलम १४ द्वारे कायद्यासमोर सर्व नागरिक समान आहेत, ज्यात महिलांचाही समावेश आहे. तर कलम १५ नुसार कोणत्याही व्यक्तीला त्याचा धर्म, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या आधारावर कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. या कलमामुळे महिलांना लैंगिक भेदभावापासून संरक्षण मिळाले. 'समान कामासाठी समान वेतन' या तत्त्वाचे जोरदार समर्थन केले. त्यांनी महिलांना त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला मिळावा यासाठी आवाज उठवला. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, जातिव्यवस्था आणि पितृसत्ताक व्यवस्था या दोन्ही महिलांच्या शोषणास कारणीभूत आहेत. त्यांनी या दोन्ही व्यवस्थेवर टीका केली. त्यांनी महिलांना शिक्षित होऊन आपले हक्क मिळवण्यासाठी लढण्याचे आवाहन केले. महिलांनी शिकून आणि संघटित होऊन आपले हक्क मिळवावेत याबाबत सतत आपल्या लेखनी व भाषणांमध्ये वारंवार सांगितले. थोडक्यात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या हक्कांसाठी कायदेशीर, सामाजिक आणि राजकीय स्तरावर लढा दिला. त्यांचे कार्य हे केवळ दलितांच्याच नव्हे, तर भारतातील सर्व महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी एक मैलाचा दगड ठरले.

३.४.६ **धर्मांतर :** (Conversion)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आयुष्यातील एक महत्त्वाचा आणि ऐतिहासिक निर्णय म्हणजे धर्मांतर होय. त्यांनी 'बौद्ध धम्म' स्वीकारण्याचा निर्णय घेतला, कारण त्यांना असे वाटले की हिंदू धर्मातील जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता त्यांना आणि त्यांच्या अनुयायांना समानतेने जगू देणार नाही. हा निर्णय केवळ धार्मिक नव्हता, तर तो एक सामाजिक आणि राजकीय क्रांती होती.

डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू धर्मातील जातिभेद आणि असमानतेची कठोरपणे टीका केली. त्यांच्या मते, हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्था ही मानवी प्रतिष्ठेच्या विरोधात आहे आणि ती नष्ट करणे शक्य नाही. त्यामुळे, या धर्मात राहून समानता मिळवणे अशक्य आहे, अशी त्यांची धारणा झाली. म्हणून त्यांना अशा धर्माची गरज होती जिथे सर्व लोक समान मानले जातील. बौद्ध धम्मात समानता, विज्ञाननिष्ठा, आणि विवेकवादाला महत्त्व दिले जाते. गौतम बुद्धांनी जातिभेद नाकारला होता. यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना बौद्ध धम्म योग्य वाटला. धर्मांतराचा मुख्य उद्देश शोषित समाजाला आत्मसन्मान आणि स्वाभिमान मिळवून देणे हा होता. त्यांना हिंदू धर्मातील गुलामीतून बाहेर काढून एक नवीन ओळख आणि जीवनशैली देणे हा त्यांचा हेतू होता. १४ ऑक्टोबर, १९५६ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी नागपूर येथील दीक्षाभूमीवर लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्म स्वीकारला. हा दिवस भारतीय इतिहासात एक ऐतिहासिक दिवस मानला जातो. धर्मांतरानंतर त्यांनी आपल्या अनुयायांना २२ प्रतिज्ञा दिल्या. या प्रतिज्ञा हिंदू धर्मातील अनेक जुन्या चालीरीती आणि अंधश्रद्धांचा त्याग करून नवीन, समतावादी जीवन जगण्याचा मार्ग दर्शवतात. हा निर्णय म्हणजे केवळ धर्म बदलणे नव्हते, तर ती एक सांस्कृतिक आणि सामाजिक परिवर्तनाची क्रांती होती.

थोडक्यात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान बहुआयामी आहे. त्यांनी केवळ एका समाजासाठी नव्हे, तर संपूर्ण भारतीय समाजाच्या पुनर्रचनेसाठी कार्य केले. त्यांचे कार्य शिक्षण, संघटन आणि संघर्ष या त्रिसूत्रीवर आधारित होते.

३.५ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य (Dr. Babasaheb Ambedkar's educational work)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य हे त्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय कार्यास तितकेच महत्त्वाचे व पूरक आहे. त्यांचे शिक्षण आणि विद्वत्ता हीच त्यांच्या संघर्षाची खरी ताकद होती. त्यांनी केवळ स्वतः उच्च शिक्षण घेतले नाही, तर शोषित-वंचित समाजासाठी शिक्षणाचे दरवाजे उघडले आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन घडवण्याचा प्रयत्न केला.

३.५.१ शिक्षण हाच उत्थानाचा मार्ग: (Education is the path to upliftment)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'शिक्षण हाच आपल्या उत्थानाचा मार्ग आहे' हा महत्त्वाचा संदेश समाजाला दिला. त्यांचे हे विचार केवळ शब्दांपुरते मर्यादित नव्हते, तर त्यांच्या स्वतःच्या जीवनातून ते सिद्ध झाले. त्यांनी स्वतःच्या जीवनात शिक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले आणि ते एक आदर्श विद्यार्थी आणि विद्वान म्हणून उदयास आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लहानपणापासूनच जातीय भेदभावामुळे शिक्षणात अनेक अडचणींचा सामना केला. शाळेत त्यांना वेगळे बसवले जाई, पाणी पिण्यासाठीही परवानगी नव्हती. तरीही त्यांनी हार मानली नाही. त्यांना हे समजले की, समाजात मान-सन्मान मिळवण्यासाठी ज्ञान आणि बौद्धिक क्षमता हे सर्वात मोठे शस्त्र आहे. त्यांच्या मते शिक्षण हे माणसाला विचार करण्याची आणि प्रश्न विचारण्याची शक्ती देते. त्यामुळे तो कोणत्याही प्रकारच्या सामाजिक किंवा मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त होऊ शकतो. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये आत्मसन्मान निर्माण होतो आणि तो आपल्या हक्कांसाठी लढण्यास सक्षम होतो. शिक्षण हे केवळ नोकरी मिळवण्यासाठी नाही, तर सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरणाचे एक प्रमुख साधन आहे. कोणताही समाज शिक्षित झाल्याशिवाय प्रगती करू शकत नाही. म्हणूनच त्यांनी 'शिक्षित व्हा, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा मंत्र दिला. डॉ. आंबेडकरांनी अनेक उच्च पदव्या मिळवून हे सिद्ध केले की, कठोर परिश्रम आणि शिक्षणाच्या जोरावर कोणतीही व्यक्ती शिखरावर पोहोचू शकते. त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठातून एम.ए. आणि पीएच.डी. तसेच लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून डी.एससी. अशा अनेक पदव्या

संपादन केल्या. यामुळे ते जगातील एक महान विद्वान म्हणून ओळखले गेले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या उदाहरणातून हे दाखवून दिले की, शिक्षण हेच आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीचे सर्वात मोठे साधन आहे.

३.५.२ उच्च शैक्षणिक संस्थांची स्थापना (Establishment of higher educational institutions)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाला सामाजिक उन्नतीचे सर्वात मोठे साधन मानले. त्यांनी केवळ 'शिक्षित व्हा' असा संदेशच दिला नाही, तर शोषित समाजासाठी प्रत्यक्ष शिक्षणसंस्था उभारून हा संदेश कृतीत आणला. त्यांच्या मते, शिक्षण हे समाजाला अन्याय आणि गुलामगिरीतून बाहेर काढू शकते. १९४५ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतःच्या पुढाकाराने आणि निधीतून 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेचा मुख्य उद्देश गरीब आणि वंचित विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण देणे हा होता. या संस्थेच्या माध्यमातून त्यांनी अनेक शाळा, महाविद्यालये आणि वसतिगृहे सुरू केली. यामुळे समाजातील ज्यांना शिक्षणाची संधी मिळत नव्हती, त्यांना ती उपलब्ध झाली. सिद्धार्थ महाविद्यालय हे मुंबईत स्थापन झालेले उच्च शिक्षणासाठी एक महत्त्वाचे केंद्र बनले. तर 'मिलिंद महाविद्यालय, औरंगाबाद' या महाविद्यालयाने मराठवाड्यातील विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षणाची दारे उघडली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या या संस्था आजही अनेक विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाचे केंद्र बनल्या आहेत.

३.५.३ परदेशी शिक्षणाला प्रोत्साहन : (Encouragement of foreign education)

१९१३ साली स्वतः परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी गेल्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षणाचे महत्त्व पूर्णपणे समजले. स्वदेशात परत आल्यानंतर, त्यांनी आपल्या समाजातील होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी परदेशी शिक्षणाचे मार्ग खुले केले. त्यांनी स्वतःच्या आर्थिक मदतीने आणि समाजाला प्रोत्साहित करून अनेक विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी परदेशात पाठवले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी नरहर सुखदेव साबळे यांना त्यांच्या शिक्षणासाठी आर्थिक मदत

केली. साबळे यांनी अमेरिकेतील मिशिगन विद्यापीठातून शिक्षण घेतले. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्यांनी भारतात परत येऊन बाबासाहेबांच्या सामाजिक कार्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. नरहर साबळे यांचे बंधू रामकृष्ण साबळे यांनाही बाबासाहेबांनी परदेशी शिक्षणासाठी प्रोत्साहन दिले. त्यांनी परदेशातून शिक्षण घेऊन समाजात सामाजिक आणि शैक्षणिक बदल घडवण्यासाठी प्रयत्न केले. गणपतराव जाधव यांनाही बाबासाहेबांनी परदेशी शिक्षणासाठी मदत केली. जाधव यांनी अर्थशास्त्र आणि व्यवस्थापन क्षेत्रात उच्च शिक्षण घेऊन भारतात परतल्यानंतर समाजाच्या विकासासाठी काम केले. या विद्यार्थ्यांची नावे आणि तपशील डॉ. आंबेडकरांच्या दूरदृष्टीचा पुरावा आहेत. त्यांना हे माहीत होते की, केवळ एका व्यक्तीने शिकून उपयोग नाही, तर संपूर्ण समाजाने शिक्षित होणे आवश्यक आहे.

थोडक्यात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य हे भारतीय समाजातील सर्वात दुर्लक्षित घटकांना प्रकाशात आणणारे आहे. त्यांनी शिक्षणाच्या जोरावर संपूर्ण समाजाच्या परिवर्तनाची चळवळ उभारली. आजही त्यांचे विचार आणि कार्य हे विद्यार्थ्यांसाठी आणि समाजासाठी प्रेरणादायी आहेत.

३.६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय कार्य : (Dr. Babasaheb Ambedkar's political work)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय कार्य हे भारतीय इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि क्रांतिकारी पर्व आहे. त्यांनी केवळ सामाजिकच नव्हे, तर राजकीय स्तरावरही वंचित, शोषित, दलित आणि मागासवर्गीयांच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला. ते एक महान राजकारणी, धोरणकर्ते आणि भारताच्या राज्यघटनेचे शिल्पकार होते.

३.६.१ बहिष्कृत हितकारिणी सभा : (Bahiskrut Hitkarini Sabha)

'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेली एक महत्त्वाची संस्था होती, ज्याचा उद्देश अस्पृश्यांचे हित साधणे हा होता. २० जुलै, १९२४ रोजी मुंबई येथे या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. ही संस्था डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक कार्याचा पाया मानली जाते. या संस्थेची स्थापना करण्यामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्पष्ट विचार होते. त्यांच्या मते,

समाजातील बहिष्कृत वर्गाला सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीयदृष्ट्या सक्षम करणे आवश्यक आहे. शिक्षणाचे महत्त्व सांगून त्यांनी अस्पृश्य समाजातील मुलामुलींसाठी शाळा आणि वसतिगृहे सुरू केली. 'शिकवा, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा या संस्थेचा मूलमंत्र होता. समाजातील रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धा दूर करून, आत्मसन्मान आणि स्वाभिमान निर्माण करण्याचे कार्य या संस्थेने केले. अस्पृश्यांना सरकारी नोकऱ्या, शिक्षण आणि राजकीय प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी या संस्थेने सरकारकडे सातत्याने मागणी केली. त्यांनी समान संधी आणि समान हक्क मिळवण्यासाठी संघर्ष केला. बहिष्कृत हितकारिणी सभेने अस्पृश्य समाजाला एकत्र आणले आणि त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्यासाठी एक मजबूत व्यासपीठ तयार केले. या संस्थेच्या माध्यमातूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या पुढील चळवळींचा पाया घातला.

३.६.२ राजकीय साक्षरतेवर भर : (Emphasis on political literacy)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राजकीय साक्षरतेला सामाजिक परिवर्तनाचे एक महत्त्वाचे साधन मानले. त्यांना याची जाणीव होती की, केवळ सामाजिक चळवळींनी पुरेसे नाही, तर राजकीय अधिकार प्राप्त करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच त्यांनी समाजातील वंचित घटकांना राजकारणाचे महत्त्व समजावून सांगितले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्पष्ट केले की, राजकीय सत्ता ही सामाजिक परिवर्तनासाठी अत्यावश्यक आहे. केवळ सत्तेत आल्यावरच कायदे बदलता येतात आणि समाजातील विषमता दूर करता येते, असे त्यांचे ठाम मत होते. समाजाने स्वतःच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी राजकारणात सक्रिय सहभाग घेणे गरजेचे आहे. लोकांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी त्यांचे प्रतिनिधी विधानमंडळांमध्ये आणि संसदेत असणे महत्त्वाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकांना मतदानाचा अधिकार कसा वापरावा, याचे शिक्षण दिले. त्यांनी सांगितले की, मताधिकार (right to vote) हा एक मोठा अधिकार आहे, जो गरीब आणि श्रीमंत, शिक्षित आणि अशिक्षित या सर्वांना समान बनवतो. या अधिकाराचा वापर करून समाजाने योग्य प्रतिनिधी निवडून आणले पाहिजेत. त्यांनी लोकशाही

मूल्यांवर (democratic values) आधारित समाज घडवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी हे स्पष्ट केले की, खरी लोकशाही ती आहे जिथे समाजातील प्रत्येक घटकाला समान संधी मिळते. डॉ. आंबेडकरांनी ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन (All India Scheduled Castes Federation) आणि रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (Republican Party of India) यांसारख्या राजकीय संघटनांची स्थापना केली, ज्यामुळे अस्पृश्यांना राजकीय स्तरावर एक मजबूत आवाज मिळाला.

३.६.३ सायमन कमिशन (१९२८) आणि गोलमेज परिषद (१९३०-३२) :
(Simon Commission (1928) and Round Table Conference (1930-32)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राजकारणात सक्रिय सहभाग घेऊन अस्पृश्य समाजाच्या हक्कांसाठी मोठा संघर्ष केला. त्यांनी दोन महत्त्वाच्या घटनांमध्ये या समाजाची बाजू प्रभावीपणे मांडली. १९२८ मध्ये भारतात आलेल्या सायमन कमिशनसमोर डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून त्यांची बाजू मांडली. या कमिशनचा उद्देश भारतातील संवैधानिक सुधारणांचा अभ्यास करणे हा होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कमिशनला सांगितले की, अस्पृश्य समाजाला राजकीय प्रतिनिधित्व आणि प्रशासनामध्ये योग्य वाटा मिळणे आवश्यक आहे. १९३० ते १९३२ या काळात लंडनमध्ये झालेल्या तीन गोलमेज परिषदांमध्ये (Round Table Conferences) डॉ. आंबेडकर हे दलित समाजाचे मुख्य प्रतिनिधी म्हणून सहभागी झाले. या परिषदांमध्ये त्यांनी 'स्वतंत्र मतदार संघाची' मागणी केली. त्यांचा असा युक्तिवाद होता की, अस्पृश्यांना हिंदू समाजापासून वेगळे मानले जावे आणि त्यांना निवडणुकीत आपले प्रतिनिधी स्वतः निवडण्याचा अधिकार मिळावा. या मागणीचा उद्देश अस्पृश्यांना राजकीय गुलामगिरीतून मुक्त करणे हा होता. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी महात्मा गांधींच्या मताला विरोध केला. गांधीजींचे म्हणणे होते की, अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघ दिल्यास हिंदू समाजाचे विभाजन होईल, पण डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या मागणीवर ठाम राहून दलित समाजाला स्वतंत्र राजकीय ओळख आणि प्रतिनिधित्व मिळवून दिले. या परिषदांमध्ये डॉ. आंबेडकरांनी घेतलेल्या भूमिकेमुळेच पुढे 'कम्युनल अवॉर्ड' (Communal Award) आणि त्यानंतर 'पुणे करारा' (Poona Pact)

सारखे महत्त्वाचे राजकीय निर्णय झाले, ज्यामुळे अस्पृश्य समाजाला आरक्षणासारखे महत्त्वाचे अधिकार मिळाले.

३.६.४ कम्युनल अवॉर्ड आणि पुणे करार (Communal Award and Pune Pact)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी गोलमेज परिषदांमध्ये अस्पृश्य समाजासाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची (Separate Electorates) मागणी केली होती. ही मागणी मान्य करून, १९३२ मध्ये ब्रिटिश पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांनी 'कम्युनल अवॉर्ड' (Communal Award) जाहीर केला. या निर्णयानुसार, दलितांना हिंदू समाजापासून वेगळे मानून त्यांच्यासाठी स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यात आले. डॉ. आंबेडकरांनी या निर्णयाचे स्वागत केले, कारण त्यांना वाटत होते की यामुळे अस्पृश्य समाजाला त्यांचे प्रतिनिधी निवडण्याचा आणि राजकीय सत्ता मिळवण्याचा अधिकार मिळेल. पण महात्मा गांधींनी या निर्णयाला तीव्र विरोध केला. त्यांचे मत होते की, स्वतंत्र मतदारसंघामुळे हिंदू समाजाचे विभाजन होईल आणि राष्ट्रीय ऐक्याला धोका निर्माण होईल. याच्या निषेधार्थ गांधीजींनी येरवडा जेलमध्ये आमरण उपोषण सुरू केले. गांधीजींच्या उपोषणाला प्रतिसाद म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी त्यांच्यासोबत चर्चा केली. अखेर, २६ सप्टेंबर, १९३२ रोजी पुणे करार झाला. या करारानुसार, अस्पृश्यांना दिलेले स्वतंत्र मतदारसंघ रद्द करण्यात आले. त्याऐवजी, विधिमंडळामध्ये (legislature) त्यांच्यासाठी आरक्षित जागांची संख्या वाढवण्यात आली. प्रांतीय विधिमंडळांमध्ये जागा ७१ वरून १४८ करण्यात आल्या आणि केंद्रीय विधिमंडळात १८% जागा आरक्षित करण्यात आल्या. पुणे कराराने दलितांचे राजकीय प्रतिनिधित्व निश्चित केले. जरी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी मागे घेण्यात आली असली, तरी या करारामुळे त्यांना राजकीय प्रवाहात स्थान मिळाले. या करारामुळे संयुक्त मतदारसंघ आणि आरक्षणाची व्यवस्था अस्तित्वात आली, जी आजही भारतीय राजकारणाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

३.६.५ राजकीय पक्षांची स्थापना : (Establishment of political parties)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना हे माहीत होते की, सामाजिक परिवर्तन घडवण्यासाठी केवळ सामाजिक चळवळीच नाहीत, तर राजकीय सत्ता मिळवणेही आवश्यक आहे. म्हणूनच त्यांनी दलित आणि इतर वंचित समाजाच्या राजकीय हक्कांसाठी अनेक पक्षांची स्थापना केली. १९३६ साली डॉ. आंबेडकरांनी इंडिपेंडेंट

लेबर पार्टी (Independent Labour Party - 1936) या पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाचा उद्देश केवळ दलितांचेच नव्हे, तर कामगार, शेतकरी आणि इतर गरीब घटकांचे हितसंबंध जपण्याचा होता. या पक्षाने १९३७ च्या निवडणुकीत भाग घेतला आणि चांगले यश मिळवले, ज्यामुळे डॉ. आंबेडकरांना राजकीय स्तरावर आपला प्रभाव दाखवता आला. १९४२ साली त्यांनी 'शेड्यूल्ड कास्ट्स फेडरेशन' (Scheduled Castes Federation) या पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाचा मुख्य उद्देश दलित समाजाचे प्रतिनिधित्व करणे आणि त्यांच्यासाठी राजकीय हक्क मिळवणे हा होता. या पक्षाच्या माध्यमातून त्यांनी देशाच्या राजकारणात दलितांच्या मागण्यांना अधिक प्रभावीपणे मांडले. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या काळात 'रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया' (Republican Party of India - RPI) या पक्षाची कल्पना मांडली. त्यांचा उद्देश असा पक्ष स्थापन करण्याचा होता, जो केवळ दलितांपुरता मर्यादित नसून, भारतातील सर्व शोषित, गरीब आणि वंचित समाजाला एकत्र आणेल. हा पक्ष अधिक व्यापक आणि लोकशाहीवादी असावा अशी त्यांची इच्छा होती. त्यांच्या निधनानंतर, १९५७ मध्ये त्यांच्या अनुयायांनी या पक्षाची स्थापना केली. या सर्व पक्षांच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी हे सिद्ध केले की, राजकीय सत्ता ही सामाजिक परिवर्तनासाठी एक आवश्यक साधन आहे.

थोडक्यात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय कार्य हे दलित-मागासवर्गीयांसाठी स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय मिळवण्याचे प्रभावी साधन होते. त्यांनी राजकारणाच्या माध्यमातून सामाजिक क्रांती घडवली. त्यांच्या विचारांनी आणि कार्यांनी भारतीय लोकशाहीला खरी लोकशाही बनवण्याचा मार्ग दिला.

३.७ वैचारिक प्रबोधनाचे कार्य : (The work of ideological enlightenment)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वैचारिक प्रबोधनाचे कार्य हे त्यांच्या एकूण कार्याचा गाभा आहे. त्यांनी समाजातील शोषित, वंचित आणि दुर्बल घटकांना आत्मभान, स्वाभिमान आणि बौद्धिक आधार देण्यासाठी व्यापक वैचारिक चळवळ उभी केली. हे प्रबोधन सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक आणि राजकीय अशा अनेक स्तरांवर कार्यरत होते.

३.७.१ जागृतीसाठी लेखन आणि भाषणांचा वापर (Using writing and speeches for awareness)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजाला जागृत करण्यासाठी आणि आपल्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी लेखन, ग्रंथ आणि व्याख्यानांचा प्रभावी वापर केला. त्यांच्या लेखणीत आणि भाषणांमध्ये स्पष्टता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि तर्कशुद्धता होती, ज्यामुळे त्यांचे विचार लोकांपर्यंत थेट पोहोचले. डॉ. आंबेडकरांनी अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आणि लेख लिहिले, ज्यातून त्यांनी समाजातील समस्यांचे सखोल विश्लेषण केले.'ॲनहिलेशन ऑफ कास्ट' (Annihilation of Caste) या ग्रंथात त्यांनी जातीव्यवस्थेची कठोरपणे समीक्षा केली आणि ती नष्ट करण्याची आवश्यकता मांडली. 'द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी' (The Problem of Rupee) या ग्रंथातून त्यांनी आर्थिक विषयांवर आपले विचार मांडले. 'हू वर द शूद्राज?' (Who Were the Shudras?) या ग्रंथात त्यांनी शूद्रांच्या इतिहासाचे संशोधन केले. या लेखनाद्वारे त्यांनी समाजाला अंधश्रद्धा, अज्ञान आणि विषमतेच्या बेड्या तोडण्याचे आवाहन केले. डॉ. आंबेडकरांनी अनेक ठिकाणी भाषणे आणि व्याख्याने दिली, ज्यामुळे त्यांच्या विचारांना व्यापक श्रोतावर्ग मिळाला. चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहादरम्यान त्यांनी दिलेल्या भाषणाने समाजाला मानवी हक्कांचे महत्त्व समजावून सांगितले. गोलमेज या परिषदांमध्ये त्यांनी अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांसाठी जोरदार युक्तिवाद केला. त्यांची भाषणे केवळ भावनांवर आधारित नव्हती, तर त्यात तर्क आणि पुरावे होते. त्यांनी लोकांना विचार करण्यास प्रवृत्त केले आणि आपल्या हक्कांसाठी लढण्याची प्रेरणा दिली.

३.७.२ वर्तमानपत्रे आणि मासिके या माध्यमांचा वापर (Use of newspapers and magazines)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजाला जागृत करण्यासाठी आणि आपल्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी वर्तमानपत्रे आणि मासिके हे एक प्रभावी माध्यम म्हणून वापरले. त्यांना याची जाणीव होती की, समाजाच्या प्रगतीसाठी राजकीय, सामाजिक आणि बौद्धिक जागृती आवश्यक आहे. त्यांनी विविध नियतकालिके सुरू केली, ज्यातून त्यांनी समाजात समानता, न्याय आणि

आत्मसन्मान या मूल्यांची पेरणी केली. मूकनायक (१९२०) हे त्यांनी सुरू केलेले पहिले मासिक होते. 'मूकनायक' या नावातूनच त्यांनी हे स्पष्ट केले की, हा आवाज अशा लोकांसाठी आहे ज्यांना समाजाने बोलण्याची संधी दिली नाही. बहिष्कृत भारत (१९२७) हे पाक्षिक त्यांनी सामाजिक आणि धार्मिक विषमतेवर जोरदार हल्ला करण्यासाठी सुरू केले. यातून त्यांनी अस्पृश्यांच्या समस्या सरकार आणि समाजासमोर मांडल्या. जनता (१९३०) या मासिकातून त्यांनी राजकीय विचारांचा प्रसार केला आणि लोकांना त्यांच्या राजकीय हक्कांसाठी जागरूक केले. बौद्ध धर्म स्वीकारल्यानंतर प्रबुद्ध भारत (१९५६) या मासिकाची सुरुवात केली. 'प्रबुद्ध भारत' या नावाने त्यांनी ज्ञान, जागृती आणि समानतेवर आधारित भारताची कल्पना मांडली. या वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून त्यांनी लोकांना संघटित होण्याचे, शिक्षण घेण्याचे आणि आपल्या हक्कांसाठी संघर्ष करण्याचे आवाहन केले.

३.७.३ धार्मिक प्रबोधन : (Religious Enlightenment)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केवळ सामाजिक आणि राजकीय सुधारणांवरच लक्ष केंद्रित केले नाही, तर धार्मिक प्रबोधनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांना हे माहीत होते की, समाजातील अनेक समस्यांचे मूळ धर्मात आहे. त्यामुळे, सामाजिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी धर्मातील दोष दूर करणे आवश्यक आहे. डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्था आणि ब्राह्मणवादावर कठोर टीका केली. त्यांच्या मते, या व्यवस्थेमुळे समाजात उच्च आणि नीच असा भेद निर्माण झाला, ज्यामुळे अस्पृश्यतेला धार्मिक मान्यता मिळाली. त्यांनी मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथांवर टीका करून हे सिद्ध केले की, या ग्रंथांनी समाजाला विषमतेच्या बेड्यांमध्ये जखडले आहे. १९५६ मध्ये त्यांनी आपल्या लाखो अनुयायांसह बौद्ध धम्म स्वीकारण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. हा निर्णय केवळ धर्म बदलणे नव्हते, तर ते एक सामाजिक आणि आध्यात्मिक बंड होते. त्यांना बौद्ध धम्मात समानता, नैतिकता आणि करुणा ही मूल्ये आढळली. गौतम बुद्धांनी जातीभेद नाकारला होता आणि मानवी मूल्यांवर आधारित जीवन जगण्याचा

संदेश दिला होता. धर्मांतरामुळे अस्पृश्य समाजाला हिंदू धर्मातील अन्यायी परंपरेतून बाहेर पडून आत्मसन्मान आणि स्वाभिमान मिळाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धम्माचा स्वीकार करून धम्म म्हणजेच नीती, समता आणि करुणा यांचा प्रसार केला. त्यांनी जगाला हे दाखवून दिले की, 'कोणताही धर्म जो मानवी मूल्यांना महत्त्व देत नाही, तो स्वीकारार्ह नाही.'

३.८ भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीमधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान (Dr. Babasaheb Ambedkar's contribution in the creation of the Indian Constitution)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी भारतीय राज्यघटना तयार करताना अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांच्या योगदानामुळे भारतीय राज्यघटना ही केवळ कायद्याची एक संहिता न राहता, सामाजिक न्याय, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित एक व्यापक दस्तऐवज बनली. गेली ७५ वर्षे भारताने जी प्रगती साधली आहे त्यामध्ये भारतीय संविधानाच्या मूल्यांच्या वाटा मोठा आहे.

३.८.१ मसुदा समितीचे अध्यक्ष : (Chairman of the Drafting Committee)

भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान म्हणजे घटना समितीच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष (Drafting Committee Chairman) म्हणून त्यांनी बजावलेली भूमिका होय. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, देशासाठी एक मजबूत आणि न्याय्य संविधान तयार करण्याचे काम सुरू झाले. या अत्यंत महत्त्वाच्या कामासाठी मसुदा समितीची स्थापना करण्यात आली आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची या समितीचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. त्यांनी आपल्या अफाट ज्ञान आणि दूरदृष्टीच्या जोरावर भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार केला. भारतीय संविधान तयार करण्यासाठी २ वर्षे, ११ महिने आणि १७ दिवस लागले. जेव्हा संविधान तयार झाले, तेव्हा त्यामध्ये ३९५ कलमे, २२ भाग आणि ८ परिशिष्टे होती. घटना समितीने तयार केलेल्या मसुद्यावर ७,६३५ सूचना आल्या होत्या आणि त्यापैकी २,४७३ सूचनांवर सविस्तर चर्चा झाली. या प्रक्रियेत मसुदा समितीचे

अध्यक्ष म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जगातील अनेक देशांच्या संविधानांचा सखोल अभ्यास करून भारतीय संविधानात अनेक महत्त्वाच्या तरतुदींचा समावेश केला. त्यांच्या अथक परिश्रमामुळेच भारतीय संविधान हे समानता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित एक अद्वितीय दस्तऐवज बनले. त्यामुळेच त्यांना 'भारतीय संविधानाचे शिल्पकार' म्हणून ओळखले जाते.

३.८.२ समाजातील समतेचा आग्रह : (Insisting on equality in society)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेत जातीभेद, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी विशेष तरतुदींचा आग्रह धरला. त्यांच्या मते, केवळ राजकीय स्वातंत्र्य पुरेसे नाही, तर समाजात खरी समता आणि न्याय प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. यासाठी त्यांनी संविधानाच्या मसुद्यात अनेक महत्त्वाच्या तरतुदी समाविष्ट केल्या, ज्यातील सर्वात महत्त्वाची तरतूद अनुच्छेद १७ (Article 17) आहे. या अनुच्छेदानुसार, अस्पृश्यतेवर पूर्णपणे बंदी घालण्यात आली आहे. कोणत्याही स्वरूपातील अस्पृश्यतेचे आचरण कायद्यानुसार दंडनीय गुन्हा ठरवण्यात आले. याशिवाय, त्यांनी संविधानात धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान यावरून कोणत्याही व्यक्तीसोबत भेदभाव करण्यास सक्त मनाई केली. शिक्षणाचा आणि सरकारी नोकऱ्यांचा हक्क सर्वांना समान असावा, यासाठीही त्यांनी तरतुदी केल्या. या सर्व तरतुदींमुळे भारतीय समाजात समता आणि बंधुता प्रस्थापित करण्याचा पाया रचला गेला.

३.८.३ मौलिक हक्कांचा समावेश : (Inclusion of fundamental rights)

भारतीय नागरिकांना मौलिक हक्क (Fundamental Rights) प्रदान करण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. त्यांच्या मते, लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी प्रत्येक नागरिकाला काही मूलभूत अधिकार मिळणे आवश्यक आहे. हे हक्क कोणत्याही सरकारला किंवा व्यक्तीला काढून घेता येणार नाहीत, अशी व्यवस्था त्यांनी केली. त्यांनी संविधानात मौलिक हक्क समाविष्ट करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली.

१) समानतेचा हक्क (Right to Equality): कायद्यासमोर सर्व नागरिक समान आहेत. धर्म, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान यावरून कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही.

२) अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Freedom of Speech): प्रत्येक नागरिकाला आपले विचार व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

३) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Freedom of Religion): प्रत्येक नागरिकाला कोणताही धर्म स्वीकारण्याचे, त्याचे पालन करण्याचे आणि त्याचा प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

४) वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Personal Liberty): प्रत्येक नागरिकाला जगण्याचा आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा हक्क आहे.

या हक्कांमुळे भारतीय लोकशाहीचा पाया अधिक मजबूत झाला आणि प्रत्येक नागरिकाला प्रतिष्ठा आणि सुरक्षितता मिळाली.

३.८ राज्याच्या धोरणात्मक तत्त्वांची मांडणी (Formulation of the strategic principles of the state)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानात 'राज्याच्या धोरणात्मक तत्त्वांचा' (Directive Principles of State Policy) समावेश केला. हे तत्त्व घटनेच्या भाग ४ मध्ये समाविष्ट आहेत. ही तत्त्वे भविष्यातील सरकारांसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून काम करतात, ज्यामुळे सरकारांना सामाजिक आणि आर्थिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी योग्य धोरणे तयार करण्याची दिशा मिळते. ही तत्त्वे जरी न्यायप्रविष्ट नसली (न्यायालयात त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी आग्रह धरता येत नसला) तरी ती देशाच्या प्रशासनामध्ये मूलभूत मानली जातात. या तत्त्वांचा उद्देश सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित करणे हा आहे.

उत्पन्नातील असमानता कमी करणे: समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला पुरेसा रोजगार आणि उपजीविकेचे साधन उपलब्ध करून देणे.

१) समान कामासाठी समान वेतन: स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन मिळावे.

२) शिक्षण आणि आरोग्याची सोय: सर्वांना शिक्षण आणि आरोग्य सेवा उपलब्ध व्हावी.

२) पर्यावरणाचे संरक्षण: पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे.

४) ग्रामपंचायतींची स्थापना: स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळ देणे.

या तत्त्वांमुळे, भारतीय संविधान केवळ राजकीयच नव्हे, तर एक कल्याणकारी राज्य (Welfare State) निर्माण करण्याचे साधन बनले.

३.८.५ आरक्षण : सामाजिक न्यायाचा पाया : (Reservation: The foundation of social justice)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजात सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी राजकीय लोकशाहीच्या बरोबरीने सामाजिक लोकशाहीवर भर दिला. त्यांच्या मते, समाजात जर समता नसेल, तर केवळ राजकीय स्वातंत्र्य पुरेसे नाही.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, राजकीय लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी सामाजिक लोकशाही अनिवार्य आहे. राजकीय लोकशाही म्हणजे 'एक व्यक्ती, एक मत, एक मूल्य' परंतु, जर समाजात जातीभेद, विषमता आणि शोषण असेल, तर लोकांना मताधिकार असूनही त्यांचे जीवन सन्मानपूर्वक जगता येणार नाही. त्यामुळे, सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित करणे महत्त्वाचे आहे, ज्यात प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी आणि प्रतिष्ठा मिळेल. डॉ. आंबेडकरांसाठी आरक्षण ही केवळ एक सवलत नव्हती, तर ती शोषितांच्या आत्मसन्मानासाठी एक महत्त्वाची उपाययोजना होती. शतकानुशतके ज्यांना सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक संधींपासून वंचित ठेवले गेले, त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आरक्षणाची गरज आहे, असे त्यांनी मानले. आरक्षणामुळे मागासलेल्या वर्गाला केवळ नोकरी किंवा शिक्षणात जागा मिळत नाही, तर त्यातून त्यांना समाजात आपले स्थान आणि आत्मसन्मान मिळवण्याची संधी मिळते. त्यांच्या मते, आरक्षण हे प्रतिनिधित्व आणि न्याय सुनिश्चित करण्याचे एक साधन आहे. बाबासाहेबांनी स्पष्टपणे सांगितले की, Representation is the soul of democracy. (प्रतिनिधित्व हे लोकशाहीचा आत्मा आहे). त्यांच्या या विचारांमुळे, संविधानात काही विशिष्ट मतदारसंघांमध्ये SC आणि ST उमेदवारांसाठी जागा आरक्षित ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. या तरतुदीमुळे, समाजामध्ये शतकानुशतके

दुर्लक्षित राहिलेल्या घटकांना कायदेमंडळात (Legislature) आणि लोकसभेत आपले विचार मांडण्याची आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा हा आग्रह केवळ राजकीय हक्कांसाठी नव्हता, तर तो समाजातील शेवटच्या व्यक्तीलाही सत्तेत सहभागी करून घेण्याच्या आणि त्यांच्या आवाजाला महत्त्व देण्याच्या उद्देशाने होता.

३.८.६ महिलांच्या हक्कांसाठी मंत्रीपदाचा राजीनामा (Minister resigns for women's rights)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांना समाजात समान अधिकार, शिक्षण आणि कामाच्या संधी मिळाव्यात यासाठी अनेक तरतुदींचा आग्रह धरला. ते मानत होते की, कोणत्याही समाजाची प्रगती त्या समाजातील महिलांच्या प्रगतीवर अवलंबून असते. परंपरागत भारतीय समाजात महिलांना निम्न आणि दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जात होती. याला धार्मिक मान्यता होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या प्रथांना कायदेशीररित्या संपुष्टात आणण्यासाठी हिंदू कोड बिल (Hindu Code Bill) तयार केले, ज्याचा उद्देश हिंदू महिलांना संपत्तीचा हक्क, घटस्फोट घेण्याचा अधिकार आणि दत्तक घेण्याचा अधिकार देणे हा होता. पण भारतीय समाजातील सनातनी मानिसकतेमुळे बहुसंख्य लोकांनी संसदेमध्ये तसेच रस्त्यावर येऊन लोकांनी विरोध केला. त्यामुळे हे बिल मंजूर होऊ शकले नाही. या घटनेने निराश होऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९५१ मध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या मंत्रिमंडळातून कायदे मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. डॉ. आंबेडकरांनी अनेक वर्षांच्या परिश्रमानंतर हिंदू कोड बिल तयार केले होते. हे बिल समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्था मोडून काढणारे होते. त्यामुळे त्याला मोठा राजकीय आणि सामाजिक विरोध झाला. यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या हक्क आणि अधिकाराला दिलेले महत्त्व लक्षात येते.

३.८.७ सामाजिक लोकशाहीचा स्वीकार : (Acceptance of social democracy)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मानत होते की, केवळ राजकीय लोकशाही पुरेशी नाही. जर समाजात आर्थिक आणि सामाजिक असमानता असेल, तर

राजकीय स्वातंत्र्य अर्थहीन ठरते. म्हणून, राजकीय लोकशाहीच्या आधी आणि तिच्यासोबत सामाजिक लोकशाही स्थापित करणे आवश्यक आहे. त्यांच्या मते, सामाजिक लोकशाही म्हणजे असा समाज, जिथे प्रत्येक व्यक्तीला जात, धर्म, लिंग किंवा वर्ण यावर आधारित कोणत्याही भेदभावाशिवाय समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता मिळेल. हे फक्त कायद्यात असून चालणार नाही, तर ते लोकांच्या दैनंदिन जीवनात प्रतिबिंबित होणे आवश्यक आहे. त्यांनी 'एक व्यक्ती, एक मत' या राजकीय मूल्यासोबत 'एक व्यक्ती, एक मूल्य' या सामाजिक मूल्याचाही आग्रह धरला. म्हणजेच, प्रत्येक व्यक्तीला समाजात समान मान आणि प्रतिष्ठा मिळायला हवी. सामाजिक लोकशाहीचे उद्दिष्ट्य एक कल्याणकारी राज्य (Welfare State) निर्माण करणे आहे, जिथे सरकार समाजातील दुर्बल घटकांच्या हितासाठी काम करेल आणि त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देईल.

३.८.८ वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा पुरस्कार : (Pramoting Scientific Temper)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानात वैज्ञानिक दृष्टिकोन (Scientific Temper) रुजवण्यासाठी महत्त्वाचा आग्रह धरला. त्यांच्या मते, कोणत्याही राष्ट्राची खरी प्रगती तेव्हाच होते, जेव्हा तेथील समाज अंधश्रद्धा आणि जुन्या रूढी सोडून तर्क आणि विज्ञानावर आधारित विचारसरणीचा स्वीकार करतो. संविधानाच्या अनुच्छेद ५१ अ (ह) मध्ये नागरिकांच्या मूलभूत कर्तव्यांमध्ये (Fundamental Duties) वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करणे, मानवतावाद आणि शोधक व सुधारक वृत्ती वाढवणे याचा समावेश करण्यात आला आहे. ही तरतूद डॉ. आंबेडकरांच्या दूरदृष्टीचे आणि वैज्ञानिक विचारसरणीवर असलेल्या त्यांच्या दृढ विश्वासाचे प्रतीक आहे. वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे केवळ विज्ञान शिकणे नाही, तर तर्कसंगत आणि चिकित्सात्मक विचार करण्याची वृत्ती तसेच कोणत्याही गोष्टीवर डोळे झाकून विश्वास न ठेवता, 'का?' आणि 'कसे?' असे प्रश्न विचारण्याची सवय लावणे होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मानत होते की, भारतीय समाज अनेक वर्षांपासून जातीभेद, विषमता आणि अंधश्रद्धा यांच्या बेड्यांमध्ये अडकलेला आहे. या बेड्या तोडण्यासाठी आणि समाजात समता आणण्यासाठी बुद्धीप्रामाण्यवादाची (Rationalism) गरज आहे. त्यांच्या मते, वैज्ञानिक दृष्टिकोन समाजात न्याय आणि समानतेची मूल्ये रुजवू शकतो. म्हणूनच, त्यांनी संविधानात

ही तरतूद केली, जेणेकरून भविष्यातील पिढ्यांमध्ये तार्किक विचारसरणी आणि सामाजिक सुधारणांची वृत्ती निर्माण होईल. थोडक्यात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक लोकशाही आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांचा वापर करून एक असा समाज घडवण्याचे स्वप्न पाहिले, जो केवळ राजकीयदृष्ट्याच नाही, तर सामाजिक आणि वैचारिकदृष्ट्याही प्रगत असेल.

सारांश : (Summary)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान अतुलनीय आहे. त्यांनी आपले जीवन समाजातील वंचित, शोषित आणि मागासलेल्या घटकांच्या हक्कांसाठी समर्पित केले. त्यांनी केवळ राजकीय स्वातंत्र्यच नाही, तर सामाजिक आणि आर्थिक न्यायही आवश्यक आहे, अशी भूमिका घेतली. त्यांच्या योगदानाला अनेक पैलू आहेत, ज्यांनी आधुनिक भारताचा पाया रचला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीभेद, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. त्यांनी शोषितांना आत्मसन्मान आणि हक्क मिळवून देण्यासाठी जीवनभर संघर्ष केला. शिक्षणाला सामाजिक उत्थानाचे महत्त्वाचे साधन मानून 'शिक्षण, संघटन आणि संघर्ष' ही त्रिसूत्री दिली, ज्यामुळे मागासलेल्या वर्गात जागृती निर्माण झाली. तसेच, त्यांनी संविधानात SC (अनुसूचित जाती) आणि ST (अनुसूचित जमाती) साठी शैक्षणिक संस्था, सरकारी नोकऱ्या आणि राजकीय जागांमध्ये आरक्षणाची तरतूद केली. त्यांच्या मते, 'प्रतिनिधित्व हे लोकशाहीचा आत्मा आहे.' महिलांच्या हक्कांसाठी ते नेहमीच आग्रही राहिले. त्यांनी महिलांना समान अधिकार, शिक्षण आणि कामाच्या संधी मिळाव्यात यासाठी संघर्ष केला. त्यांनी तयार केलेले हिंदू कोड बिल हे महिलांना संपत्तीचा हक्क, घटस्फोट घेण्याचा अधिकार आणि वारसा हक्क मिळवून देणारे होते. हे बिल मंजूर झाले नसले तरी, महिलांच्या हक्कांसाठी कायद्याचा वापर करण्याचे त्यांचे प्रयत्न दूरगामी ठरले.

डॉ. आंबेडकरांनी भारतात संसदीय लोकशाहीची स्थापना केली, ज्यात लोकांची सत्ता सर्वोच्च मानली गेली. त्यांच्या मते, राजकीय लोकशाहीसोबत सामाजिक लोकशाही असणे अनिवार्य आहे. त्यांनी संविधानाच्या अनुच्छेद ५१ अ (ह) मध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करण्याचे मूलभूत कर्तव्य समाविष्ट

करून, समाजाला अंधश्रद्धा आणि रूढीवादातून बाहेर काढण्याचा आग्रह धरला. थोडक्यात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजात सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी प्रतिष्ठा प्रस्थापित करण्यासाठी आपल्या विचारांचे आणि कार्याचे अमूल्य योगदान दिले. ते केवळ संविधानाचे शिल्पकारच नाही, तर आधुनिक भारताच्या सामाजिक क्रांतीचे जनक आहेत.

सरावासाठी प्रश्न :

प्रश्न : खालील प्रश्नांचा योग्य पर्याय निवडा.

१. राजर्षी शाहू महाराजांनी 'बहिष्कृत लोकांची परिषद' कधी आणि कोणत्या ठिकाणी आयोजित केली होती?

   अ. १९२० मध्ये नागपूर येथे.   ब. १९२० मध्ये कोल्हापूर येथे.

   क. १९१९ मध्ये मानगाव येथे.   ड. १९१९ मध्ये पुणे येथे.

२. महात्मा फुलेंनी त्यांच्या कोणत्या पुस्तकात शेतकऱ्यांच्या दुर्दशेचे वर्णन केले आहे?

   अ. गुलामगिरी   ब. शेतकऱ्यांचा आसूड

   क. ब्राह्मणांचे कसब   ड. सार्वजनिक सत्यधर्म

३. राजर्षी शाहू महाराजांनी त्यांच्या राज्यात शासकीय नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणाची घोषणा कधी केली?

   अ. २६ जुलै, १९०२.   ब. २८ मार्च, १९००.

   क. ६ मे, १९२२.   ड. २ एप्रिल, १८९४.

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'मूकनायक' हे पाक्षिक कधी सुरू केले?

   अ. ३१ जानेवारी, १९२०.   ब. २९ जानेवारी, १९२२.

   क. २६ जुलै, १९०२.   ड. २ एप्रिल, १९२४.

५. महात्मा फुले यांनी १८५३ मध्ये अस्पृश्यांसाठी कोणती संस्था स्थापन केली?

अ. सत्यशोधक समाज

ब. बालहत्या प्रतिबंधक गृह

क. महार मांग इत्यादी लोकांस शिकविण्याकरिता मंडळी

ड. पुणे नेटिव्ह फीमेल स्कूल

६. राजर्षी शाहू महाराजांनी १९१७ मध्ये 'बलिदान' वृत्तपत्र कोणत्या संस्थेतर्फे सुरू केले?

अ. डेक्कन रयत समाज ब. मराठा एज्युकेशन सोसायटी

क. सत्यशोधक समाज ड. श्री शिवराय शिक्षण संस्था

७. महात्मा फुले यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना कोणत्या उद्देशाने केली?

अ. अनाथ मुलांसाठी आश्रम

ब. विधवांच्या प्रसूतीसाठी आणि त्यांच्या मुलांच्या संरक्षणासाठी

क. बालकामगारांना शिक्षण देण्यासाठी

ड. बालविवाहांना प्रतिबंध करण्यासाठी

८. १८५१ मध्ये महात्मा फुले यांनी 'पुणे नेटिव्ह फीमेल स्कूल' कोठे सुरू केले?

अ. बुधवार पेठ ब. नाना पेठ

क. वेताळ पेठ ड. विश्रामबाग वाडा

९. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृतीचे दहन कोणत्या सत्याग्रहाच्या वेळी केले?

अ. महाड सत्याग्रह ब. नाशिक सत्याग्रह

क. येवला परिषद ड. पुणे करार

१०. 'बहिष्कृत भारत' हे पाक्षिक कोणी सुरू केले?

अ. महात्मा फुले ब. राजर्षी शाहू महाराज

क. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ड. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

११. महात्मा फुले यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन 'ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस' ची स्थापना कोणी केली?

अ. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर   ब. नारायण मेघाजी लोखंडे

क. गोविंदराव फुले   ड. राजर्षी शाहू महाराज

१२. राजर्षी शाहू महाराजांनी १९२० मध्ये 'श्री शिवराय शिक्षण संस्था' कोणत्या उद्देशाने स्थापन केली?

अ. शेतकरी मुलांना शिक्षण देण्यासाठी

ब. अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी

क. सैनिकी शिक्षण देण्यासाठी

ड. मराठा विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्यासाठी

१३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या मसुदा समितीचे अध्यक्षपद कधी स्वीकारले?

अ. २६ जानेवारी, १९५०   ब. १५ ऑगस्ट, १९४७

क. २९ ऑगस्ट, १९४७   ड. १४ नोव्हेंबर, १९४९

१४. महात्मा फुले यांनी समाजातील विविध जातींच्या मुलांसाठी १८५४ मध्ये कोणती शाळा सुरू केली?

अ. पुणे नेटिव्ह फीमेल स्कूल

ब. महार मांग इत्यादी लोकांस शिकविण्याकरिता मंडळी

क. वेताळ पेठ शाळा

ड. भिडेवाडा शाळा

१५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३० मध्ये कोणत्या परिषदेत 'गोलमेज परिषदेत' अस्पृश्यांचे प्रतिनिधित्व केले?

अ. पहिली गोलमेज परिषद   ब. दुसरी गोलमेज परिषद

क. तिसरी गोलमेज परिषद   ड. वरीलपैकी सर्व

प्रश्न : टिपा लिहा

१. कोल्हापूर वसतीगृहाची जननी

२. महात्मा फुले - आद्य क्रांतीकारक

३. महात्मा फुले - महिलांचे हक्क

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लेखन

५. भारतीय राज्यघटना आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रश्न : खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे मुख्य साधन आहे, हे महात्मा फुले यांच्या कार्यावरून स्पष्ट करा.

२. भारतीय समाजातील जातीभेद आणि अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या योगदानाची तुलनात्मक चर्चा करा.

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'सामाजिक लोकशाही' चा पाया कसा रचला, हे त्यांच्या विविध चळवळी आणि लेखनातून स्पष्ट करा.

४. छत्रपती शाहू महाराज यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात केलेल्या कार्याचा आढावा घ्या.

५. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक कार्याची माहिती विशद करा.

६. छत्रपती शाहू महाराज यांनी सामाजिक परिवर्तनामध्ये दिलेल्या योगदानाची चर्चा करा.

संदर्भ ग्रंथ सूची : (Reference Books)

१. डॉ. रमेश जाधव, 'राजर्षी शाहू छत्रपती वाद आणि वास्तव', सुरेश एजन्सी, पुणे.

२. डॉ. रमेश जाधव, 'लोकराजा शाहू छत्रपती', सुरेश एजन्सी, पुणे,

३. डॉ. रमेश जाधव, 'लोकराजा शाहू छत्रपती', नशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली,

४. डॉ. जयसिंगराव पवार, 'समाज क्रांतिकारक राजर्षी शाहू महाराज', मेहता पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर.

५. डॉ. साळुंखे आ. ह., 'महात्मा फुले आणि शिक्षण', लोकायत प्रकाशनफ, सातारा, २०२१.

६. डॉ. साळुंखे आ. ह., 'महात्मा फुले आणि धर्म', लोकवाङ्मय प्रकाशनफ, पुणे.

७. धनंजय कीर, डॉ. स. म. मालशे (संपादक), 'महात्मा फुले समग्र वांगमय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती महामंडळ, मुंबई, २००६.

८. पवार दया(संपादक), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती महामंडळ, मुंबई, १९९६.

९. डॉ. आगलावे प्रदीप, 'समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', द्वितीय आवृत्ती, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००९.

१०. डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब, 'भारतातील जाती –त्याची संरचना, उत्पत्ती आणि विकास', प्रबुद्ध भारत प्रकाशन, नागपूर, २०१२.

११ डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब, 'शुद्र पूर्वी कोण होते?, क्षितिज पब्लिकेशन्स, नागपूर, चतुर्थ आवृत्ती, २००८.

१२ डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब, 'जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन', डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, चतुर्थ आवृत्ती, २०१५.

१३. कुबेर वा. ना., 'डॉ.आंबेडकर – विचारमंथन',केसरी प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, ५६८ नारायण, पुणे, १९७२फ

१४. कुबेर डब्ल्यू. एन., 'आधुनिक भारत के निर्माता–भीमराव आंबेडकर', नई दिल्ली, सूचना एवं प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, १९९५.

❑❑❑